

**Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészeti Tudományi Kar**

**„Oktatás és társadalom”
Neveléstudományi Doktori Iskola**

**AZ ERZSÉBET TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZHALLGATÓINAK
REKRUTÁCIÓS JELLEMZŐI
1921-1940**

PhD értekezés

**Konzulens:
Géczi János, PhD
Habilitált egyetemi docens**

**Írta:
Fekete Szabolcs**

Pécs, 2009. április

Előszó

Jelen disszertáció hangsúlyozottan nem mobilitás, nem rétegződés vizsgálat, és legkevésbé sem egyetemtörténeti műnek készült. Annak ellenére tesszük ezt a kijelentést, hogy a fent említett műfajokban szokásos módszereket használ és alapvetéseket fogad el, időnként párhuzamosságot keres. A disszertáció nem is átfogó, szintetizáló szándékkal készült, nem kíván a rekrutációs vizsgálatok igen kiterjedt módszertanához teoretikusan hozzájárulni. A dolgozat egyszerűen csak arra vállalkozott, hogy a rendelkezésre álló eszközök és adatok birtokában megvizsgálja azt, amit eddig még senki nem tett meg: minél pontosabb képet rajzoljon arról, hogy milyen társadalmi háttére volt azoknak a hallgatóknak, akik a Horthy-korszakban működő vidéki bölcsészkarok legkisebbikére, a pécsi egyetem bölcsészkarára jártak, diplomát vagy doktorátust szereztek.

Tartalom

Előszó	3
1. A kutatás általános kerete	8
1.1. A kutatás kontextusa	9
1.2. Kutatói munkatézisek	12
2. Társadalmi rétegződés, mobilitás és az oktatás általános összefüggései	19
2.1. A társadalmi mobilitásról röviden	19
2.2. Történeti visszatekintés – a kezdetek	22
2.3. A társadalmi mobilitás tudományos kutatása	24
2.3.1. A társadalmi mobilitás alapvetései – Sorokin modellje	25
2.4. Modern mobilitás-elméletek	29
2.5. A mobilitás-kutatások generációi	31
2.5.1. Első generációs mobilitás kutatások	32
2.5.2. Második generációs mobilitás kutatások	34
2.5.3. A harmadik generációs mobilitás kutatások	36
3. A kutatási téma megközelítése és hagyományai	38
3.1. Nemzetközi hagyományok	41
3.2. Magyar hagyományok, a kutatás előzményei	43
3.3. A kutatás közvetlen előzményei	45
3.4. A dolgozat újdonságtartalma	46
4. Az empirikus vizsgálatok elé	48
4.1. A kutatás célja, háttere	49
4.2. Alkalmazott módszertan, problémák és megoldások	51

4.2. Adatbázis felépítése és jellemzői	55
5. A kari rekrutáció alapstatisztikái, létszámváltozási trendjei	59
5.1. A kari rekrutáció létszámváltozásai	59
5.2. Az újonnan beiratkozók létszámának extrém kilengései	61
5.2.1. Az 1926-os beiratkozás jellegzetességei	63
5.2.2. Az 1928-as beiratkozás jellemzői	64
5.2.3. Az 1932-es beiratkozási jellemzői	66
5.3. A tömegesedés és hatásai	69
5.4. A beiskolázás női-férfi dimenziójának változásai és specifikus problémái	74
5.4.1. A nők felsőoktatási részvételének rövid történeti áttekintése	74
5.4.2. A vizsgálat módszertani kérdései	76
5.4.3. A hallgatók nemek szerinti eloszlása és időbeli változása	77
6. A rekrutáció regionális jellegzetességei	80
6.1. A területi rekrutációs vizsgálatok néhány problémája	80
6.2. A regionális rekrutáció szintjei	81
6.2.1. Különleges eset: Vas megye	86
6.2.2. Egy kisebb tévhit eloszlása	88
6.3. A földrajzi rekrutáció női-férfi dimenziói	89
7. A rekrutáció felekezeti sajátosságai	93
7.1. A vallás mint tényező a társadalmi allokációban - kitekintés	93
7.2. A Karra beiratkozott hallgatók vallási-regionális és nemi megoszlása	95
7.3. Regionalitás, urbanizáció és vallás	98

7.4. Regionalitás és etnicitás	107
7.4.1. Etnikai háttér, regionalitás és vallás	110
7.4.2. A német etnikum felülreprezentáltsága	113
8. A rekrutáció urbanizációs dimenziói	116
8.1. Rekrutációs minták település típusok szerint	117
8.2. Lakóhely szociológia összetétele	121
8.3. Az iskolázottság és a település gazdasági és közlekedési infrastruktúra közötti viszony	124
9. Iskolázottság – területi és vallási egyenlőtlenségek	130
9.1. Az eltartó foglalkozásának alapstatisztikái	131
9.2. Az eltartó foglalkozásának regionális dimenziói	135
9.3. Az eltartó foglalkozásának vallási dimenziói	139
10. A rekrutáció időtényezői	143
10.1. Az időfaktor kezelése	143
10.2. Érettségi vizsga teljesítésének időbelisége, azok nemi összefüggései	145
10.3. Az egyetemi tanulmányok alatt szerzett vizsgaeredmények időfaktorai	148
10.4. Doktori fokozattal rendelkezők tanulmányi eredményei és időfaktorai	151
10.5. Hallgatók származási helye, tanulmányi eredményük és időfaktorok	154
10.6. Település típus és időbeliség	156
10.7. Tanulmányi eredményesség és családi háttér időtényezői	159

11. Főbb tézisek és eredmények	164
12. Összefoglalás	172
Köszönetnyilvánítás	175
Hivatkozások	176
Áttekintő irodalom	187

1. A kutatás általános kerete

A mobilitás és rétegződés kutatások kezdete előtt is axióma-szerű alapigazságnak volt mondható az az összefüggés, hogy a gyermek későbbi társadalmi pozíciója alapvetően függ családi környezetétől, vagy a szakirodalomban „social origin”-nak mondott, igen sok és sokfajta, különböző mértékekben ható összetevőtől. A tudományos kutatások mennyiségi és minőségi fejlődése tovább erősítette ezt az összefüggést, bár egyre pontosabban rajzolódott ki a kép: a családi háttér számos összetevője országtól és koroktól függően eltérő mértékben hat a gyermek későbbi társadalmi pozíciójára, az azonban bizonyos, hogy a gyermek oktatási részvétele és sikeressége alapvető fontosságú (Weber 1946, Lenski 1966) a későbbi társadalmi pozíció szempontjából. Társadalompolitikai eszközökkel bár a modern állam kisebb-nagyobb mértékben befolyásolni tudja a származás negatív hatásait, ez az összefüggés tértől és időtől függetlenül még a legmodernebb iparosodott államokban is a mai napig fennáll (Lipset 1963, Turner 1966, Hope 1972, Robinson és Bell 1978, Treiman és Terrell 1975 stb.).

Nem volt ez másképp a dolgozat tárgyát képező korszakban sem (Nagy 2000, Biró és Nagy 2007, Karády 1997a, Nagy 2003). A disszertáció a Trianon után Magyarország három vidéki bölcsészkar közül a legkisebb, a pécsi bölcsészkar hallgatói társadalmi összetételének vizsgálatára vállalkozott kimondottan empirikus módszerek alkalmazásával, arra az időszakra koncentrálva, amíg a Kar Pécsen működött 1921-1940 között.

1.1. A kutatás kontextusa

A szociológia igen széles tudományterületén belül a társadalmi rétegződés, a társadalmi mobilitás valamint ezeket befolyásoló tényezők vizsgálata a kutatók régóta kedvelt témája. A társadalmi rétegződést és mobilitást befolyásoló tényezők széles köre, valamint a kutatások egyre inkább kompatibilis módszertana számos lehetőséget ad e folyamatok komplex elemzésére, a különféle tényezők ok-oksági viszonyának feltárására, kultúra és kor-függő valamint generikus összefüggések levonására.

„Mondhatni, amióta a szociológia mint tudomány létezik, amióta a társadalomról való gondolkodás már nem azon a szinten mozog, hogy milyen legyen a társadalom, hanem ehelyett a kutató azt vizsgálja, hogy mi van a társadalomban, ideák megfogalmazása helyett tehát a tények vizsgálata lesz a cél, azóta a társadalom szerkezete, illetve a társadalmi szerkezet változása lényegi szociológiai kutatások tárgya.” (Róbert 1990).¹

Annak kutatása, hogy a rétegződési és mobilitási folyamatok milyen összefüggésben állnak az oktatási részvétellel, az oktatás a társadalmi mobilitás eszközeként hogyan működik, milyen jellemzői vannak, az oktatási részvétel mennyisége és minősége vagy az egyéntől el nem választható örökölt jellemzők a fontosabbak a társadalmi folyamatokban, az oktatásszociológia, nevelésszociológia területe. Bár a nevelésszociológia irodalomban találhatunk olyan megközelítéseket is, amelyek nem az oktatást, hanem az egyénre, az egyéntől függetlenül jellemző tényezőket (pl. rassz, különféle előjogok) tartja fontosabbnak a társadalmi folyamatok, így a társadalmi mobilitás, a társadalmi státusz megszerzésével kapcsolatos folyamatokat magyarázó leírásában, azonban tagadhatatlan, hogy a modern államokban az oktatás szerepe az egyén munkapiaci érvényesülésében, valamint az azzal járó társadalmi pozicionálásában ma már vitathatatlanul

¹ Idézet: Róbert Péter (1990): *Társadalmi mobilitás*. In. Társadalmi riport. Tárki, Budapest. 356.o.

fontosabb abból kifolyólag, hogy a modern államokban az államnak, mint a funkcionális rendszerek fenntartójának központi szerepe van az oktatás irányításában. Az állam maga alakítja közvetlenül az oktatási lehetőségek kínálatát, az oktatási rendszert, az oktatás minőségét és nem utolsó sorban közvetlenül vagy közvetetten nagymértékben befolyásolni tudja az oktatási javakból részesülni kívánók körét (Fuller és Rubinson 1992).

Annak oka, hogy az oktatást a modern társadalmakban igen fontosnak tartják az az a szerep, amelyet a társadalmi mobilitásban és reprodukcióban betölt. Ezt a szerepet különbözőképpen magyarázzák azok, akik az oktatás társadalmi mobilitásban betöltött szerepét hangsúlyozzák, és másképp azok, akik a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésének eszközének tekintik.

Ebből kifolyólag is vita tárgya, hogy a társadalmi rétegződés sajátosságai határozzák meg az oktatási részvételt, vagy a reláció fordított jellegű, sőt, az oktatás funkciójában sincs teljes egyetértés. A pozitivista nézőpont szerint az oktatás alapvetően egy olyan optimista jellegű emberi tevékenység, amelyet az egyéni aspirációk valamint az előrehaladás iránti vágy vezérel. Sokan úgy tartják, hogy az oktatás eszköz a hátrányok legyőzéséhez, a társadalmi igazságossághoz valamint a kívánt társadalmi státusz eléréséhez. Mások szerint az oktatás fő feladata, hogy az egyéni képességeket a tanulóknál a lehető legnagyobb mértékben kifejlessze, felkészítse őket, hogy képességeikhez mérten a lehető legtöbbet ériék el életükben, bár rendszerkritikusok azt is mondják, hogy ezt a funkcióját nem tudja egy oktatási rendszer sem maradéktalanul ellátni. Néhányan tovább mennek, szerintük az oktatási rendszereket leginkább arra hozták létre, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeket újratermeljék, ezzel is biztosítsák egy szűk elitista réteg érdekeinek sértetlenségét.

A rengeteg elvi kísérlet történt számos országban arra, hogy megmagyarázzák a társadalmi származás által generált iskolázottsági egyenlőtlenségeket. Ezek a kísérletek különösen fontosak a modern, iparosodott országokban, ahol lényegében nincsenek veleszületett előjogok.

Az oktatási egyenlőtlenségek a társadalmi egyenlőtlenségek reprodukciójának egyik legfontosabb tényezője, az oktatás szerepe ebben a folyamatban szisztematikusan korrelál, részben funkcionális kényszerűségéből, az ipari fejlettségével (Müller és Karle 1993).

Az oktatás társadalmi mobilitást elősegítő szerepével kapcsolatos funkcionalista megközelítés azt hangsúlyozza, hogy a különféle társadalmi szerepek különféle készségek meglétét kívánják meg, a társadalom hatékony működése akkor biztosított, ha a megfelelő pozíciókat olyan emberek foglalják el, akik rendelkeznek az ahhoz szükséges készségekkel és képességekkel (Davis és Moore 1945).

A konfliktus-elmélet követői ellenben azt az elvet vallják, hogy a társadalom különböző csoportosulásokból áll, amelyeknek egymással konfliktáló érdekeik vannak, ebből kifolyólag a társadalmi rétegződés azért létezik, mert azok a csoportok, melyek hatalmat (politikai, gazdasági) és presztízst szereztek, fenntartani és erősíteni akarják pozíciójukat a kevesebb hatalmat birtokló csoportok kárára. Ami az oktatás szerepét illeti ebben a folyamatban, argumentációjuk az, hogy az oktatás segít a rétegződés legitimitációjában és reprodukálásában az által, hogy valaminek a megszerzését (attainment) úgy ábrázolja, mint egyéni teljesítményt, míg valójában az iskolák szelekciós mechanizmusa a hallgatók askriptív (az iskola által a hallgatót tulajdonságokkal felruházó) jellemzőin alapul (Bowles és Gintis 1975; Bourdieu és Passeron 1977).

Azt is számos kutatás bizonyította, hogy nincs a világon olyan társadalom, amelyben az egyén által elfoglalt társadalmi pozíció minősége kizárólagosan meritokratikus alapon dől el. Kutatások sokasága bizonyítja, hogy a családi háttér és az oktatási esélyek között szoros összefüggés van: előnyösebb családi háttérrel rendelkező egyének nagyobb valószínűséggel futnak be hosszabb oktatási pályát, valamint ezáltal előnyösebb társadalmi pozícióba kerülnek, mint a kevésbé előnyös helyzetű családi háttérrel

rendelkező egyének (Shavit és Blossfeld 1993a). A felsőfokú képzettség egyértelműen előnyös pozíciót jelent az egyén számára, sőt kimondható, az oktatási részvétel a legerősebb kapocs az egyén társadalmi háttere valamint későbbi társadalmi pozíciója között (Müller és Shavit 1997), amely szoros összefüggés megszilárdíthatja a társadalmi egyenlőtlenségeket és csökkentheti a társadalmi mobilitás intenzitását.

Jelen dolgozatban nem egy átfogó elméleti áttekintésre készülünk, a fent jelzett elméleti problémákra nem kísérünk meg választ adni, sem állást foglalni. Megközelítésünk hagyományos, mind módszereiben, mind fókuszában: a társadalmi mobilitás nagyon összetett jelenségének egy igen kis szeletét érintjük, az iskolázottsági mobilitást egy kis vidéki bölcsészkaron a Horthy korszakban. De ezt a jelenséget is csak abban az értelemben, hogy megvizsgáljuk, hogy az egyetemi szelekciós mechanizmusok mutatnak-e összefüggést a családi háttér által meghatározott tényezőkkel, azaz a családi háttér befolyásolja-e a konkrét felsőoktatási részvételt, továbbá vannak e specifikumai a két világháború közötti pécsi bölcsészkar rekrutációjának, körülhatárolhatók-e azok a csoportok, amelynek tagjai a beiratkozással formálisan is lépést tettek afelé, hogy örökölt társadalmi helyzetükből felfelé mozduljanak, vagy fenntartsák.

1.2. Kutatói munkatézisek

A szakirodalmi áttekintés valamint hasonló célcsoporton végzett kutatások ismeretében téziseinket a következő pontokban fogalmazzuk meg:

1. Általánosan elmondhatjuk, hogy a pécsi bölcsészkar rekrutációs bázisának alakulását egyszerre befolyásolták helyi és országos szintű döntések. A helyi döntések legtöbbször az országos döntésekkel ellentétesek voltak, sokszor felülírták az országos akaratot, amely eredményeképp a rekrutációs bázis sajátosságokat mutat.

1.a. A kar fennállását támogató lokális és regionális erők lényegében a helyi/regionális igények megfogalmazásának tekinthetők, mivel a pécsi bölcsészkar rekrutációs bázisát alapvetően ezen területekről érkezők adták.

A pécsi egyetem, azon belül is a bölcsészkar vizsgált időszakban a magyar felsőoktatási rendszer egyik legingatagabb intézménye volt, nem szakmai szempontból, hanem létét tekintve. A pécsi intézmény jogelődjét Pozsonyban 1912-ben állították fel, s még több áttétlen keresztül 1921-ben kezdte meg igazi működését Pécsen, bár ezt az áthelyezést a törvénycikk ideiglenesnek tekintette. A még meg sem nyitott egyetem létét már ekkor veszély fenyegette, ez a veszélytudat egészen a bölcsészeti kar bezárásáig végig kísértett, és meghatározó bélyeget nyomott a kar egész működésére (Ladányi 1999, Olasz 1999). Klebelsberg távoztával és a gazdasági válság hatására lényegében minden felsőoktatási beruházást felfüggesztettek, többször felvetődött egyes vidéki karok teljes megszüntetése. A kormányzat a városok és az egyetemek ellenállását nem tudta leküzdeni; különösen erős összefogás alakult ki a pécsi egyetem és a bölcsészkar megmentéséért, a pécsi építkezések (jogi, orvosi és bölcsészkar) a város pénzén fejeződtek be, a dunántúli megyék anyagi és erkölcsi támogatásával. (Szabó 1940).

Alapvetően tehát az a kijelentésünk, hogy az egyetem illetve a kar számára a helyi (városi ill. vármegyei) anyagi segítség azért is volt fontos, mert a **kar jelentős helyi (városi, megyei) rekrutációs bázissal rendelkezett, tehát alapvetően regionális beiskolázási mintát követett.**

1.b. Tézisünk másik része arra vonatkozik, hogy a kar rekrutációs bázisában várhatóan jelentősen **felülreprezentáltak a pécsi illetve a Pécs környékéről származó női hallgatók.** Feltételezésünket több tényezővel tudjuk alátámasztani; egyrészt ismeretes, hogy a bölcsészkarok voltak kizárólagosan azok az intézmények, amelyekre a nők korlátozás nélkül beiratkozhattak, másrészt a két világháború közötti bölcsészkarok női hallgatóit vizsgáló tanulmányból is világosan látszik (Biró és Nagy 2007),

hogy a nők bölcsészkar rekrutációja a származási település urbanizációs fokával erősödik, másrészt a helyi egyetem léte és a továbbtanulási lehetőség azok számára is csábító volt, akik egy távolabbi továbbtanulási helyszín esetében várhatóan nem iratkoztak volna be.

1.c. A pécsi bölcsészkar regionális beiskolázása mellett a budapesti izraeliták csoportja azonosítható, mint amely országos számarányukhoz képest felülreprezentált.

Tézisünk harmadik fele javarészt a magyar felsőoktatás-politika máig is értelmezési vitákat kiváltó rendeltével, a numerus clausus-sal kapcsolatos. A numerus clausus törvényben foglaltak betartásának szigora az ország különböző egyetemein széles skálán mozgott, a budapesti egyetemeken betartották, de a vidéki, főképp a pécsi egyetemen különösen nem (Nagy 1995). Emiatt a pécsi egyetemen, így a pécsi bölcsészkaron az izraelita hallgatók aránya meghaladta az országos átlagot, a pécsi egyetem elsősorban a fővárosi zsidók körében vált népszerűvé, mintegy menekülési célponttá (Karády 1997a). Ez részben annak is köszönhető volt, hogy az új vidéki egyetemek hallgatókkal való feltöltése nehézségekbe ütközött.

2. A korszakban működő négy bölcsészkar kialakított egy kvázi-piaci kompetitív környezetet, amelyben a budapesti kar volt mind minőségében, mind hallgatói létszámában vezető helyen. Azonban a hallgatói létszám általános emelkedésével a pécsi bölcsészkar beiskolázásra is igazzá vált, hogy a tömegesedés eredményeképp alacsonyabb státuszú hallgatók nagyobb arányban kerülnek egyetemre.

Az általunk vizsgált korszakban (Trianon utáni Magyarország) az országban négy bölcsészkar működött, amelyek közül a pécsi a legkisebb volt. Az 1920-as évek végén tapasztalható progresszív hallgatói létszámemelkedés a pécsi bölcsészkarra is hatást gyakorolt, a hallgatói tömegek társadalmi háttérének diverzifikációját eredményezte (Bourdieu és Passeron 1977, Polónyi és Tímár 2001, Hrubos 1999). A felsőoktatás tömegesedésének egyik velejárója, hogy a hallgatók társadalmi-gazdasági háttére úgy változik

meg, hogy a hallgatók társadalmi háttérét jellemző határok elsősorban lefelé irányban kitágulnak. Esetünkben azt várjuk, hogy a rekrutációs minta kevésbé lesz exkluzív, arányaiban megnő a kevésbé iskolázott családokból, gyengébb középiskolai eredménnyel érkezők aránya, regionális szempontból a beiskolázási minta úgy változik, hogy megnő a nem pécsiek és környékiek aránya.

3. A rekrutációs bázis alakulásában kimutatható mértékű az előnyös vertikális intergenerációs mobilitásból fakadó objektív előnyök, azaz a felsőfokú végzettségűek gyermekei nagyobb arányban lesznek felsőoktatási hallgatók.

A felsőfokú képzettség egyértelműen előnyös pozíciót jelent az egyén számára, sőt kimondható: az oktatási részvétel a legerősebb kapocs az egyén társadalmi háttére valamint későbbi társadalmi pozíciója között (Müller és Shavit 1997). Argumentációnkat tovább erősíti Bourdieu és Passeron kijelentése, miszerint az oktatást az elit csoportok nem csupán gyermekeik funkcionális boldogulásuk szükséges eszközként kezelik, hanem a státuszcsoport dominanciájuk fenntartásaként is (Bourdieu és Passeron 1977).

A két világháború közötti magyar bölcsészhallgatókon végzett vizsgálat során (Bíró és Nagy 2007) kimutatták, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkező apák nagyobb arányban küldték leányaikat bölcsészkarra, mint az alacsonyabb végzettségűek. Tézisünk az, hogy ez az összefüggés nem csak leánygyermekek esetén igaz, hanem általános érvényű, azaz a pécsi bölcsészkaron **a felsőfokú végzettségű apával rendelkező hallgatók aránya jelentősen felülreprezentált.**

4. A rekrutációs bázis alakulásában jelentős szerepe volt ez egyénre jellemző, de örökölt attribútumoknak. Explicite kimutatható a horizontális felülreprezentáció a hallgatói sokaságon, azaz hasonló társadalmi státuszú, de eltérő kulturális (felekezeti és etnika értelemben) háttérű csoportok országos arányukhoz képest nagyobb arányban képviseltetik magukat a karon.

4.a. A budapesti zsidók kérdését már érintettük az előzőekben, de természetesen jelen munkatézisben is megjegyezzük, hogy regionális beiskolázási mintákat feltételezve alapvetően két nagy felekezet felülreprezentációját várjuk: az izraelitákét és az evangélikusokét. Az **izraelita** felülreprezentáció okaira már utaltunk, az **evangélikus hallgatók felülreprezentációját** azért is várható, mert egyrészt az evangélikus hallgatók felülreprezentáltak a bölcsészdiplomások között (Biró és Nagy 2007), másrészt az evangélikus felekezethez tartozók tradicionálisan a második legerősebben iskolázott felekezet (Karády 2007).

4.b. Tézisünk második része elsősorban a német nemzetiségű hallgatókra vonatkozik. Köztudott, hogy Pécs és környéke a hazai svábság egyik centruma, az erdélyi szász településeket nem számítva, legnagyobb koncentrációban Baranya és Tolna megyében voltak találhatóak a 18. századi betelepítésüket követően. Feltételezésünk tehát az, ha a kar beiskolázási mintája valóban regionális jellegű, a Pécs és környékbeli **sváb etnikum felülreprezentációja** mindenképp várható.

5. A pécsi bölcsészkar rekrutációs mintájának alakulásában kimutatható az az összefüggés, hogy minél magasabb a diák lakhelyének urbanizációs foka, annál nagyobb valószínűséggel kerül egyetemre.

5.a. A település urbanizációs fokán elsősorban azt értjük, hogy mennyire van birtokában azoknak az infrastrukturális javaknak, amelyek alapvetően nagyobb, városi településekre jellemző. Tilly (Tilly 2003) tanulmányában írja, hogy az oktatási javakhoz való fizikai hozzáférés, jelentős mértékben befolyásolja az iskolázottságot, így az iskolázottsági egyenlőtlenségek egyik eredőjének is tekinthető. A hozzáférést számtalan akadály nehezítheti meg, ezek közül az egyik a közlekedési infrastruktúra. Ezt a gondolatmenetet követve abból indulunk ki, hogy a korabeli Magyarországon a hallgató lakhelyén meglévő közlekedési infrastruktúra pozitívan befolyásolta

hallgató továbbtanulását, azaz azonos jellegű településeket illetve családi jellemzők esetén a lakhelyen meglévő vasútállomás vagy megállóhely kimutathatóan a továbbtanulás felé orientálta a hallgatót, lehetőséget kínálva, hogy a gimnáziummal nem rendelkező településekről is bejárhatott gimnáziumba a diák. Természetesen ez az összefüggés azokon a településeken érvényes, ahol a vasút megléte nem volt automatikus, így az kizárólag a kis illetve nagyközségek esetében, tehát az összehasonlítás alapja nem a falu-város viszonylatában merül fel, hanem falu vasútállomással illetve vasútállomás nélkül.

5.b. Az urbanizációs jellemzőt nem csupán a közlekedési infrastruktúrára értjük, hanem azokra a nagyobb **gazdasági szereplőkre** (pl. részvénytársaság, gyárak) is, amelyek megléte egy adott településen azt eredményezhette, hogy a településen lakók társadalmi összetétele **inkább hasonlít a városokéhoz** mint a falvakéhoz. Azon alapul feltételezésünk, hogy az említett facilitások működtetéséhez részben szükség volt magasabbban képzett munkaerőre, akiknek gyermekei feltehetően szintén a magasabb képzettség felé orientálódtak.

5.c. Továbbá feltevésünk szerint kimutatható az az urbanizációs fokkal kapcsolatos összefüggés is, mely szerint a tanulmányi eredmény valamint a hallgató lakhelyének mérete között kapcsolat van. Cote tanulmányában (Cote 1997) kimutatta, hogy a település mérete illetve a foglalkozási státusz között összefüggés van, minél nagyobb az egyén származásának településmérete, annál nagyobb valószínűséggel kerül magasabb státuszú munkába az egyén, amely feltételezi, hogy oktatási eredményessége is magasabb a kisebb településekről származókénál. Tézisünket részben tovább tudjuk magyarázni azzal is, minél nagyobb a település, az oktatási infrastruktúrához való hozzáférés annál könnyebb, valamint település nagyságával fokozatosan nő a hasonló társadalmi helyzetben levő csoportok igénye a társadalmi (így oktatási) javakból való hasonló méretű

részesedésre, azaz minél nagyobb a település, az oktatási elitek koncentrációja annál erősebb (Karády, 2005).

Tehát azt állítjuk, hogy a bölcsészkar adatbázisunkon is kimutatható az az összefüggés, hogy a kisméretű településről származók átlagos tanulmányi eredménye gyengébb, mint a nagyobb településekről származó hallgatóké.

6. A pécsi bölcsészkar mintáján kimutatható, hogy a tanulmányok során szerzett érdemjegyek valamint a tanulmányi mérföldkövek időbeli teljesítése között összefüggés van. Tézisünk az, hogy az előírt időponthoz időben közelebb letett vizsgák átlagban jobb eredménnyel zárultak, tehát minél korábbi életkorban fejezte be a hallgató a vizsgáit, azt annál jobb eredménnyel tette.

E témában alaplínek fogadjuk el Karády Viktor tanulmányát (Karády, 1997a), aki kimutatta egy középiskolai populáción, hogy az „évvesztés”, azaz a tanulmányok nem időben való befejezése főszabályként arra utal, hogy a diák évismétlésre kényszerült tanulmányai során, tehát a tanulmányi mérföldkövek az előírtnál későbbi teljesítése azt jelzi, hogy tanulmányi eredményük gyengébb azokénál, akik az előírt vizsgákat időben teljesítették. Tehát azt igyekszünk kimutatni, hogy a hallgatók társadalmi háttere, hallgatói előmenetelük időbelisége, valamint akadémia teljesítményük között csupán időtényezővel is kimutatható összefüggés van. Munkatézisünkben azzal a feltételezéssel is élünk, hogy kimutatható az is, hogy egy későbbi életkorban szerzett érettségi eredménye gyengébb, valamint ennek fordított állítása is igaz, miszerint gyengébb eredménnyel érettségizők átlagban később érettségiztek. E gondolatmenet jegyében továbbá azt is feltételezzük, hogy a diák minél rövidebb idő alatt végezte el az egyetemet, vizsgaeredményei annál jobbak.

2. Társadalmi rétegződés, mobilitás és az oktatás általános összefüggései

A társadalmi rétegződésen a legáltalánosabb megközelítésben a társadalomban élő egyének vagy valamely szempont szerint közös jellemzővel rendelkező egyének csoportjának egymáshoz képesti hierarchikus viszonyát értjük. A csoportdefiniáló jellemzők számosak lehetnek, a hasonló jellemzőket felmutató csoportok pedig sajátos arculatú rétegeket alkotnak, a közöttük levő különbségekről, egyenlőtlenségekről, a csoportok közötti átjárhatóságtól meghatározott rétegződési modellek alapján lehet képet alkotni.

A társadalom rétegződése, tagozódása számos dimenzió szerint állapítható meg. Beszélhetünk pl. jövedelem, vagyon, előjogok, iskolázottság, foglalkozás szerinti csoportokról, a modern társadalmakban leggyakrabban használt rétegeképző tényező a foglalkozási pozíció, amely viszonylag nagy bizonyossággal határozza meg az egyén társadalmi munkamegosztásban elfoglalt pozíciójához kötődő anyagi-egzisztenciális helyzetét, valamint fordított relációban, az egyén iskolázottságát. A rétegdefiniáló tényezők csak számos indirekt tényezőt keresztül érvényesülnek különböző erősséggel, így könnyen előfordulhat, hogy egy kedvezőbb helyzetű réteg bizonyos csoportjának a helyzete jelentősen eltér a réteg egészétől, emiatt az egyes rétegeket is igen bonyolult belső tagoltság jellemzi.

2.1. A társadalmi mobilitásról röviden

Társadalmi mobilitásnak nevezzük azt a folyamatot, amikor az egyén illetve a család társadalmi helyzete megváltozik, elhagyva a korábbi társadalmi rétegét, belép egy másik rétegbe. A réteg- vagy társadalmi csoport nem csak azt jelenti, hogy az egyén egy rétegdefiniáló jellemzőnek megfelelővé válik, hanem azt is, hogy a réteget váltó egyénnek, családnak mielőbb alkalmazkodnia kell az új rétegben honos értékekhez, kultúrához. Mivel ez az alkalmazkodás több-kevesebb időt vesz igénybe, ebből adódóan egy

adott rétegben már régóta megtalálható többgenerációs tagok, valamint az újonnan bekerülők társadalmi arculata hosszú ideig jelentősen eltér, hozzájárulva az adott társadalmi réteg diverzifikáltságának fenntartásához.

Többfajta mobilitási kategóriát különböztethetünk meg. Megkülönböztetünk horizontális és vertikális mobilitást. A vertikális mobilitás esetén az egyén helyzete megváltozik, az előző csoportjához képest kedvezőbb (felfelé mobilitás esetén) vagy kedvezőtlenebb (lefelé mobilitás esetén) helyzetbe kerül. Klasszikusan ilyen esemény pl. ha az egyén az előzőnél jobb állásba kerül illetve ha ezt az állását elveszti. A horizontális mobilitás esetén az egyén úgy lép át egyik csoportból a másikba, hogy azzal saját vertikális mobilitási lehetőségeit nem befolyásolja, vagy mert az új csoportja azonos szinten van a régi csoporttal, vagy az új csoportdefiniáló jellemző irreleváns a vertikális mobilitás szempontjából (pl. ha az egyén felekezetet vált).

A mobilitás-kutatás másik alapvető distinkciója a nemzedéken belüli (intragenerációs) vagy nemzedékek közötti (intergenerációs) mobilitás. Az első esetben az egyén élete során vált társadalmi csoportot (pl. szakmunkásképző után egyetemi végzettséget szerez) vagy a második esetben az egyén családi meghatározottságához képest más társadalmi osztályba kerül (pl. iparos gyermeke orvos lesz).

A társadalmi mobilitás többirányú folyamat, egy rétegből felfelé illetve lefelé is lehet lépni. Amennyiben a felfelé illetve lefelé mobilitás egyenlő, azt mondhatjuk, hogy a mobilitási esélyegyenlőség áll fent, a társadalom nyitottabb, mint azokban az esetekben, amikor a rétegek közötti átjárás korlátozott. A társadalom nyitottsága kapcsán meg kell említeni, bár a dolgozatban ebben a formában nem foglalkozunk vele, hogy az elitek körforgásának mértéke nagyban függ a társadalom nyitottságától, tradicionális társadalmakban a születéskor megszerzett előjog a fontosabb tényező, míg modern, versenytársadalmakban sokkal inkább az egyén teljesítményén múlik, hogy egy-egy társadalmi rétegből milyen irányban lép át a másikba. Azt is fontos tényező, hogy tisztán csak az egyén

teljesítőképeségén alapuló társadalmi mobilitási folyamat nem létezik, hiszen az egyén esélye arra, hogy olyan teljesítményt érjen el, amivel egyik társadalmi rétegből a másikba tud átlépni, alapvetően függ attól a szociokulturális környezettől, amelyből az egyén származik.

A vertikális mobilitás lezajlásának is több formáját különböztethetjük meg: a felfelé irányuló mobilitás esetén (social climbing) az egyén „beszivárog” (infiltration) a magasabb státuszú csoportba úgy, hogy annak csoportjellemzőit minél nagyobb arányban felveszi (pl. diploma megszerzése utáni álláshoz illő anyagi javak megszerzése). Számos esetben azonban a két szomszédos társadalmi réteg között egy új réteg születik, amely magasabbra pozícionált az elhagyott társadalmi rétegnél (pl. menedzser-réteg megjelenése). A lefelé mobilitás (social sinking) is jellemzőiben hasonló: az egyén elveszti a magasabb csoporthoz tartozáshoz szükséges valamely jellemzőjét, így visszaesik az eggyel alacsonyabb csoportba (drop) úgy, hogy a magasabbra pozícionált csoport helyzetét ez nem befolyásolja (pl. vezető állás elvesztése után alkalmazott lesz, de ez a vezetői réteget nem befolyásolja), míg a másik lehetőség szerint az egész csoport relatíve kedvezőtlenebb helyzetbe kerül anélkül, hogy csoportdefiniáló jellemzőit elvesztette volna (pl. a diplomás népesség más jelentése pl. az 1970-es években és a 2000-es években).

A mobilitást kvalitatív jellemzéséhez Sorokin, a társadalmi mobilitáskutatás úttörője, két fogalmat vezet be (Sorokin 1927): a mobilitás erőssége (intensiveness), amely arra a társadalmi távolságra utal, amely az egyén kezdeti és utolsó társadalmi réteg közötti távolságot jelenti. Minél nagyobb ez a távolság, a társadalmi mobilitás annál nagyobb (pl. szakmunkás gyermekének érettségi vagy felsőfokú lesz a legmagasabb végzettsége más és más erősségű mobilitást jelent). A másik a mobilitás kiterjedtsége (generality) arra utal, hogy egy adott idő alatt mennyi ember változtatta meg vertikálisan társadalmi státuszát. A vertikális státuszt váltó emberek abszolút száma jellemzi az abszolút kiterjedtséget (absolute generality), ha

az adott réteghez mérjük ezt az arányt, a vertikális mobilitás relatív általánosságáról beszélünk.

2.2. Történeti visszatekintés – a kezdetek

A társadalmi mobilitást sokan sokféle modellel próbálták magyarázni, ami nem meglepő, hiszen országonként, kultúránként más és más tényezők válhatnak hangsúlyossá. A társadalmi mobilitás tanulmányozásának kezdete a 19. sz. közepére tehető. A század közepén a gyorsan iparosodó országokban, főképp az angolszász országokban a korábbi korszakokhoz képest látható formában jelent meg a társadalmi mobilitás. A késő 18. sz. és a 19. sz. liberális mozgalmak eltökéltek voltak a mesterséges privilégiumok megszüntetésében. Azzal, hogy az egyéni vállalkozás útjából eltávolították a szabad vállalkozást korlátozó akadályokat, jelentős energiákat szabadítottak fel. A korábban jellemző, a születési illetve tradíciók által determinált társadalmi pozíciók rendszerének kizárólagosságát kezdte felváltani a nem szigorúan lehatárolt társadalmi hierarchia rendszere. E változások a nyelvhasználatban is változást gerjesztettek, a társadalmi megosztottság klasszikus elnevezéseit, mint pl. rend vagy nemesség lassan felváltották azok a kifejezések, pl. osztály, státuszcsoporthoz tartozás ideiglenes jellegét.

A korai teoretikusokhoz sorolhatjuk Marxot, aki konfliktusos osztályelméletével megteremtette a későbbi rétegződés-kutatás alapjait. A konfliktus-elmélet követői szerint az erőforrások általános elérhetetlensége a társadalmi mobilitás hiányához vezet. Ezen a marxi elméleten alapuló argumentáció szerint a társadalmi rétegződés azt jelenti, hogy a munkásosztályba tartozók kis valószínűséggel fognak társadalmi-gazdasági értelemben fejlődni. Marx a társadalmi osztályokat a termelőeszközökhöz való hozzáférésük alapján különböztette meg: az uralkodó- burzsoázia osztályt valamint a munkásosztályt a termelőeszközökhöz való hozzáférés különbözteti meg. Az uralkodó osztály - burzsoázia a status quo

fenntartásában érdekelt, mert a termelőeszközök tulajdonosai nem szándékoznak előnyös helyzetükről lemondani. A kapitalista társadalomban ez a két osztály (a termelőeszközök tulajdonosai, a tőkésék) kizsákmányolja a munkásokat, így a munkabérhez viszonyítva a tőkejövedelmek nőnek. Marx szerint a társadalmi osztályok közötti átjárás lehetősége stabilizálja ezt a struktúrát, így gyengíti a forradalmi törekvéseket, az osztályok közötti különbséget eltörlését, ezért önmagában azért káros a társadalmi mobilitás, mert a társadalmi konfliktusok a társadalmi fő fejlődési pontjai, így ha azok megszűnnek, a társadalmi fejlődés is megszűnik, s megszűnik annak a lehetősége is, hogy a munkások megdöntsék a kapitalista rendszert és megteremtsék a termelőeszközök társadalmi tulajdonát. Ugyanakkor több helyen utal arra is, hogy a gazdasági növekedés, a gazdasági szerkezet átalakulása jelentékeny mobilitási folyamatokat indíthat el.

A konfliktus-elmélet kritikusai szerint (főképp Max Weberrel említve) abban látják a marx-i elmélet hibáját, hogy a társadalmi rétegződést csupán gazdasági egyenlőtlenségekre vezeti vissza, míg szerintük legalább ilyen mértékben fontos a státusz és hatalmi tényezők szerepe is.

A weber-i megközelítés jóval összetettebb: három dimenzióban vizsgálja a társadalmat, megkülönböztet osztály (class), státusz (status) és vagyoni/gazdasági (property) dimenziót, amelyet később némileg módosítva ma már úgy ismerünk, hogy vagyon (property), presztízs (prestige) és hatalmi (power) dimenziók.

A hatalmi dimenzió weberi értelmezése abban tér el Marxétól, hogy míg Marx a hatalmi dimenziót a termelőeszközök tulajdonához kötötte (azaz, akié a termelőeszköz, azé a hatalom), Webernél különválik, tehát nem feltétlen kötődik a termelőeszköz tulajdonjogához. Weber továbblépett abban az értelemben is, hogy úgy vélte, a hatalom a gazdasági dimenzióhoz hasonló, sőt annál talán még lényegesebb dimenziója a társadalmi szerkezetnek.

A harmadik dimenziót Weber rendnek nevezi, amely lényegében az egyén társadalmi megbecsültségét jelenti, és amelyet rossz fordítás miatt kezdtek státuszként említeni. A háromdimenziós szerkezetmodell szerint az egyének a társadalomban elfoglalt helyzete nemcsak a termelőeszköz tulajdonától vagy annak hiányától, továbbá a munkaerőpiacon elfoglalt előnyös vagy előnytelen helyzetétől, hanem ezek mellett a hatalom birtoklásától vagy hiányától, valamint a „finom” életviteltől és az ezzel összefüggő megbecsültségtől vagy annak hiányától is függ. (Andorka, 1994).

2.3. A társadalmi mobilitás tudományos kutatása

A társadalmi mobilitás tudományos kutatásának kezdetén megfogalmazódott elméletek is számosak voltak, közös jellemzőjük az volt, hogy a társadalmi mobilitásban szinte mindig egy-egy tényezőnek tulajdonítottak főszerepet. Számos, a társadalmi mobilitást magyarázni próbáló nézet vált ismeretessé. A 19. században elterjedt nézet volt az, amely az egyén erkölcsi karakterével (mint pl. munkához való viszony, takarékos jellem), magyarázta az egyén mobilitását. Ezek a nézetek 20. század elejéig tartották magukat, mikor a természettudományok gyors fejlődése a társadalomtudományokat sem hagyta érintetlenül.

Ekkor merült fel az a nézet, amely a társadalmi mobilitást az egyén intellektuális képességeivel hozta összefüggésbe. Ez a nézet egészen a második világháborúig részben elfogadott nézet volt, de gyorsan veszített népszerűségéből, mivel egyrészt pszichológusok a vele született képesség fogalmát is vitatták, másrészt egyre nyilvánvalóbb vált az egyéni szellemi kiválóság és a társadalmi pozíció közötti nincs egyenes megfeleltetés. A huszadik század első felére látszottak már kizárólag az egyén karakterére (etikai, intellektuális) építő elméletek korlátai.

A 20.sz. elejére a modern államok alrendszereinek (pl. oktatás, egészségügy) fokozatos kiépítése és a rendszer javainak minél szélesebb kör számára való biztosításával olyan társadalmi osztályok születtek és

szilárdultak meg, amelyek tagjai számára elérhetővé vált azon jellemzők birtoklása, amelyek lehetővé tették eredő társadalmi osztályának elhagyását. A bűvös szó már nem az egyenlőség, hanem az esélyek egyenlőség lett. Számos filozófus között Richard Henry Tawney (Tawney, 1931) Egyenlőség c. művében is kifejtette, hogy önmagában a társadalmi egyenlőtlenség nem baj, ha az nem a társadalmi konvenciókból fakad, hanem az egyének karakterének eltérő voltából.

A társadalmi mobilitás jelenségét a szociológia tudományában számos paradigma szerint közelítették meg. A stuktúralista-funkcionalista elmélet követői szerint a társadalmi rétegződés a legtöbb államban létezik, a hierarchizáltság azért is előnyös, mert segíti ezeket a viszonyokat stabilizálni. Az amerikai szociológus, Parsons azt hangsúlyozta, hogy a stabilitást és a társadalmi rendet egy egyetemleges értékconszenzussal lehet megteremteni, sőt a funkcionalista vonal hívei szerint a társadalmi rétegződés csupán azért is fontos, hogy kielégítse azokat a funkcionalista prerekvizitumokat (kvázi alapszükségleteket), amelyek szükségesek a társadalom hatékony működéséhez. Parsons (Parsons 1960) szerint a nagy egyéni mobilitás elfogadhatóvá teszi az egyéb társadalmi egyenlőtlenségeket, szükségszerű, hogy a magasán kvalifikáltabbak lényegesen magasabb jövedelmet érjenek el, mint az alacsonyán kvalifikáltak, mivel előbbiek nagyobb hasznot hajtanak, és munkájuk fontosabb társadalom számára, mint a másik csoport munkája.

2.3.1. A társadalmi mobilitás alapvetései – Sorokin modellje

A mai szociológiai kutatásokban megjelenő klasszikus vitatémákat vissza lehet vezetni a mobilitás kutatás kezdeteihez. Pitirim Sorokin, orosz származású amerikai szociológus a társadalmi mobilitás-kutatást évtizedekre meghatározó művében (Sorokin, 1927) kifejti, hogy minden társadalom valamilyen szempontból rétegződött, a rétegződés különböző

dimenziókban lehetséges. Sorokin leginkább három dimenziót említ, amelyek alapvetően meghatározzák egy társadalom nyitottságát:

- makrogazdasági helyzet: amennyiben egy állam makrogazdaságilag prosperáló fázisban van, az pozitív hatással van a társadalmi mobilitásra, hiszen a gazdasági fejlődésből az alacsony rétegek is kiveszik részüket, ami számukra (vagy gyermekeik számára) lehetőséget teremt, hogy saját társadalmi csoportjukat elhagyják, továbbá a gazdaságilag stabil állam több erőforrást tud áldozni az egyenlő esélyek megteremtésére. Ellentétes gazdasági folyamatok esetén a társadalmi mobilitás erőssége is csökkent, tehát a gazdasági fejlődés és a társadalmi mobilitás direkt módon összefügg, s mivel a gazdasági fejlődés is ciklikusan változik, a társadalmi mobilitás intenzitása is ciklikus.
- Politikai dimenzió: a világ országai és nagy régiói az egyenlőség-egyenlőtlenség, a demokrácia-önkényuralom változók mentén mozognak, szintén ciklikusan. A politikai légkör, a gazdasági légkörhöz hasonlóan befolyásolja a társadalmi osztályok zártságát, demokratikus légkörben az osztályhatárok könnyebben, diktatórikus közegben sokkal nehezebben léphetők át. Minden társadalom rétegzett, a demokráciának azonban, Sorokin szerint, nem az a célja, hogy eltörölje az osztálykülönbségeket, hanem az, hogy biztosítsa, hogy a társadalmi rétegződés egyenlő eséllyel átjárható legyen mindek egyén számára.
- Az egyéni dimenzió: az egyént, az egyén mobilitási lehetőségeit leginkább jellemző tényező, amely legfőképp az egyén foglalkozásával hozható összefüggésbe.

Sorokin mobilitás-elméleti alapvetései máig is viták tárgyát képezik. Sorokin azokból a történeti példákkal is igazolható tényekből alkotta meg elméletét, amelyek alapigazságát máig egyértelműen sem cáfolni, sem minden körülmények között megerősíteni sem lehetett, állításainak finomításához vezette be a trendnélküli fluktuáció (trendless fluctuation)

fogalmát. Sorokin mobilitás-elméletének legfontosabb tételeit a következőképp foglalhatjuk össze:

- nincs olyan társadalom, ahol a vertikális mobilitás valamilyen szinten ne lenne jelen, még a legradicionálisabb társadalmakban is van példa a születési előjogok megszüntetésére (pl. India);
- nincs és nem is lesz olyan társadalom, amely teljesen nyitott lenne, ahol a születéskori társadalmi réteg valamely módon ne befolyásolná az egyén által megtett mobilitási távolságot (intenzitást);
- a vertikális, tehát hierarchikus mobilitás erőssége országonként, társadalmanként jelentősen eltérhet;
- egy adott országon belül a vertikális mobilitás erőssége (intensiveness) és kiterjedtsége (generality) korszakonként változik, komolyabb társadalmi kihívások esetén (pl. forradalom) a mobilitás erősödik;
- ugyanakkor nem lehet konkrét matematikai modellekkel leírni a társadalmi mobilitás körülményeinek változását, mivel a változásoknak nincs minden körülmények között kiszámítható állandó iránya és intenzitása, a változásokra a trendnélküli fluktuáció jellemző. Általában a demokratikus társadalmak mobilabbak, mint a tekintélyuralmúak, de a szabály nem általános, vannak kivételek.

Sorokin a vertikális mobilitás csatornáinak (channels of vertical mobility) nevezi azokat a társadalmi intézményeket és szelekciós mechanizmusokat, amelyek az egyént kiválasztják és elhelyezik a különböző társadalmi rétegekben. Sorokin a következő legfontosabb mobilitási csatornákat nevezi meg:

1. Hadsereg – lehetővé teszi származástól függetlenül az előrelépést a hierarchiában, háborús vagy fegyverkezési időszakban nagyobb a jelentősége, mint békeidőben. A hadseregben az alacsony

státuszúak rátermettségük lévén felemelkedhetnek, de magas státuszúak alkalmatlanságuk miatt süllyedhetnek (sinking) is.

2. Egyház, azokban az országokban, ahol az egyház társadalmi jelentősége magas. Alacsonyabb státuszúaknak az egyházi hierarchián belüli felemelkedés lehetősége adott, míg a lefelé mobilitás is lehetséges.

3. Politikai szervezetek, érdekcsoportokba való beágyazottság, de függvénye a fennálló politikai rendszernek illetve politikai rezsimnek.

4. Gazdasági, vagyongeremtő szervezetekben elfoglalt pozíciók, az adott gazdasági szervezet nemzetgazdaságban betöltött szerepétől függően.

5. Iskolai részvétel és eredményesség: Sorokint különösen érdekelte az iskola szerepe abban, hogy hogyan allokalja az embereket különféle foglalkozási pozíciókba. Elmélete szerint ahol az iskola mindenki számára elérhető, társadalmi lift szerepét tölti be, lehetővé válik akár a legalsó szintről a felfelé emelkedés. Ha csupán a felsőbb rétegek számára nyitott, az alsó rétegből származók számára az iskolai oktatások keresztül nem lehetséges a vertikális felfelé mobilitás.

6. Olyan szakmai szervezetek, amelybe a belépés az egyéni rátermettség és teljesítmény alapján lehetséges minden társadalmi rétegből. Az ilyen szervezetekben (tudományos, irodalmi, művészeti stb.) a felemelkedés egyéni ambíció és tehetség kérdése, a magasabban allokalta pozíció általános társadalmi felemeléssel jár. Ugyanakkor az ilyen szervezet vezető csoportjának preferenciái jelentősen befolyásolhatja a mobilitást.

7. A nem azonos szinten levő társadalmi rétegekből származó egyének közötti házasság vagy egyéb formális rokon viszony, amely egy explicit formája – a társadalmi státusz átörökítés intézményének.

Sorokin rostának (sieve) nevezi azokat a társadalmi intézményrendszereket, amelyek úgy szelektálják az egyént, hogy egy adott társadalmi réteghez tartozónak tartják magukat. Ezek azok a mechanizmusok, amelyek eldöntik, hogy az egyén felemelkedik, vagy lesüllyed. Tehát elmélete szerint a demokratikus társadalmakban nem a születés határozza meg a társadalmi pozíciót, a legmagasabb pozíciók is elérhetők bárki számára, ha megfelelő ambícióval és tehetséggel rendelkezik. *„Ez a szemlélet egy laissez-faire jellegű liberális tradíció öröksége, amely szerint a legfőbb értékek a szabadság, az egyéni függetlenség, értve ezalatt, hogy a társadalomban mindenki azzá válhat, amivé akar, illetve amivé képességei és teljesítménye teszik².”* (Róbert, 1990).

Sorokin elméletét és mobilitási modelljét természetesen lehet kritizálni, de az biztosan kijelenthető, hogy elmélete nem elvont, hanem alapvetően valós társadalmi folyamatokat ír le jó közelítéssel. Maga Sorokin is úgy fogalmaz, hogy a társadalmi mobilitás lényege nem is az, hogy különböző tényezők alapján az egyént elhelyezzük egy hierarchiában, hanem az, hogy a mobilitást a különböző társadalmi rétegek közötti cserének kell felfogni. Az egyének társadalmi térben való cirkulációjának erősítése hozzájárul ahhoz, hogy növelje, vagy épp csökkentse bizonyos csoportok és társadalmi rétegek súlyát.

2.4. Modern mobilitás-elméletek

Ahogy már utaltunk rá, a társadalmi mobilitás tanulmányozása nem csupán a 20. századra jellemző: a pre-indusztriális társadalmakban is a társadalomkutatók foglalkoztak már társadalmi rétegződéssel (H. Kaelble, 1986), bár komolyabb mértékben és módszerekkel a társadalmi mobilitás kutatása a huszadik században lendült fel, elsősorban a nyugati, iparosodott

² Idézet: Róbert Péter (1990): *Társadalmi mobilitás*. In. Társadalmi riport. Tárki, Budapest. 356.o.

országokban végzett kutatások által, míg Európa keleti felében a rendszerváltás körüli időkben kaptak ezek a kutatások újabb impulzust.

A 19.sz.-i illetve kora 20. sz.-i modern kapitalisztikus gazdasági modellben termelő államokban a rugalmas társadalmi rétegződés a modernitás egyik fokmérőjévé vált. Greenfeld (Greenfeld 2004) szerint *„mind a kapitalizmus, mind a modern tudomány mint társadalmi intézmény csupán egy olyan társadalomban alakulhatott ki, amelyet alapvetően egalitáriusnak fogtak fel, vagyis olyannak, amelyben a társadalom egyik rétegéből vagy szektorából egy másikba való átlépés (a társadalmi mobilitás) nem csupán lehetséges, hanem egyenesen legitim. ... A rugalmas társadalmi rétegződési rendszer az industrializációtól és a kapitalizmustól függetlenül alakul ki, és éppenséggel ez utóbbiak kifejlődését teszi lehetővé.”*

A modern szakirodalomban a társadalmi mobilitás értelmezését és vizsgálatát alapvetően két eltérő értelmezés harca dominálja 1945 óta. Az egyik értelmezés szerint a társadalmi mobilitást a társadalmi hierarchia kontextusában kell vizsgálni, amely alapján az egyének hierarchiába állíthatók jövedelem, iskolai végzettség, társadalmi-gazdasági presztízs szerint. A másik értelmezésben az egyén helye az osztály-struktúrában értelmezhető, azaz azt a társadalmi helyzetet értjük rajta, amelyet alapvetően a munkaerő piacon meghatározó jelleggel bíró tényezők határoznak meg. Az 1950/60-as években az előbbi, hierarchikus nézőpont volt domináns, mely később a státusz-megszerzés néven ismertté vált irányzattá nőtte ki magát, elsősorban az USA-ban. Ezt a nézőpontot kezdte folyamatosan felváltani a 70/80-as években az európai hagyományokra alapozó társadalmi osztály vizsgálat. A dolgozat következő részében igyekszünk áttekintést adni a társadalmi mobilitás igen széles szakirodalmának leglényegesebb elméleteiről.

³Másodidézés. Liah Greenfeld: *Nacionalizmus és modernitás*. In Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek: szöveggyűjtemény*. Budapest: Rejtjel, 2004. 184.

2.5. A mobilitás-kutatások generációi

A társadalmi előnyök generációk közötti átörökítése a szociológia egyik kulcsproblémája. A 20. sz. elejétől kezdve számos empirikus vizsgálat készült (Perrin, 1904), nemzetek közötti illetve időszakok közötti összehasonlítást alapul véve., mivel csak az ilyen összehasonlítások kínálják kizárólagosan annak vizsgálatának lehetőségét, hogy az előnyök intergenerációs átörökítése milyen mértékben és milyen módon függ társadalmi szerveződéstől, illetve milyen következményekkel jár.

„A nemzetközi mobilitás kutatások történetét tekintve ma már az elemzések több generációjáról beszélhetünk, értve ezalatt egyrészt az egymást követő adatfelvételek generációit (Magyarországon a 60-as, 70-es, 80-as évek), másrészt pedig azokat a változásokat, amelyek akár a kérdésfeltevések, akár a szemléletmód, akár az alkalmazott módszerek tekintetében a mobilitási folyamatok vizsgálatában bekövetkeztek⁴.” (Róbert 1990).

A társadalmi rétegződés kutatásokat 3 generációra szokás osztani (Featherman et al 1974) alapján: az első generációs (háború utáni) időszak kutatásai, amelyeket a társadalom széles rétegeinek kutatása jellemez viszonylagosan egyszerű statisztikai módszerekkel. Közös jellemzőjük, hogy a foglalkozási mobilitás számos egyéb tényező közül csak egy tényező. A második generációs kutatásokat az oktatási és a foglalkozási és státuszmegszerzés útmodelljeinek kutatása jellemezte leginkább, míg a harmadikat alapvetően a foglalkozási mobilitás loglineáris modellje dominálja. A három kutatási generáció jelentősen eltér mind adatgyűjtési, mérési és adatelemzési módszereikben.

⁴ Idézet: Róbert Péter (1990): *Társadalmi mobilitás*. In. Társadalmi riport. Tárki, Budapest. 357.o.

2.5.1. Első generációs mobilitás kutatások

Bár Sorokin 1927-ben megjelent Társadalmi Mobilitás c. könyvét tekinthetjük a mobilitás kutatások kezdetének, rendszerszerű és rendszeres felmérések jelentősebb mértékben csak a második világháború befejezése után nem sokkal kezdődtek el, akkor is elsősorban nemzeti szintű felmérések történtek. Elsők között említhetjük Glass művét az angol társadalmi mobilitásról (Glass 1954), amelynek leglényegesebb hatása az volt, hogy a Nemzetközi Szociológiai Társaság (ISA) megalapította a társadalmi rétegződést és mobilitást vizsgáló munkacsoportját, ezzel is további lökést adva az összehasonlító mobilitás kutatásnak. Azt az elvi keretrendszert (ISA paradigma), amely lehetővé tette 12 európai ország társadalmi mobilitásának összehasonlítását végző kutatást Stein Rokkan (Rokkan 1951) norvég kutató dolgozta ki, aki arról is ismert, hogy a számítástechnikát az elsők között alkalmazta a társadalomtudományok területén. Az ISA-paradigmában 5-10 nagyobb osztályt, réteget különböztetnek meg, a generációk közötti mobilitást keresztábrákban jelenítik meg. Szemléltetni úgy lehet, hogy vízszintesen az apák foglalkozási klasszifikációját, függőlegesen a gyermek foglalkozási klasszifikációját helyezük el. Amennyiben a gyermek és az apa foglalkozási klasszifikációja azonos, akkor a képzeletbeli mátrix átlóját kapjuk. A kérdést úgy is fel lehet tenni, hogy mik azok a tényezők, amelyek azt eredményezik, hogy az átló alatt ill. felett helyezkedjen el a gyermek foglalkozási kategóriája, azaz apjához képest felfelé vagy lefelé mozdul el.

A múlt század ötvenes éveitől kezdve egyre több kutatást végeztek abban az irányban is, hogy a családi háttér és az iskola hogyan befolyásolja az egyén oktatási részvételét és eredményességét. Az eredményesség vizsgálata azért is kapott kitüntetett szerepet, mert az iparosodott országok javarészt meritokrácián alapuló rendszereiben az iskolai teljesítmény komolyan befolyásolni tudta az egyén további karrierjét, életpályáját így közvetlenül társadalmi státuszát is. Elsősorban a liberálisnak és nyílt társadalmúnak

tekinthető angolszász országokban zajlottak ezek a kutatások, főképp az USA-ban és Nagy-Britanniában, amely kutatások eredményei további ösztönzést jelentettek egyéb országok kutatói számára.

Széles nemzetközi figyelmet legelőször Arnold Anderson kutatásai kaptak, aki több tanulmányt (Anderson 1954, 1955, 1964) is megjelentetett e témában az 1950-es és 1960-as években. Érdeklődése elsősorban a státuszrendszer struktúrája, a kialakulását befolyásoló tényezőkre irányult, fő eredményének az egyenlőtlenségek mérésének elvi megalapozását tekinthetjük. Ugyanakkor azt is fontos hangsúlyozni, hogy erénye abban is megcsillan, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulását és újratermelődését az 1950-es évek közepén is már multikauzális kontextusban vizsgálta közgazdasági, oktatási és egyéb társadalmi okok együttes hatását feltételezve.

A mobilitás kutatás ezen generációjának fő kérdése az volt, hogy milyen mértékben és milyen módon különböznek a mobilitási minták a különböző országokban. A második világháború után kezdődtek el a társadalmi mobilitás rendszeres vizsgálatai az ISA-paradigma szerint és lakossági adatfelvételek segítségével. Ennek kezdetekor erős volt a törekvés a nemzetközi összehasonlításra. A kutatók elsősorban arra keresték a választ, hogy az amerikai társadalom valóban mobilabb-e, nyitottabb-e, mint az európai (angol, dán, svéd) társadalmak. Az elsőgenerációs mobilitás kutatási korszak egyik legfontosabb tétele, a Lipset-Bendix-Zetterberg tétele (ismert még LBZ tételként is) 1959-ből származik. Lipset és Bendix arra a következtetésre jutottak, hogy a társadalmi mobilitás minden fejlett, iparosodott társadalomban nagyjából egyforma, tehát a társadalmi rendszer és a nemzeti sajátosságok nem befolyásolják a mobilitást lényegesen. Ezzel nem erősítették meg az a közkeletű felfogást, miszerint az USA-ban, mint „új” államban az intergenerációs mobilitás nagyobb mértékű, mint egyéb nyugati iparosodott társadalomban.

Később Dobsonnal közös munkájában (Lipset és Dobson 1973) ezt a tételt kiterjesztették a szocialista országokra is, amely azzal a meglepő eredménnyel zárult, hogy a szocialista országokban hasonlóak a mobilitási viszonyok, a mobilitási egyenlőség nem nagyobb.

A korszak mobilitás kutatásnak másik fontos tézise az volt, hogy a mobilitási ráták az iparosodott társadalmakban magasabb, mint a nem iparosodott társadalmakban (Fox és Miller 1965, Lenski 1966). Valóan számos kutató összefüggést mutatott ki az ország iparosodottsága és gazdasági fejlettsége (kvázi modernitása) és a mobilitási indikátorok között, a végső következtetés Goldthorpe vonta le (Goldthorpe 1985).

A harmadik fő szempont a politikai rendszer hatása és annak mértéke az intergenerációs mobilitásra. Fox és Miller (Fox és Miller 1965) mutatta ki a politikai rendszer stabilitása és a mobilitás mértéke közötti összefüggést. Connor (Connor 1979) később azzal egészítette ki ezt a tételt, hogy a nagyfokú iparosítás 1945 után a szocialista országokban jelentősen segítette a mobilitást

2.5.2. Második generációs mobilitás kutatások

A hatvanas évektől számítható a mobilitás kutatások második generációja, amelyekben egy teljesen új paradigma felállításával, az útelemzés (path model) módszerével elemezték a szülő és gyermek iskolázottsága közötti összefüggést. Ez a stratifikációs paradigma a társadalmi szerkezetet is másképpen látja, mint az ISA-paradigma: nem 5-10 nagyobb osztályt vagy réteget különböztet meg, hanem 50-100 vagy még ennél is több kis foglalkozási réteget, így sokkal finomabb összefüggések kimutatására volt alkalmas. Egy százfokú skálán minden ilyen kis rétegnek meghatározott skálapontszámot adnak, aminek alapja vagy egy presztízsskála, vagy a társadalmi-gazdasági státusz (social-economic status -SES) skála. Az újmodellek több többváltozós regressziós egyenletből állnak, amely

rendszerben az egyén mobilitását befolyásoló tényezőket változónak tekinthetjük, megvizsgálhatjuk külön-külön, hogy bizonyos tényezők milyen hatással vannak az elért társadalmi pozícióra. Előnye, hogy a származási és az elért társadalmi helyzeten kívül több további változót is fel lehet a modellbe venni.

A legjelentősebb kutatást Peter M. *Blau* and Otis *Duncan* végezték szintén az USA-ban (OCG⁵), az útmodellek bevezetése is nevükhöz kötődik. Az eredeti Blau-Duncan vizsgálatban (1962, USA) azt vizsgálták, hogy milyen összefüggés van az apa (szülő) valamint a gyermek későbbi munkája, így társadalmi státusza között. A vizsgálat során azt találták, hogy a fiúk és az apák foglalkozásai között erős korrelációt áll fenn. A korreláció összetevőit tovább bontották, és azt találták, hogy 57%-ban az oktatás indirekt hatásának, 43%-ban az oktatás nettó hatásának (pl. gyermek első munkája) eredménye.

Blau-Duncan kutatását hamarosan számos hasonló kutatás követte szerte a világon, a legkülönbözőbb társadalmi berendezkedésű országokban. Az elsőgenerációs vizsgálatokhoz képest a paradigmában is jelentős változás állt be: nem az volt a vizsgálat tárgya, hogy a mobilitás mértéke országonként miben különbözik, hanem az, hogy az apa munkájának (occupation) van-e közvetlen hatása a gyermek későbbi munkájára (általában az első betöltött állásra), s ha igen, az összefüggésnek milyen elsősorban oktatási dimenziói vannak.

A Blau-Duncan tézis alapjaiban hasonlított az első generációs kutatások fő téziséhez, miszerint az iparosodottság elősegíti a teljesítmény alapú előrelépést (achievement) a tulajdonításnak (ascription) kisebb szerepe (Parsons 1940, Lenski 1966). Ugyanakkor különbsége ott ragadható meg, hogy az első generációs kutatók azt gondolták, hogy az ilyen alapon megvalósuló társadalmi előrelépés általánosan emeli az intergenerációs

⁵ OCG- Occupational Changes in a Generation

mobilitás arányát, addig a második generációs kutatásokban kimutatták, hogy ezek a társadalmi előrelépések nem általánosak, hanem alapvető összefüggésben áll az egyén családjának szocio-ökonómia helyzetével, mindenekelőtt oktatási részvételével.

Jelentős fejlemény volt a hetvenes években az a Featherman, Jones és Hauser által jegyzett tanulmány (FJH hipotézis néven vált ismertté), amely módosította a Lipset-Bendix tételt annyiban, hogy azt állította, hogy a *„mobilitás nemzetközi hasonlatossága akkor áll fenn, ha eltekintünk a strukturális hatásoktól, a mobilitásnak attól a hányadától, ami a gazdasági fejlettség különbségeiből, a foglalkozásszerkezet megváltozásából következik⁶”* (Róbert 1990).

A második generációba sorolható mobilitás kutatások is számtalan országra kiterjedtek. Treiman (Treiman 1970) azt találta, hogy a gazdaságilag fejlettebb országokban a szülők státuszának hatása a gyermek iskolai végzettségére illetve munkájára gyengébb, mint a kevésbé fejlett országokban, bár vizsgálata nem terjedt ki nagy mintákra.

A szakirodalom mélysége és kiterjedtsége is azt bizonyítja, hogy a státusz-megszerzési modell forradalmasította a társadalmi mobilitás kutatását (Kurz és Müller 1987), ugyanakkor kritikusai azt vetik a szemére, hogy komparatív kutatások terén nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

2.5.3. A harmadik generációs mobilitás kutatások

A harmadik generációs mobilitás kutatás lényegében akkor kezdődött, amikor a második generációba soroltak befejeződtek. Az 1970-es években a Nemzetközi Szociológia Társaság Kutatási Bizottsága javasolta a lazán

⁶ Idézet: Róbert Péter (1990): *Társadalmi mobilitás*. In. Társadalmi riport. Tárki, Budapest. 357.o.

koordinált nemzeti szintű kutatások folytatását, aminek eredményeképp 1972-76 között több nemzeti felmérés is készült. Ugyanakkor 1976-tól kezdve a mobilitás kutatók új megközelítést javasoltak (Hauser és mtsi. 1975, Featherman és Hauser 1978, Goldthorpe és mtsi. 1978), aminek lényege, hogy a multivariáns lineáris regressziós modelleket loglineáris modellekkel helyettesítették, amelyekben a Hauser-féle topológia modell kapott domináns szerepet.

A loglineáris modellek előnye a folyamatos adatmodellhez képest többszörös. Először is a loglineáris modellel technikailag lehetővé teszik az abszolút mobilitás relatív mobilitástól való elkülönítését. Másodsorban ebben a modellben lehetséges a bivariáns kapcsolat multidimenziós mintaként való kezelése, különösen a diagonális modellben. Lényegében arról van szó, hogy a törekvés arra irányult, hogy „megbízhatóbban szétválassza a megfigyelt mobilitás strukturális, illetve nem strukturális hányadát a vizsgálat során.”⁷ (Róbert 1990).

A legjelentősebb, ezt a módszert alkalmazó kutatás az Erikson és Goldthorpe által vezetett CASMIN projekt volt, amely igazolta az FJH tételt is.

A mobilitás vizsgálatok kezdete óta elfogadott, hogy az apa (család) foglalkozása a társadalmi státusz számos elemének hordozója, ugyanakkor a különféle generációs kutatások során az alapvető előrelépés abban volt, hogy az első generációs kutatásoknál az apa foglalkozása lényegében maga volt a változó, addig a kutatási módszerek és paradigmák fejlődésével ez annyira változott meg, hogy bizonyítást nyert, hogy az apa foglalkozása bár nagyon lényeges, mégis a mobilitás nem kizárólagosan csak ennek a függvénye, hanem számtalan más tényezőnek is (Róbert 1998).

⁷ Idézet: Róbert Péter (1990): *Társadalmi mobilitás*. In. Társadalmi riport. Tárki, Budapest. 358.o.

3. A kutatási téma megközelítése és hagyományai

Az oktatás és a társadalmi rétegződés kutatása a fejlődő országokban hosszú tradícióra tekint vissza. Mielőtt Blau és Duncan 1967-ben publikálták az oktatás és a státuszmegszerzés folyamata közti összefüggést tárgyaló művüket, számos kutató (Anderson 1954, Foster 1963, Clignet 1966) kísérletet tett annak kutatására hogy a formális oktatás funkcionálisan összefüggést mutat-e a társadalmi differenciálódás új mintáival valamint a társadalmi mobilitás folyamatával a fejlődő országokban. Ezek, és a korábbi tanulmányok rejtetten vagy egyértelműen összehasonlító jellegűek: elsősorban a társadalmi rétegződés teoretikus kérdéseivel, valamint ezek oktatási összefüggéseivel foglalkoznak főképp a fejlődő országokban.

A kevésbé fejlett országokban a hallgatói rétegződés és az azokat befolyásoló körülmények, valamint ezen tényezők és folyamatok iparosodott országokkal való összehasonlítása azért is kedvelt témája a kutatóknak, mert az ilyen összehasonlítások elsődleges eredménye a rendelkezésre álló teóriák finomítása. A vizsgálatok szempontjai lehetnek számosak, az osztály és foglalkoztatási struktúra, oktatási rendszer, gazdasági fejlettségi szint és az ország világban elfoglalt pozíciója. A mobilitás-kutatások nagyon fontos sajátossága, hogy a nemzetközi dimenziója szükségszerűen erős. A kutatási eredmények egy-egy ország vonatkozásában erősen relatívak, hiszen a mobilitás jellemzői (aránya, társadalmi nyitottság mértéke, bizonyos rétegek társadalmi mobilitási esélyei stb.) önmagukban keveset, nemzetközi eredményekkel összehasonlítva azonban sokkal többet mondanak. Az időbeni összehasonlítások jelentenek egy másik, a nemzetközi összehasonlításokon túli elemzési stratégiát. Így válik lehetővé trendek vizsgálata a mobilitási folyamatokon belül. (Róbert 1990)

Buchmann és Hannum (Buchmann és Hannum 2001) a társadalmi rétegződés kutatások fejlődésével kapcsolatos művében található megközelítés is jól mutatja a társadalmi mobilitás és oktatás kapcsolatának sokoldalú megközelítési lehetőségeit. Röviden azt mondhatjuk, hogy az oktatási egyenlőtlenségeket számos tényező számos szinten befolyásolja, amely egyenlőtlenségek lényegében a család oktatási döntéseinek (mint kereslet) illetve az oktatási lehetőségek (mint kínálat) dinamikus kapcsolatának eredménye.

Talán azért sem egyszerű e területek kutatása, mert a mélyreható elemzések egyszerre kívánják meg az oktatáspolitikusi, demográfusi, szociológusi illetve közgazdasági vénát. Megközelítés szempontjából a kutatások jelentős része makro-szintű tényezőkön keresztül közelíti meg az oktatási rétegződés kérdését, mint pl. oktatáspolitikai vagy nemzetközi trendek hogyan befolyásolják az oktatási rétegződést, milyen hatást gyakorolnak az oktatási rendszerre, mily módon befolyásolják az iskolázási struktúrát stb..

A másik főbb megközelítési mód (amennyiben vizsgálati szinteket tekintünk) inkább mikro-tényezőkön, azon belül is elsősorban a komplex családi háttér (társadalmi-gazdasági-iskolázottsági státusz) elemzésére összpontosít, azaz ezen tényezők hogyan befolyásolják a gyermek oktatási kimenetelét. Azonban a családi háttér a gyermek oktatására ható összetevőinek meghatározása sosem volt egyszerű feladat. Olyan tényezőket kell figyelembe venni, mint a fenntartó valós társadalmi-gazdasági státusza, a családi döntéshozatali mechanizmusok jellemzői, család mérete, családi aspirációk stb. Természetesen vannak egyértelmű helyzetek is, amikor a családfenntartó gazdasági helyzete közvetlenül befolyásolja a gyermek iskoláztatását, de a státusz kutatás újabb eredményei alapján az is kijelenthető, hogy az azonos státuszú családok esetében további differenciáló tényezők azonosíthatók (pl. családszerkezet) a tanulmányi eredményességgel kapcsolatosan. A családszerkezeten túl is számos egyéb terület azonosítható, mint a gyermek oktatási eredményességét befolyásolni

képes tényező (hangsúlyozzuk ismét, hogy azonos társadalmi-gazdasági családkról van szó), bár ezek egy része nehezen mérhető (pl. hiedelmek, több gyermek esetén annak kiválasztása, hogy melyik gyermek tanul tovább). Ez utóbbi főképp az ellentétes nemű gyermekek esetében fontos (Csapo 1981). A kérdés eldöntetlenségét az is bizonyítja, hogy még az elmúlt évtizedben is születtek kutatások arra vonatkozólag, hogy a család gazdasági helyzete, kulturális hiedelmei és preferenciái hogyan befolyásolják a gyermek oktatásával kapcsolatos döntéseket (Parish és Willis 1993, Buchmann 2000).

Függetlenül a szociológiai iskolától minden kutató számára elfogadott tény, hogy az egyén oktatási részvétele és eredményessége pozitív korrelációt mutat a későbbi társadalmi státusszal. Az oktatás és társadalmi státusz közötti összefüggések vizsgálatának divergáló jellegét azonban *alapvetően* két kérdés eldöntetlensége okozza: nem lehet egyértelműen meghatározni, hogy az egyén oktatási részvételére és eredményességére a makro-szintű (kvázi az egyéntől független tényezők) vagy a mikro-szintű (kvázi csak az egyénre jellemző tényezők, mint pl. közvetlen családi háttér, bár ez a változói halmaz hamarosan új szemponttal bővült ki, nevezetesen az egyéni képesség és aspiráció szempontjával) tényezők hatnak erősebben, továbbá az is a vitás kérdések közé tartozik, hogy az egyén oktatási részvétele valóban elősegíti az egyén társadalmi státuszának emelkedését, vagy az oktatási részvétel valóban csak megerősíti az amúgy örökölt társadalmi strukturáltságot. A különféle megközelítések eme kérdések mátrixának eredményének tekinthetők, mindegyik elméletre találhatunk megerősítő és annak ellentmondó példákat is.

Természetesen nem lehet a kutatási megközelítést egyértelműen mikro vagy makro tényezőkre bontani. Számos, egymással összefüggő, egymást is befolyásoló erőterben lehet csak az ilyen típusú kutatásokat lefolytatni. A kutatások eredménye, bár megerősíthetik eddigi tudásunkat, mégis egyediek. Vizsgálhatjuk, hogy a makro-szintű erők milyen módon

befolyásolják az oktatási rétegződést, a családi háttér hatása az oktatási teljesítményre milyen, önmagában az egyedi iskolák vagy iskolatípusok oktatási eredményességét, vagy legközvetlenebb módon azt mérni, hogy az oktatási részvétel milyen hatást gyakorol a társadalmi mobilitásra.

Annak ellenére, hogy a rétegződés és mobilitás kutatások oktatási összefüggéseinek kutatása bár igencsak kiterjedt szakirodalommal rendelkezik, mégis számos tekintetben hiányosnak tekinthető. Viszonylag kevés kutatás foglalkozik a közösségi tényezők (pl. vallási, lakóhelyi vagy családi közösségek) oktatási részvételre és eredményességre gyakorolt hatásával. Ez az a megközelítési szint, amely sem mikro sem makro tényezőnek nem nevezhető, mégis alapjaiban határozhatják meg a gyermek iskolai karrierjét bizonyos történelmi korszakokban. Jelen dolgozatban azonban, a vizsgált populáció sajátosságai miatt is, használni fogjuk ezt a megközelítési szintet.

Bár természetesen mi sem vállaljuk ebben a dolgozatban az irányok szintetizálását, már csak azért sem, mert a vizsgálati megközelítésünk sem ilyen. Alapvetően a felsőoktatási részvétel egyénre jellemző mikro-szintű tényezőivel foglalkozunk, bár időnként eredményeink magyarázatát makro-szintű vagy közösségi szintű tényezőkkel tudjuk magyarázni, ennek megfelelően tekintjük át a kutatásunkhoz hasonló nemzetközi kutatások főbb vonalait.

3.1. Nemzetközi hagyományok

Természetesen a kutatások nem korlátozódtak csak az Egyesült Államokra. Foster (Foster, 1963) a nyugat-afrikai országokban végzett kutatást a középfokú iskolázottság és a társadalmi mobilitás összefüggéseiről, amit hamarosan követett Clignet-tel írt közös munkájuk (Clignet, Foster 1964) az elefántcsont-parti társadalmi mobilitás és iskolázottság kapcsolatáról,

azonban a fő kutatási irányt továbbra is modern iparosodott államokban végzett kutatások jelentették.

Legfontosabbak között említhetjük James Coleman (Coleman et al 1966) által vezetett kutatást, amelynek megállapításait „*Az oktatási lehetőségek egyenlősége*⁸” c. kutatási jelentést a szakirodalom egyszerűen csak Coleman jelentésnek (Coleman-report) nevezett el. James Coleman vezette azt a kutatói csoportot az 1960-as években az USA-ban, amely állami megbízásként arra a feladatra vállalkozott, hogy felmérje az oktatási egyenlőtlenségeket nemzeti szinten. A kutatásba 150.000 diákot vontak be. A kutatási jelentés felszította azt a sosem lezárt vitát, miszerint van-e és ha igen milyen szerepe van önmagában az adott iskolának az oktatási eredményességben, így közvetve a társadalmi mobilitásban. A jelentés néhány nem várt tény is megállapított, miszerint az iskolák finanszírozásának (amely az állami beavatkozás egyik eszköze) csekély hatása van a tanulmányi eredményességre, amely megállapítást úgy is megfogalmazták, hogy a diákok *családi háttérének és társadalmi-gazdasági státuszuknak* sokkal kimutathatóbb és direkter hatása van a tanulmányi eredményességre, mint a közvetlen állami beavatkozásként értékelhető finanszírozásnak.

Hasonló megállapítással zárult le a Nagy-Britanniában végzett kutatás. Az oktatási tárca megrendelésére készült kutatást lezáró 1967-ben megjelent jelentés (Plowden, 1967) is azt erősítette meg, hogy az alapfokú oktatás esetén is (a kutatás kizárólag alapfokú iskolákat vizsgált) a családi háttér szerepe a gyermek oktatási teljesítményében sokkal fontosabb tényező, mint az iskola önmagában. Mindkét jelentés, megállapításain túl, amelyek élénk szakmai vitát váltottak ki, elvitathatatlanul hozzájárult a mérési technikák fejlesztéséhez valamint további vizsgálatok elvégzéséhez.

⁸ A jelentés eredeti címe: Equality of Educational Opportunity, 1966

Ugyanebben a tanulmányban azt is kimutatták, hogy az gyermek oktatása és a jelenlegi munkakörre közötti, valamint az apa foglalkozása és a gyermek jelenlegi munkája közötti korreláció 2.9:1, ami azt jelentette, hogy a múlt század ötvenes éveiben az USA-ban, mint az iparosodott országok vezető hatalmában a személyes teljesítménynek (achievement) sokkal nagyobb a szerepe a foglalkozási mobilitásban, mint az askripciónak.

Az családi háttér és iskolázottság összefüggéseinek kérdéskörét elsősorban az iparosodott országokban vizsgálták, de a Coleman-kutatáshoz hasonló vizsgálatot Stephen Heyneman 1976-ban végzett Ugandában. Ebben a tipikusan fejlődő és alul-iparosodott országban a kutatás azt mutatta ki (Heyneman 1976), hogy az családi háttérnek sokkal kisebb a szerepe a tanulmányi eredményességben, mint önmagának az iskolának. Később Loxley-val, szintén fejlődő országokban végzett kutatásai eredményeként (Heyneman és Loxley 1983) tételüket úgy fogalmazták meg, hogy a fejlődő országokban, bár eltérő mértékben, a családi háttérnek kisebb szerepe van a gyermek oktatási teljesítményének minőségében, mint önmagában az iskolának: *„Minél szegényebb egy ország, a tanárnak és az iskolának annál nagyobb a hatása az eredményességre”*. Ez a megállapítás pontosan ellentétes értelmű, a fejlett, iparosodott országokban tapasztalt összefüggéssel, ami jól bizonyítja azt a később Treiman (Treiman 1970) által is megfogalmazott tételt, mely szerint a modern, iparosodott társadalmakban a későbbi társadalmi pozíciót alapvetően az iskolázottság határozza meg és nem a családi háttér.

3.2. Magyar hagyományok, a kutatás előzményei

A magyar mobilitás és rétegződés kutatások időben nem sokkal maradtak le a nemzetközi kutatásokról. A nyugati országokban, mint összefoglalónkból is látszik, az 1950-es évek elejétől kezdett erőteljesebben felfutni a mobilitás és rétegződés kutatás, míg *„Magyarországon a társadalmi struktúráról szóló elméleti vita az 1960-as évek közepére bontakozott ki – a szociológia*

intézményesülésével együtt fejlődve –, addig a társadalmi rétegződés empirikus vizsgálata a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) keretein belül már az 1950-es évek végétől folytak, összekapcsolódva az 1920-as, 1930-as és az 1940-es években a társadalmi rétegződésre vonatkozó adatokkal⁹” (Szabari 2002).

Az első, valóban rétegződés kutatásnak tekinthető mű 1964-ben jelent meg, szerzője Hegedűs András volt, majd ezt követően szinte évente jelentek meg a témával kapcsolatos írások elsősorban Ferge Zsuzsa, Wirth Ádám, Buza Márton, Andorka Rudolf és Kolosi Tamás szerzőségében. Az elméleti viták mellett empirikus kutatások is indultak a társadalmi mobilitás változásáról és az átrétegződésről. Az elsők egyike volt a KSH akkor vezetője, Péter György által kezdeményezett vizsgálat 1963-ban, mely kutatás vezetői Mód Aladárné, Ferge Zsuzsa, Láng Éva és Kemény István voltak (Szabari 2002). Kemény István 1967-ben megjelent művében már a mobilitást meghatározó tényezőkkel foglalkozott, Andorka 1970-es művében kifejtette, hogy bár jelentősen javul a szegény családok mobilitási lehetősége a szocializmusban, továbbra is jelentős különbségek voltak. Andorka korabeli kutatásainak jelentősége nem csupán önmagában érdekes, hanem abból a szempontból is, hogy behozta a magyar rétegződés kutatásokba a külföldön alkalmazott módszereket. Az útelemzésre példa *Róbert Péternek* (1986) az 1981-1982. évi rétegződés felvétel alapján számított útmodellje a férfiak mobilitására.

Az egyetemi hallgatóság, diplomások, doktorok és más magasan képzett csoportok beiskolázási mintáinak kutatása sem maradt le jelentősen a nemzetközi felmérésekhez képest. Bár a magyar felsőoktatás-szociológia kutatások csak az 1970-es évek végén fordultak ebbe az irányba (Andorka 1979a), a szociológia tudományának fokozatos hazai elismertségével párhuzamosan, annak ellenére, hogy az első hallgatói mintákon végzett elemzések már az 1930-as években megjelentek Magyarországon (Laky, 1930). Laky, aki a főiskolai hallgatókról szóló statisztikai összefoglalókat

⁹ Idézet. Szabari Vera: A társadalmi struktúra és mobilitás kutatása Magyarországon az 1960-as években. Századvég, 2002. (7. évf.) 23. sz. 65. old.

készítette az 1930-as években, már ekkor aggodalmát fejezte ki, hogy a korabeli magyar felsősoktatás szerkezetileg nem illeszkedett teljesen a munkaerő piaci elvárásokhoz, bizonyos képzési ágakban, pl. jogász, közgazdász és orvosi már akkor megjelent a túlképzés. Megemlíthetjük továbbá Asztalos Józsefet, akinek az oktatási rendszer különböző szintjeinek (tanonciskoláktól kezdve a főiskolai hallgatókig) oktatási statisztikáit köszönhetjük az 1920/30-as években (Asztalos 1934). Szögi László nevét sem szabad elfelejteni, kutatási területe elsősorban a magyarországi és az európai felsőoktatás története az újkorban, a külföldi egyetemjárás és a tudományos kapcsolatok története.

3.3. A kutatás közvetlen előzményei

A két világháború közti korszak magyar társadalomtörténeti feldolgozottsága, amely természetesen az oktatási rendszer működésének jellegzetességeinek vizsgálatát is magában foglalja, jónak mondható, köszönhetően a korszak iránt megnyilvánuló egyre erősebb kutatói érdeklődésnek, ugyanakkor a korszak konkrét oktatási intézményeinek vizsgálta korántsem teljes. Annak ellenére volt így, hogy pl. a két világháború közötti időszak hallgatóinak adatai hozzáférhetők, továbbá olyan mennyiségű és minőségű adatot tartalmaz, amelyek ki nem aknázása sajnálatos lenne. Ezen a helyzeten Karády Viktor 1980-as évek végén meginduló kutatásai kezdtek változtatni, amelyek egyaránt érintették a középfokú valamint felsőfokú intézményeket is, elsősorban a rekrutációs minták és egyenlőtlenségek vizsgálatának keresztmetszetében.

Karády Viktor, majd Nagy Péter Tibor munkái során a korszak jelentősebb magyar (trianoni határon túliak is) felsőfokú intézményeinek hallgatói adatai felvételre kerültek. Külön ki kell emelni azt az NKFP kutatást (*„Az egyetemet végzett értelmiségi elit rekrutációja, képzése és európai kapcsolathálója a huszadik században, különös tekintettel a foglalkozási, nemi, regionális, felekezeti és nemzetiségi egyenlőtlenségekre”* NKFP-

5_074_04), amely során további adatfelvételek kezdődtek el, ehhez a programhoz köthetők jelen dolgozat tárgyát képező adatok felvétele, valamint a pécsi egyetem orvosi és jogi kari hallgatóinak adatfelvétele is.

Jelen dolgozathoz, megközelítését, témaválasztását, módszertanát tekintve leginkább közelállónak Karády Viktor a kolozsvári orvostanhallgatókat feldolgozó műveit (Karády és Nastasa 2004, valamint Karády 2000, 2002, 2007, 2008), Nagy Péter Tibor a kolozsvári bölcsész és természettudományi kar hallgatóit elemző írását (Nagy 2006), Biró Zsuzsanna és Nagy Péter Tibor két világháború közötti bölcsészkar populáción végzett kutatását (Biró és Nagy 2007), Nagy Péter Tibor magyar történészhallgatókat feldolgozó művét (Nagy 2009) tartjuk. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy ezek a művek, így jelen disszertáció sem klasszikus kronologikus egyetemtörténeti mű, hanem a matematikai statisztika eszközeivel igyekszik bemutatni a különböző intézmények hallgatóinak rekrutációs jellemzőit, ezek időbeliségét, megfelelést keresve a korszak oktatáspolitikai és tágabb értelemben vett társadalompolitikai történéseihez.

3.4. A dolgozat újdonságtartalma

Említettük, hogy módszereiben nem igazán, azonban tárgyában jelen dolgozat több szempontból is jelentős újdonságtartalmat hordoz. Először is hangsúlyozni kell, hogy abban a szerencsés helyzetben voltunk, hogy egyrészt a két világháború közötti magyar felsőoktatási hallgatók dokumentumai (legalább is a pécsi bölcsészek esetében) könnyen elérhetőek voltak, másrészt olyan részletezettséggel tartalmazznak adatokat, mint sehol máshol a világon, így lehetővé vált unikális elemzések elvégzése.

A két világháború közötti magyar bölcsészkarok hallgatóinak intézmény szintű feldolgozása csak most kezdődik el (ha csak a Trianon utáni Magyarországot tekintjük, így Nagy Péter Tibor kolozsvári

bölcsészhallgatóit feldolgozó művét nem soroljuk ide), ebben a sorban ez a dolgozat, tudomásunk szerint az elsők között van.

Átfogó statisztikai összeírás már született a pécsi középiskolásokról (Ponesz 1936) illetve egyetemi hallgatókról (Szabó 1940), sőt a dolgozat szerzőjének is jelent már meg közleménye a témában (Fekete 2005), továbbá régi hagyománya van az egyetemi hallgatók populációja kutatásának (Andorka 1978, 1979b, 1982) de *teljes* célpopuláción végzett, hasonló részletezettségű illetve feldolgozottságú prozoprografikus műről csak kettőről tudunk, a már említett kolozsvári orvostanhallgatókat feldolgozó mű (Karády és Nastase 2004), illetve az eloroszosított, majd később észti nemzeti egyetemévé vált Tartu-i Egyetem (német nevén dorpati egyetem) hallgatói adataiból készült elektronikus adatbázis 1986-ban.

További újdonságnak véljük jelen dolgozatban azt is, hogy kimondottan törekszik annak vizsgálatára, hogy a pécsi bölcsészkar jelentősége és beiskolázása mennyire regionális jellegű, és mennyire viseli magán a két világháború közötti kvázi felsőoktatási piac (akár regionális akár országos szinten) működésének jegyeit.

E dolgozat remélhetőleg hozzájárul a korszak felsőoktatás-történeti tudásához azzal, hogy a hallgatói rekrutációs vizsgálatok elfogadott módszertanát alkalmazza a két világháború közötti pécsi bölcsészkarra, amely terület ez idáig elkerülte a kutatók figyelmét.

4. Az empirikus vizsgálatok elé

Vizsgálatunk tárgyát képező pécsi intézmény jogelődjét Pozsonyban 1912-ben állították fel, s még az év végén felvehette az Erzsébet királyné nevét. Az univerzitaszon eredetileg négy fakultást kívántak felállítani: jog- és államtudományi; orvostudományi; bölcsészet-, nyelv- és történettudományi; mennyiségtani, természettudományi és mezőgazdasági kart. Az első három 1914 és 1918 között kezdte meg működését, a negyedik felállítására Pozsony cseh megszállása miatt már nem jutott idő.

A pozsonyi egyetem 1914-15-ben tartotta első tanévét, de csak a Jog- és Államtudományi Kar működött, a többi kar (orvosi, természettudományi és bölcsész) „még fel nem állított kar” néven szerepeltek. Az egyetem a Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem nevet viselte. A bölcsészettudományi kart csak 1918-ban sikerült felállítani, majd januárban cseh csapatok szállták meg Pozsonyt, és 1919. január 28-án bezárták az egyetemet. 1919 szeptemberében az egyetem összes tulajdonát birtokba vették a csehszlovák állami egyetem céljaira.

A bölcsészkar tevékenysége így Pozsonyban tulajdonképpen meg sem kezdődött. 1920. február 24-én a magyar minisztertanács határozatot hoz: a pozsonyi és a hasonló sorsot megért kolozsvári egyetem a tanévet Budapesten kezdjék meg. A pozsonyi egyetem ekkor a felszerelések és helyiségek hiányában csak bölcsészkarával képviseltette magát Budapesten. 1921-ben mondja ki a nemzetgyűlés a Pécsre helyezést, bár ezt az áthelyezést a törvénycikk ideiglenesnek tekintette, bizonyítja ezt az is, az indulás évében a 41 bölcsészhallgató rendkívüli hallgatónak minősült, tehát látható, hogy az egyetem Pécsre helyezését és az itt való tartózkodást a hivatalos politika eleve átmenetinek, ideiglenesnek (rendkívülinek) tekintette. (Olasz 1999).

A még meg sem nyitott egyetem létét már ekkor veszély fenyegette, ez a veszélytudat egészen a bölcsészeti kar bezárásáig végig kísértett, és meghatározó bélyeget nyomott a kar egész működésére. Országos

fórumokon megindult ugyanis a támadás, amely sokallta, és a fennálló viszonyok között pazarlásnak tartotta a négy vidéki egyetemet (Ladányi 1999).

Erzsébet Tudományegyetem 1923. október 15-én Pécsen ünnepélyes megnyitóval kezdte meg működését. Klebelsberg Kunó kultuszminiszter avatóbeszédével megnyílt az Erzsébet Tudományegyetem életének pécsi szakasza: „Az Erzsébet Tudományegyetem tanári karát olyan igaz tudományos szellem hatja át, hogy meg vagyok győződve róla, hogy meg fogja alkotni itt a Mecsek alján a magyar Heidelberget”.

A megnyitás után két hónappal már tüntetések és ingerült cikkek támadták az új egyetem vezetőségét a numerus clausus be nem tartása miatt, mert Nagy József rektor befogadta a törvény által Pestről kiszorított jelentkezőket. A kar ekkori hivatalos megnevezése: "Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Kar”.

4.1. A kutatás célja, háttere

A disszertáció alapvető célja az Erzsébet Tudományegyetem Bölcsészet-Nyelv- és Történettudományi Kar rekrutációs bázisának meghatározása a Karra beiratkozott hallgatók társadalmi hátterének vizsgálatán keresztül. Az összegyűjtött és rendszerezett adatbank 1026 személy személyes, valamint tanulmányaikkal összefüggő adatát tartalmazza, amelyek alkalmasak összetett elemzésekre, annak pontos meghatározására, hogy egy kis vidéki bölcsészkar milyen szerepet játszott a korabeli iskolázottság előmozdításában, valamint annak vizsgálatára, hogy rekrutációs bázisában vannak-e helyi specifikumok.

Alapvetően abból a tézisből indulunk ki, hogy a két világháború közti magyar felsőoktatás beiskolázási mintáiban sok hasonló trendet lehet felfedezni, ugyanakkor mind intézménytípus, mind intézményi helyszín szerint erősen differenciált. A pécsi bölcsészkar esetében is azt állítjuk,

hogy a hallgató komplex módon vizsgált családi háttérének elemzése kirajzolt olyan jól körülhatárolt csoportokat, amelyek reprezentációja jelentősen meghaladja az országos átlagot.

A dolgozat empirikus vizsgálódásai alapjául szolgáló adatok az Egyetem levéltárában tárolt anyakönyvekből származnak. E dokumentumok tartalmazzák mindazon személyek adatait, akik a pécsi bölcsészkar Pécsre telepítésének időpontjától (1921-22) az intézmény működésének végéig a Karra beiratkoztak, doktorátust szereztek, valamint azon személyek adatait is, akik az intézménybe Pozsonyban iratkoztak be, de tanulmányaikat a Kar Pécsre telepítése után is folytatták. Ugyanakkor azon személyek adatai nem teljes körűek, akik a pécsi Karra azokban az években iratkoztak be, hogy diplomát a Kar Kolozsvárra való költöztetéséig, 1940-ig nem tudtak szerezni, így ezekben az esetekben csak a Pécssett való tartózkodás során rögzített, elsősorban tanulmányi eredményességre vonatkozó adatokkal tudtunk dolgozni.

Az adatbázisban szereplő adatok alapvetően három nagy csoportra oszthatók: a hallgató szociokulturális, gazdasági háttérének jellemzői az eltartóra vonatkozó adatok alapján (eltartó foglalkozás, iskolai végzettsége, vallása, lakhelye), a hallgatóra vonatkozó közvetlen adatok (születési hely, idő, középiskolai tanulmányokra vonatkozó adatok, vallási illetve a társadalmi helyzetet jelző egyéb adatok) illetve a hallgató tanulmányi eredményességére vonatkozó adatok (alapvizsga, pedagógia képesítő vizsga, szakvizsga eredményeit, illetve esetenként a doktorátus minősítése).

A felvett adatok (bár esetenként jelentős adathiánnyal) felölelik a Kar kb. 20 éves pécsi működése alatti beiratkozottak, diplomát illetve egyetemi doktorátusi fokozatot szerzők adatait. Ez az adathalmaz egy olyan adatbankká állt össze, amely egyszerre két cél megvalósítását is elő tudja segíteni:

- pontos képet kaphatunk a pécsi bölcsészkar rekrutációs jellemzőiről, hallgatóiról, a hallgatók társadalmi/gazdasági/kulturális háttéréről, tanulmányi eredményességükről, valamint ezek összefüggéséről, továbbá
- a két világháború közötti Magyarország felsőoktatás történet jellegzetes mozzanatainak intézmény-szintű reprezentációját is megfigyelhetjük.

Ezek az adatok ideálisak lennének összehasonlító vizsgálatok elvégzéséhez, tehát a pécsi intézmény rekrutációs bázisának, beiskolázási mintáinak relatív illetve abszolút jellegének meghatározását a kérdéses időszakban, azaz a többi bölcsészkar (Debrecen, Szeged és Budapest) vagy az Erzsébet Tudományegyetem más karaira (jogi, orvosi) beiratkozott hallgatókkal való összevetés vonatkozásában. Jelen disszertáció ilyen jellegű vizsgálatokra nem vállalkozik, specifikusan a pécsi bölcsészkar beiskolázási jellemzőinek meghatározását tűzte ki célul.

4.2. Alkalmazott módszertan, problémák és megoldások

„A mai magyar oktatástörténetírásban kétféle attitűdöt tapasztalhatunk a neveléstörténet empirikus szociológiai megközelítésével kapcsolatban. Az egyik attitűd az elutasításé. Nagyon sokan ma is idegenkednek az oktatástörténeti jelenségek empirikus megragadásától. Az ilyen leírásokban a statisztikai adatok legfeljebb illusztrációként szerepelnek. A másik elterjedt attitűd az adatbázisépítőké. Azoké, akik iskolai anyagönyvekből, értesítőkből, lexikonokból mintegy nulláról indulva adatbankokat építenek¹⁰.” (Nagy 2008).

Dolgozatunkban bevallottan a második attitűdöt követtük. Részben NKFP, részben külföldi kutatási támogatásból (a szerző Hanadiv Foundation-től

¹⁰ Nagy Péter Tibor: Az iskolai elitek és az iskolázott elitek kutatása. Új pedagógiai szemle, 2008. (58. évf.) 4. sz. 80-95. old.

kapott kutatási támogatására gondolunk) sikerült olyan elektronikus adatbázist építeni, amelyet a már hivatkozott kutatásokban is alkalmazott módszerekkel kódoltuk és klasszifikáltuk, megteremtve annak lehetőségét, hogy később esetleges egy átfogó, a korabeli magyar hallgatóságot feldolgozó mű szülessen.

Az adatbázis kódolása és feldolgozása SPSS 13.0, az ábrák Excel2007 szoftverrel készültek.

Utaltunk rá, hogy a mobilitás és rétegződés vizsgálatok igazi eredményét csak nemzetközi kontextusban lehet igazán értelmezni. Az iskolázottsági és foglalkozási ráták meghatározása, a nemzeti sajátosságokból kifolyólag komoly kihívás. Nem egyértelmű, hogy a különböző országok különböző iskolatípusait hogyan feleltessük meg egymásnak (Kertesi és Varga 2005). Továbbmenvén, tudjuk, hogy az egyén induló társadalmi helyzetének meghatározására leginkább a szülők foglalkozási skálán (sok szempontból készíthető ilyen skála) elfoglalt pozíciója a legalkalmasabb. Komoly problémát jelent e változók oly módon való konstruálása, hogy a finom nemzeti jellemzőket is megtartsa, és nemzetközi szinten is összehasonlíthatóvá tegye.

A szocio-ökonómia státuszt (SES) a szociológiában olyan jelzőként használják, amely jelentése magában összetett, tartalmazhatja az adott személy oktatási, gazdasági, kulturális, társadalmi háttérét, az ehhez kapcsolódó attribútumokkal. Önmagában a munkakör, amelyben az egyén dolgozik a leginkább kifejező és legfontosabb összetevője a komplex státusznak, hiszen a végzett munka jól kifejezi az egyén jövedelmi, iskolázottsági, kulturális fogyasztási jellemzőit (Hauser és Warren 1997). Ezért dolgozatunkban is a hallgató eltartójának (98%-ban apjának) foglalkozásából következtettünk a hallgató társadalmi háttérére.

Amennyiben „csak” nemzeti szinten maradunk, problémáink száma nem csökken feltétlen. Ugyanis egy országon belül is komoly dilemmákkal állunk szembe, „*ha (1) két távoli történelmi időpontban eltérően skálázott iskolázottsági létrán szereplőket akarunk összehasonlítani egymással; (2)*

ugyanabban az időpontban a különféle generációk számára mást és mást jelent ugyanaz az iskolázottság; (3) az egyes iskolázottsági kategóriákba szétszóródott etnikai vagy származási stb. csoportok elit voltát a történelmi idő és az átlagos iskolázottság változása ellenére mérlegelni akarjuk; (4) két olyan időpontot kell összehasonlítanunk, amikor volt, illetve nem volt iskolázottsági jelzés, tehát foglalkozási hierarchiát kell összevetnünk iskolai hierarchiával; (5) az a problémánk, hogy nem tudjuk sorrendbe állítani a foglalkozásokat¹¹”.(Nagy 2008).

Az egyértelműség, amennyiben azonos korszakon végezzük kutatásainkat talán valamelyes erősödik, de a bölcsészkar vonatkozásában igen lényeges nem dimenziók újabb problémákat vetnek fel. A nemiség mint függő változó használta jelen esetben is konkrét problémákat vetett fel. Ezek általában olyan inkompatibilitások, amelyek a korabeli oktatási rendszer sajátágaiból eredeztethetőek. Ugyanis a lányok esetében a nyolcosztályos középiskolai végzettség jelentős százalékban nem érettségit adó középiskolát jelentett, ha mégis, akkor sem teljesen összehasonlíthatóak a fiúk és lányok végzettségei (Bíró és Nagy 2007) több okból kifolyólag sem:

- A fiúiskolák esetében a klasszikus műveltséget adó gimnáziumok mellé az 1870-es évektől kezdve fokozatosan felzárkóznak az érettségit adó reál és felsőkereskedelmi iskolák, míg a nők esetében a századfordulóig a hatosztályos leányiskolák épültek ki, amelyek egy népszámlálási utasítás miatt kerültek nyolcosztályosként rögzítésre, noha sem tartalmilag, sem formailag nem voltak a fiúiskolákhoz mérhetőek. E tartalmi szempont esetünkben kevésbé zavaró, hiszen az általunk vizsgált populáció kevesebb mint 10%-a érettségizett 1921 előtt.
- A 19. sz. utolsó évtizedeiben kiépülő tanítóképzői rendszerben végzők középfokú végzettségűnek számítottak

¹¹ Nagy Péter Tibor: Az iskolai elitek és az iskolázott elitek kutatása. Új pedagógiai szemle, 2008. (58. évf.) 4. sz. 80-95. old.

statisztikailag, ugyanakkor az ilyen intézményekbe járó lányok „szociológiailag a középrétegek leánynevelő iskolái..... akik valójában nem a tanítói munkaerőpiacon, hanem a középosztályi házasságpiacon szándékoztak érvényesülni¹²”, míg ebből az iskolatípusból nem is kerülhettek közvetlenül egyetemre a formálisan középfokú végzettségű hallgatók.

Esetünkben a fent vázolt elvi problémákat minimalizálni tudtuk, mivel:

- kutatásunk nem komparatív jellegű, amennyiben utalás is van más hallgatói populációra, azok korabelisége és társadalmi beágyazottsága teljesen azonos
- az általunk vizsgált időszakban sem oktatáspolitikailag, sem társadalompolitikailag nem történtek olyan változások, amely alapvető változást jelentettek volna a korszak elején és végén azonos kategóriába tartozó változók jelentésében, végül
- a középiskolai oktatási rendszer, bár valóban diverzifikált, az egyetemi belépéshez szükséges középiskolai végzettségek azonban teljesen összemérhetők.

Általában mondhatjuk, hogy a dolgozatban nem használtunk különösebben szofisztikált mérési eljárásokat. Ennek elsődleges oka, hogy adataink jellege nem teszi lehetővé a különféle regressziók és korrelációk mérését. Egyetlen finom változónk a hallgatók kora, illetve az ehhez mért, különböző szintén időpontra vonatkozó egyéb változók (érettségi, beiratkozás, vizsgák éve). Az adatbázisunkban szereplő többi adat, bár számos scale és ordinális változó található közöttük, mégsem alkalmasak regressziós analízisre. Ezért is a matematikai statisztika elemi eszközeit tudjuk alkalmazni, alul illetve felülreprezentáltságot tudunk mérni. Abból a null hipotézisből indulunk ki,

¹² Biró Zsuzsanna Hanna - Nagy Péter Tibor: Nemi esélyek és nemi döntések a két világháború közötti bölcsészkarokon. *Educatio*, 2007. (16. évf.) 4. sz.

hogy ha semmi hatás nem befolyásolná a pécsi bölcsészkar rekrutációját, a hallgatói eloszlás csoportonként egyenlő lenne.

Alapjaiban kétféle felülreprezentációt tudunk vizsgálni:

- vizsgáljuk abban az értelemben, hogy valóban kimutatható-e az a vertikális felülreprezentáció, hogy iskolázottabb családból (felsőfokú végzettségűek) érkezők gyermekei valóban nagyobb arányban találhatók meg a felsőoktatásban, valamint
- azt a horizontális összefüggést, hogy azonos társadalmi státuszú csoportok esetében vannak-e a beiskolázást segítő, előnygeneráló tényezők.

Hipotézisünk szerint mindkét típusú felülreprezentáció kimutatható, különösen a második esetben szemléletesek azok etnoregionális, etnokonfeszionális tényezők, amelyek társadalmilag azonos csoportok esetében előnyt jelentenek.

4.2. Adatbázis felépítése és jellemzői

Az adatbázisunkban szereplő adatokat alapvetően négy kategóriába oszthatók (személyenkénti független változók száma 28) amely főváltozókat később a vizsgálatok szempontjainak legmegfelelőbb konstruált változókra bontottunk tovább:

- hallgató személyére és családi hátterére vonatkozó adatok:
 - o hallgató neve, neme, születési ideje
 - o hallgató vezetéknevéből képzett etnikai háttér (névjelleg)
 - o hallgató vallása
 - o hallgató középiskolája fenntartó (állami, felekezeti, királyi, szerzetesrendi, egyesületi) illetve jellege (reál, kereskedelmi, humán)
 - o eltartó foglalkozása valamint az ebből képzett változók (feltehető iskolai végzettség, alkalmazói szféra,

szűkebb ill. tágabb foglalkozási besorolás): ezt a változócsoportot használjuk a hallgató szocio-ökonómia státuszának kifejezésére

- településre vonatkozó adatok
 - o hallgató születési helye
 - o hallgató lakhelye
 - o középiskolájának helye
 - o az összes fenti településekre vonatkozó adatot az alábbi alkategóriákba soroltuk:
 - település megyéje
 - történelmi régiója (Duna jobb ill. bal partja, Duna-Tisza köze, Tisza jobb ill. bal partja, Tisza-Maros köze, Királyhágón túl)
 - település jellege (főváros, Pécs, törvényhatósági jogú város, rendezett tanácsú város, nagyközség, kisközség)
 - törvényhatósági jogú városok esetében lakosság számuk 1930-ban 30.000 fő alatti, 30.000-45.000 lakos közötti, 45.000 lakos feletti
 - közlekedés, gazdasági infrastruktúrával illetve állami adminisztrációs intézménnyel való ellátottság (vasútállomás, részvénytársaság, bíróság, kastély/uradalom található-e a településen)
 - a különböző települések közötti távolság légvonalban (GPS-koordinátákból számítva)
- időpontokra vonatkozó adatok
 - o hallgató születési éve
 - o érettségi éve
 - o első egyetemi beiratkozás éve
 - o középiskolai és egyetemi vizsgák letételének időpontjai (érettségi vizsga, alapvizsga, tanári vizsga, képesítő vizsga, szakvizsga)

- diplomázás éve
- egyetemen eltöltött évek száma
- tanulmányokra vonatkozó adatok
 - érettségi és egyetemi vizsgaeredmények
 - doktori fokozat megléte
 - szakválasztás, szakpárosítás (ideologikus illetve nem ideologikus bölcsészterületek, klasszikus bölcsészterületek, német mint szak felvétele illetve természettudományos tárgyak).

Két fontos megjegyzést teszünk a fenti adatok későbbi vizsgálatának értelmezését tisztázandó:

- a vizsgaeredményeket, bár a korabeli klasszifikáció fordítva jelölte, vizsgálataink során a jelenleg érvényes rendszerre konvertáltunk, tehát az elégtelen jegyet 1-esnek, a kiváló minősítést 5-nek vettük, továbbá
- amikor a hallgató lakhelyéről beszélünk, az apa lakhelyét vesszük alapul (amennyiben nem jelöltük másképp). Ezt több okból kifolyólag tesszük:
 - egyrészt a beiratkozási anyakönyvekben nem volt lakhelyre vonatkozó rubrika, esetenként volt a megjegyzés rovatban erre utalás minimális alkalommal, de ezeket az adatokat (kollégium, albérlet, egyéb stb.) sem tartottuk relevánsnak, hiszen a hallgató családi helyzetéről semmit nem mond, valamint
 - az apa lakhelye, bár épp úgy nem tudjuk, hogy mióta lakik ott, mégis nagyobb valószínűséggel utal a család életvitelszerű tartózkodási helyére, mint a születési hely.

Továbbá fontos megjegyezni, hogy osztályozási eljárásunk során a következő megközelítést alkalmaztuk:

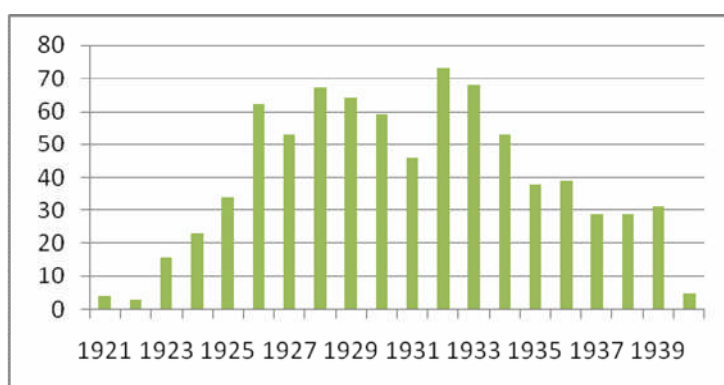
- a korabeli megyerendszer határai nem egyeznek meg a mai megyehatárokkal, a települések megyébe sorolása esetén a korabeli felosztást vettük figyelembe,
- amennyiben az apa munkajelölése nem tette lehetővé munkáltatójának azonosítását (azaz állami, nem állami alkalmazott vagy önálló), a nem állami osztályozásba soroltuk
- olyan települések esetében, ahol a korabeli település még önállóként létezett, de ma már lényegében a mai nagyvárosok részét képezik, a nagyvárosokkal együtt számoltuk, hiszen egy mai budapesti kerület urbanizációs szempontból (még korabeli viszonyok szerint sem) nem mérhető össze kisvárosokkal. Ezt az eljárást csak Pécsre és Budapestre vonatkoztattuk.

5. A kari rekrutáció alapstatisztikái, létszámváltozási trendjei

5.1. A kari rekrutáció létszámváltozásai

A Karra az első hallgatók 1921-ben, az utolsó hallgatók 1940-ben iratkoztak be, összesen 1026 hallgató adatait ismerjük. Ebben az időszakban négy bölcsészettudományi kar működött Magyarországon, a budapesti, debreceni, szegedi és a pécsi. Nagyságát tekintve a pécsi kar az ország legkisebb létszámú bölcsészkarja volt, nagyjából fele annyi hallgatóval, min a szegedi és debreceni karok. Értelemszerűen az ország legnagyobb bölcsészkarja a budapesti volt, amely kb. másfélszer annyi hallgatóval rendelkezett, mint a többi három kar együttvéve.

A pécsi Kar beiskolázása időben nem volt egyenletes, 1923-ig évi néhány, majd ezt követően évi több tízes nagyságrendű beiratkozást regisztráltak. Amennyiben a nyers számokat tekintjük, az új belépők száma 1932-ben volt a legmagasabb (73). Az alábbi ábrából látható, hogy az új belépők számát tekintve az 1926-1936-ig terjedő időszakban iratkoztak be legtöbben a karra, míg az ezt megelőző illetve ezt követő években a hallgatói beiratkozások száma meredeken emelkedett illetve csökkent.

1. ábra: a Karra újonnan beiratkozott hallgatók száma a beiratkozás évének függvényében

Természetesen amennyiben az adott évre beiratkozott hallgatók összlétszámát tekintjük (2.ábra), hasonló, de sokkal simább kúp jellegű görbét kapunk, ami két jellegzetességet mutat:

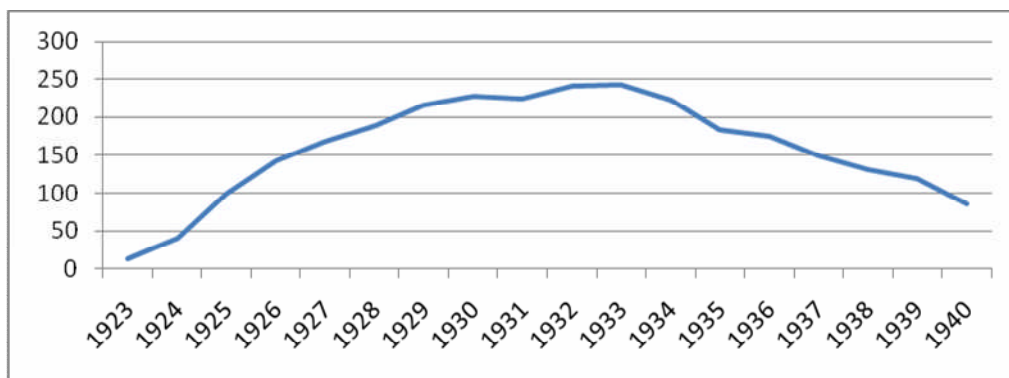
- újonnan alapított egyetemként a kvázi korabeli felsőoktatási piacon való bizonyos szintű ismertség és elfogadottság (hasonlóan a termék életciklushoz) megszerzése időbe telik, tehát a Kar létezésének első éveiben tapasztalható dinamikus növekedés egy egyensúlyi pontot követően stabilizálódik,

- a kari beiskolázási hanyatlása, bár üteme lassúbb, mint a beiskolázás felfejlődésének üteme, már 1933-ban, a Kar elköltöztetése előtt 7 évvel megkezdődik. „...a még meg sem nyitott egyetem létét már ekkor veszély fenyegette, ez a veszélytudat egészen a bölcsészeti kar bezárásáig végig kísértett, és meghatározó bélyeget nyomott a kar egész működésére. Országos fórumokon megindult ugyanis a támadás, amely sokallta, és a fennálló viszonyok között pazarlásnak tartotta a négy vidéki egyetem létét¹³.” (Olasz, 1999). A hallgatói létszám csökkenése nem csupán erre a karra volt jellemző. A költségvetési megszorítások miatt a harmincas évek első felében kisebb, majd az évtized második felében nagyobb mértékben csökkent a magyarországi egyetemek hallgatói létszáma. Ennek eredményeként a lakosság számához viszonyított felsőoktatási részvétel arányaiban nem csak a gazdagabb nyugati, hanem jó néhány gazdaságilag fejletlenebb országhoz viszonyítva is alacsony volt (Ladányi, 1999).

Összehasonlításképp a debreceni egyetem bölcsészkarával¹⁴, elmondható hogy 1924-1931 között a debreceni kar létszámbővülése átlagosan 20% körül volt, addig a pécsi kar arányaiban nem sokkal maradt el, átlagosan évente 15%-al növekedett a bölcsészhallgatók létszáma.

¹³ Olasz István (1999): Az Erzsébet tudományegyetem bölcsészkarának munkássága. A kor szellemi áramlatai. I-II. In: Pécsi Szemle, **1999**. 3. sz. 58.o.

¹⁴ Adatok: KEREPESZKI RÓBERT: A numerus clausus 1928. évi módosításának hatása Debrecenben.

2. ábra: A Karra adott tanévben beiratkozott összes hallgató száma a beiratkozás évének függvényében

5.2. Az újonnan beiratkozók létszámának extrém kilengései

Az 1. ábra is jól mutatja, hogy a karra való beiratkozás (elsőévesek) tekintetében néhány tanév esetében nem beszélhetünk előre kiszámítható fejlődési arányokról, feltehető, hogy ezekben az esetekben a megszokott beiskolázást meghatározó tényezőkön túl egyéb külső tényezők is éreztették hatásukat. Három olyan évet tudunk azonosítani, amelyekben, az előző évhez képest, ugrásszerűen megnőtt az újonnan beiratkozottak száma: 1926 (182%), 1928 (126%) és 1932 (158%).

Abból a tézistől indulunk ki, miszerint a korabeli Magyarországon a kvázi-piaci felsőoktatási térben bár elvileg létezett az iskolaválasztás szabadsága, mégis két olyan tényezőt tudunk megjelölni, amelyek bár eltérő jelleggel, de komolyabban tudták a hallgatói választást, így a korabeli intézményi rekrutációt befolyásolni:

- a hallgató lakóhelye, azaz egy egyetemválasztásnál az egyetem közelségéből adódó vonzerő felül tudja-e írni a hallgató kényszermentes szabad akaratát, tehát a helyi diákok a helyi egyetemre iratoznak be alapesetben, vagy ez a tényező nem erősebb más, az iskolaválasztást meghatározó egyéb tényezőnél,
- a beiratkozott hallgató vallása, amelynek elsősorban a zsidó hallgatók esetében van jelentősége.

Ez utóbbi szempont amiatt is lényeges, amit irodalmi adatok is igazolnak, miszerint a numerus clausus törvényben foglaltak betartásának szigora az ország különböző egyetemein széles skálán mozgott, a budapesti egyetemeken betartották, de a vidéki, főképp a pécsi egyetemen nem. *„A numerus clausus végrehajtását elsősorban az egyetemi létszámadatok változásán és az ezeket kísérő anyagokon kísérhetjük figyelemmel. A törvény elvileg 6%-ot engedett – emlékeztetőül: az egyetemek és főiskolák hallgatóinak 1915-ben 30,9%-a volt izraelita – ehhez képest 1921-ben 12,6%-a, 1926-ban 9,4%-a volt izraelita. Vidéken, elsősorban Pécsen nem hajtották végre teljes mértékben a numerus clausus antiszemita cikkelyét, bár a zsidó hallgatók aránya itt is csökkent. Ennek magyarázata feltehetően az, hogy míg Budapesten tényleg túljelentkezés volt, addig vidéki egyetemek hallgatókkal való feltöltése nem volt annyira egyszerű. A helyi elit érdekelt volt abban, hogy többen jelentkezzenek, mint akik azután ténylegesen járni kezdenek. A Budapestről kiszorított zsidóság nagyobb arányban kezdte meg ténylegesen vidéki tanulmányait, mint a – megszorításokkal nem ösztönzött – keresztény középosztálybéli ifjak¹⁵.”* (Nagy 1995).

¹⁵ Nagy Péter Tibor: A numerus clausus - hetvenöt év után. Világosság, 1995. (36. évf.) 2. sz. 72. old.

5.2.1. Az 1926-os beiratkozás jellegzetességei

Az 1926-ban beiratkozottak esetében a lakóhely illetve felekezeti hovatartozást vizsgálva a következő eredményt kapjuk:

	r. katolikus	református	evangélikus	izraelita	összes
főváros	3	0	1	1	5
kisközség	3	0	0	0	3
nagyközség	7	0	1	0	8
Pécs	16	2	1	3	22
rendezett tanácsú város	7	0	1	3	11
törvényhatósági jogú város	4	0	1	2	7
egyéb	1	1	0	0	2
összes	41	3	5	9	58

1. táblázat: Az 1926-ban beiratkozott új hallgatók lakhely és vallás szerinti bontásban

Egyértelműen látható, hogy a tárgyévben az új beiratkozások felekezeti megoszlása egyenlőtlen, a beiratkozottak 71%-a volt katolikus, és 15,5%-a volt csak zsidó. Tehát a beiratkozási szám megugrása egyértelműen vallási hátterű, a pécsi, római katolikus felekezethez tartozó hallgatókhoz köthető. Mint ismeretes, egyetem részére 1926-ban diákjóléti és fejlesztési célokra 100-100 millió koronát juttatott Pécs város közgyűlése és Baranya vármegye. A támogatás célja egyrészt a rászoruló pécsi illetőségű diákok anyagi támogatása (nem csupán a bölcsészkaron), továbbá az újonnan épülő katolikus Tanárképző Intézet létrehozása volt, amelynek első vezetője Hodinka Antal lett.

Amennyiben az 1926-ban újonnan beiratkozott katolikus pécsi hallgatók középiskoláinak helyeit, valamint az érettségit adó gimnázium típusát tekintjük, a következő eredményt kapjuk:

	állami gimnázium	katolikus szerzetesrendi gimnázium
pécsi középiskolába járt	46,15%	53,85%
nem pécsi középiskolába járt	66,67%	33,33%

2. táblázat: az 1926-ban beiratkozott katolikus pécsi hallgatók középiskolái

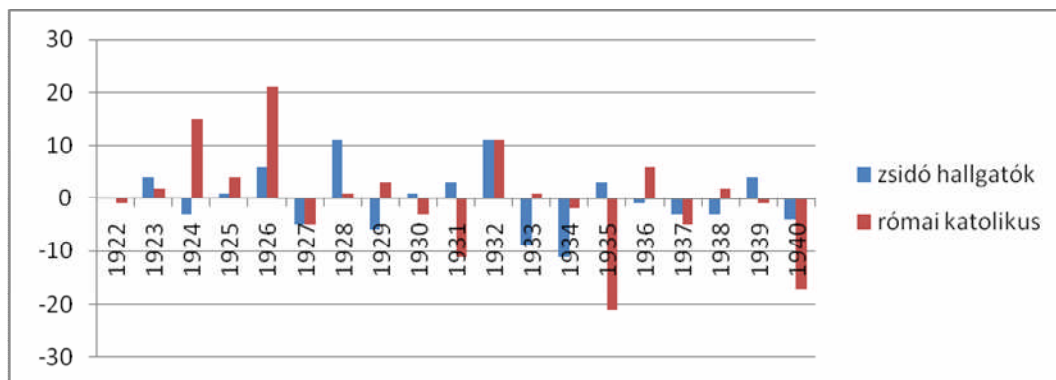
Mivel mind a középiskola helyét (Pécs), mind a középiskola típusát (katolikus szerzetesrendi iskola) tekintve felülreprezentáltak¹⁶ feltételezhetően a katolikus pécsi fiatalok kiemelkedően magas 1926-os beiratkozása specifikusan az abban az évben induló katolikus tanárképző intézettel hozható összefüggésbe.

5.2.2. Az 1928-as beiratkozás jellemzői

Az a három év közül, amelyekben szélsőséges beiratkozási számokat tapasztalunk, az 1928-as évi volt a legkevésbé kiemelkedő, az előző évhez képes „csak” 28%-al emelkedett az új beiratkozottak száma. A numerus clausus törvény módosítására ebben az évben került sor. A módosítás, bár formálisan törvényen kívül helyezte az 1920-as törvény faji kvótákra vonatkozó előírásait, aminek helyébe egy lényegében betarthatatlan feltételrendszert írt elő, gyakorlatilag főbb célja továbbra is a zsidó hallgatók felvételének korlátozása volt. A VKM előírásai szerint az egyetemeknek jelenteniük kellett a felvételiző és a felvételt nyert zsidó hallgatók arányát, a zsidókkal legmegengedőbben bánó pécsi egyetemen is a jelentkező zsidó hallgatók 71%-t utasították el, míg ez a szám a nem zsidók esetében 3.4% volt (Ladányi, 2002). Klebelsberg erőfeszítéseinek következtében az 1928-as évtől kezdve a zsidók aránya fokozatosan emelkedett, ez a folyamat Klebelsberg minisztersége után is folytatódott.

¹⁶ A teljes beiratkozott populációt tekintve a pécsi hallgatók aránya 22%, a szerzetesrendi gimnáziumokból érkező hallgatók aránya is 22%.

Az 1928-as beiratkozást vizsgálva azt az eredményt kapjuk, hogy ebben az évben a zsidó hallgatók száma ugrott meg az előző évihez képest.

3. ábra: római katolikus és zsidó első évre beiratkozott hallgatók számának változása az előző évhez képest, a beiratkozási év függvényében

A 3. ábra jól mutatja az előző pontban is jelzett okot: míg 1926-ban az elsőévesek között a katolikus hallgatók (pécsiek) beiratkozása emelte meg szokatlan mértékben az adott évi beiratkozási számot, 1928-ban a zsidó diákok a szokásosnál nagyobb mértékű beiratkozása miatt lett magasabb az elsőévesek száma. Amennyiben az 1928-ban beiratkozott zsidó hallgatók származási helyét vizsgáljuk (apa lakhelye), két fontos tény tudunk megállapítani:

- az 1926-os beiratkozással ellentétben 1928-ban a pécsi származás ténye sokkal kisebb mértékben gyakorolt hatást az elsőéves zsidó hallgatókra, hiszen az 1921-1940 közötti átlaghoz képest 1928-ban az elsőéves pécsi zsidó hallgatók alulreprezentáltak,
- ugyanakkor a nagyközségből (191%), rendezett tanácsú városból (191%) valamint a törvényhatósági jogú városból (271%) érkező elsőéves zsidó hallgatók a 19 év átlagához képest jelentősen túlreprezentáltak. Amennyiben a kis elemszám miatt a nagyközség és a törvényhatósági jogú városok kategóriáját kihagyjuk a számításból, tehát csak a rendezett tanácsú városokat tekintjük, azt kapjuk, hogy egyik város sem Baranya megyével szomszédos megyében található¹⁷, tehát kényelmi szempontokkal (az

¹⁷ A vizsgálat a következő eredményt adja: Vas megye (3fő), Szabolcs megye (2fő), Veszprém, Zala, Heves és Pest megye 1-1 fő

egyetemi közelsége) nem, azonban hallgatók vallásával magyarázható a jelenség.

5.2.3. Az 1932-es beiratkozási jellemzői

Az 1932-es év a magyar felsőoktatásban igen mozgalmas volt. Egymástól nem teljesen független, de mégis két jól elkülöníthető folyamatot tudunk azonosítani, amelyek ezeknek az éveknek a rekrutációs mintáit komolyabb mértékben befolyásolni tudták a felsőoktatás finanszírozásának negatív tendenciái, az egyetemi hallgatóság többségének fokozatos jobbratolódása, valamint ebből következően a zsidó vallású hallgatók fokozatos kiszorulása a felsőoktatásból.

A Bethlen-kormány lemondásával Klebelsberg is távozott a VKM éléről 1931-ben. Az ország romló gazdasági helyzete miatt a magyarországi egyetemektől 1929-től kezdve egyre nagyobb mértékű forrásokat vettek el, 1932-1934 között az 1929/30-as költségvetési évhez képest kb. 30%-al csökkentették a finanszírozást. Az oktatók fizetését 1931-1933 között 4 alkalommal csökkentették, jelentős mértékben csökkent a tanszékek és oktatók száma is (Ladányi, 1999). A válság hatására lényegében minden felsőoktatási beruházást felfüggesztettek, kivéve a debreceni és szegedi klinika építkezéseket. Ebben az időszakban többször felvetődött egyes vidéki karok teljes megszüntetése is elsősorban takarékosági okokra hivatkozva, ugyanakkor Hóman Bálint miniszter az egyetemek illetve a városok ellenállását nem tudta leküzdeni. Különösen erős összefogás alakult ki a pécsi egyetem és a bölcsészkar megmentéséért, a pécsi építkezések (jogi, orvosi és bölcsészkar) a város pénzén fejeződtek be, nem kis megterhelést jelentve a városi költségvetésnek, ugyanakkor anyagi és erkölcsi támaszt jelentettek a dunántúli megyék támogatása is. „... *Nemcsak a Dunántúl életbevágóan fontos kulturális, közegészségügyi, népjóléti és gazdasági helyi érdeke, hanem sokirányú országos közérdek is parancsolóan követeli, hogy amikor az ország keleti részének két tudományegyeteme is van... ..az ország területének 39.63%-t tevő, egész*

népességünk 30.91%-át magában foglaló Dunántúlnak egyetlen tudományegyeteme érintetlen teljességében és épségben minden áron megmaradjon” – írta Nendtvich Andor pécsi polgármester.” (Szabó 1940).

Már 1928-ban, a numerus clausus törvény enyhítése során több egyetemi városban, így Pécsen is diákzavargások törtek ki. Az országban fokozatosan erősödő antiszemitizmus az egyetemi ifjúság körében termékeny talajra talált. E megmozdulások legfőbb szervezői a radikális bajtársi mozgalmak voltak, legfőbb követelésük a zsidó hallgatók egyetemi részvételének minél nagyobb korlátozása volt. *„A bajtársi szövetségek a Horthy-korszak első éveiben alakultak, lényegében azért, hogy szervezeti keretet adjanak a hallgatóság mozgalmaihoz. A korszak légkörében hamarosan szélsőséges és egyre inkább fajvédő, antiszemita irányba sodródtak (vagy eleve ezt az irányt képviselték).” (Kerepeszki 2005)¹⁸* A meg-megújuló diáktüntetések, jóllehet sem céljaikkal, sem eszközeikkel azonosulni nem tudtak, sem a kultuskormányzat, sem az egyetemi vezetőség kontrollálni nem tudta egy városban sem. Az 1928-tól a megmozdulások egyre radikálisabb formát öltöttek, leginkább Budapesten és Debrecenben, ahol zsidó diákokkal szembeni tettelegességre is sort került. Ebben a helyzetben nem meglepő, hogy egyedüli megoldásként a budapesti zsidó fiatalok vidéki egyetemekre voltak kénytelenek beiratkozni, ahol, bár hasonló jelenetek zajlottak, intenzitásuk kisebb volt.

¹⁸ Kerepeszki Róbert: A numerus clausus 1928. évi módosításának hatása Debrecenben. *Múltunk*, 2005. (50. évf.) 4. sz. 47. old.

Az 1932-es év elsőéves beiratkozásait vizsgálva azt tapasztaljuk:

	római katolikus	református	evangélikus	izraelita	összes
főváros	2	0	0	9	11
kisközség	5	0	0	2	7
nagyközség	6	2	0	2	10
Pécs	8	2	1	3	14
rendezett tanácsú város	7	2	1	4	14
egyéb	1	0	0	1	2
összes	29	6	2	21	58

3. táblázat: Az 1932-ben elsőévesként beiratkozó hallgatók felekezeti megoszlása lakhelyük függvényében

A táblázat egyértelműen mutatja, hogy az 1932-ben az első éves hallgatók esetében a zsidó hallgatók aránya nem csak az adott év összes elsőéves hallgatóihoz képest volt szokatlanul magas, hanem az adott évben beiratkozott elsőéves katolikusokhoz is¹⁹. A lakhely szerinti megoszlásból egyértelmű a fővárosi dominancia, azon belül is a zsidó vallású fővárosi hallgatók dominanciája. Tehát egyértelmű, hogy egyrészt a 30-as évek elején tapasztalható fokozatosan erősödő antiszemitizmus az egyik oka annak, hogy a fővárosi zsidó hallgatók a vidéki, azok között is elsősorban a zsidókkal szemben liberálisnak tartott pécsi egyetemet tekintik olyan helyszínnek, ahol tanulmányaikat a legkisebb zavarás mellett el tudják kezdeni, másrészt a gazdasági megszorítások miatti felsőoktatási kapacitás csökkenés Budapesten leginkább a zsidó hallgatókat sújtotta.

¹⁹ Általában elmondható, hogy a karra beiratkozott hallgatók vallási hovatartozását illetően a két domináns csoportot a római katolikus valamint az izraelita hallgatók alkották. Az 1924-1938-ig terjedő időszakot vizsgálva a zsidó hallgatók arány a katolikus hallgatókhoz képest átlagban 25% körül volt, ettől jelentősen 1931-ben 44%, 1932-ben 60%, 1933-ban 36%, 1934-ben 10% volt..

5.3. A tömegesedés és hatásai

Mint a hallgatói létszámváltozást bemutató görbéből is látható (2.ábra), lényegében a kar életében a beiratkozási statisztika szempontjából három szakasz különíthető el. A kezdeti, felfutási szakasz a kezdetektől 1925-ig, majd az első nagy létszámváltozást hozó évtől számított szakasz az utolsó nagy létszámváltozást hozó év végével záruló szakasz (1926-1933 között), majd a lecsengő, egyre kisebb beiskolázási számokat mutató 1934-1940-ig tartó szakasz²⁰. Az is látható, hogy a Kar „fénykorát”, legalább is létszám tekintetében ebben a középső szakaszban érte el, abszolút létszámban 1932-1933 közötti évek voltak a leginkább hangsúlyosak, onnantól a csökkenés jeleni mutatkoztak, bár a csökkenési mérték kevésbé volt gyors, mint az emelkedési arány.

Hipotézisünk lényege az, mint ahogy a 20. sz. második felében a nyugati világban tapasztalható felsőoktatási tömegesedés a hallgatói tömegek diverzifikációját is eredményezte, tehát a tömeges felsőoktatás szakaszában a hallgatói társadalmi háttér megváltozik, esetünkben is azt várjuk, hogy a „tömeges” szakaszban, tehát az 1926-1934-ig tartó szakaszban a beiratkozottak társadalmi háttérében elmozdulás tapasztalható. A felsőoktatáshoz való hozzáférés gátja leginkább az alacsony társadalmi és gazdasági státuszú csoportok esetében érdemel figyelmet. A komplex módon értelmezett alacsony státusz és a felsőoktatási hozzáférhetőség közötti összefüggés nem csupán egy tiszta közgazdasági probléma, hanem Bourdieu társadalmi tőke elméletével is magyarázható. A legtöbb országban, még az erős egalitáriánus tradíciókkal bíró országokban is a társadalmi státusz a legpontosabb indikátora annak, hogy az adott csoport felsőoktatási részvétele milyen mértékű lesz.

A hallgatók társadalmi háttérének változásán azt értjük mindenképp, hogy a hallgatók társadalmi háttérét és regionális rekrutációját meghatározó tényezők értékhatárai kitágulnak, azaz pl. tömegesedés általános

²⁰ Az évszámokat úgy értjük, hogy az adott évben beiratkozottakat vesszük alapul, bár az évszám formailag két külön tanévet jelöl.

tendenciáinak megfelelően megnő a kevésbé iskolázott szülőkkel (apákkal) rendelkezők aránya, megnő a gyengébb középiskolai eredménnyel érkezők aránya, a regionális rekrutációs minták is megváltoznak abban az értelemben, hogy megnő a nem helyiek aránya. A hallgatók vallási összetételének változását nem várjuk jelentősen, csupán azt tesszük fel, hogy a numerus clausus enyhítésének (1928) hatása látszik a hallgatói összetételen, tehát a második szakaszban feltehetően megnő a zsidó hallgatók aránya.

Vizsgálatunk a következő eredményeket mutatja:

	1. szakasz	2. szakasz	3. szakasz
legfeljebb elemi	10,81%	8,07%	11,16%
polgári	17,57%	29,09%	26,98%
érettségi	39,19%	32,91%	29,30%
felsőfok	32,43%	29,94%	32,56%
teljes	100,00%	100,00%	100,00%

4. táblázat: eltartók iskolai végzettsége beiratkozási szakaszonként

Látható, hogy a tömeges szakaszban (2. szakasz) jelentősen megnő a polgári végzettséggel (tehát az alacsony végzettségűnek tekinthető) rendelkező apák aránya kb. 13%-al elsősorban az érettségivel rendelkező apák kárára, míg a többi kategóriában a beiskolázási arányok lényegében néhány százalékot változnak. Tehát igaznak bizonyult az a feltételezés, miszerint a tömegesedés megváltoztatja a hallgatói összetételt, esetünkben elsősorban úgy, hogy az alacsonyan kvalifikált szülők küldik tömegesen gyermekeiket a felsőoktatásba.

A tömegesedés tanulmányi eredményességére vonatkozó hatásával kapcsolatosan azzal a feltételezéssel élünk, hogy a tömeges beiskolázás esetén gyengébb középiskolai eredménnyel is be lehet kerülni a felsőoktatásba, tehát a tömegesedés nem afelé hat, hogy több, kiváló diákot iskolázzon be. Azt is meg kell azért említeni, hogy arányaiban valóban meggyőző a pécsi bölcsészkar létszámváltozása, de a korabeli magyar felsőoktatás továbbra is viszonylagosan zárt volt, a hallgatók aránya az

össznépszerűséghez képest továbbra is ez egyik legalacsonyabb Európában. Vizsgálatunk a következő eredményt mutatja:

	1. szakasz	2. szakasz	3. szakasz
elégséges	24,14%	33,18%	28,92%
jó	31,03%	32,26%	26,51%
kitűnő	44,83%	34,56%	44,58%

5 táblázat: érettségi eredmények beiratkozási szakaszonként

Látható, hogy a tömeges szakaszban az elégséggel érettségizők aránya megnőtt a kitűnővel érettségizők kárára, míg a jó eredménnyel érettségizők aránya lényegében nem változik. A táblázat azt is mutatja, hogy a lecsengési szakaszban a pécsi bölcsészkar középiskolai eredményen alapuló szelektáló jellege ismét erősödik.

A tömegesedés a földrajzi rekrutációt feltételezésünk szerint úgy változtatja meg, hogy a pécsiek azon előnye, hogy egy helyi felsőoktatási intézménybe járhatnak a tömegesedés esetén elkopik, mert a Pécsen kívüli régió „egyetemre-küldő” potenciáljának bővülése, nagyságából kifolyólag is sokkal nagyobb, mint Pécs városáé. Esetünkben az eredmény a következő lesz:

	1. szakasz	2. szakasz	3. szakasz
Budapest	11,25%	7,52%	6,70%
Pécs	28,75%	23,17%	27,23%
máshol az országban	60,00%	69,31%	66,07%

6. táblázat: a tömegesedés hatása a hallgatók földrajzi rekrutációs mintáira

Láthatjuk, hogy a tömeges beiratkozás esetén a pécsiek aránya valóban csökkent (a budapestiekével együtt) hiszen bár számszerűen a pécsiek és a budapestiek beiratkozása is megnő a második szakaszban, de a küldő népesség bővülésének potenciálja sokkal nagyobb, mint e két városé. Legutoljára a vallási megoszlást vizsgáljuk a beiratkozási szakaszok függvényében. Azt tételezzük fel, hogy komolyabb változás a zsidó

hallgatók esetében lesz, mivel 1928-ban a numerus clausus törvény enyhítése miatt a zsidó hallgatók felsőoktatási részvétele megnőtt. Továbbá azzal az előfeltételezéssel élünk, hogy zsidó hallgatók aránya nem a legnagyobb felekezet, a római katolikusok kárára nő, hanem az egyéb felekezetekhez tartozók kárára.

A vizsgálat a következő eredményt mutatja:

	1. szakasz	2. szakasz	3. szakasz
római katolikus	63,75%	64,23%	64,57%
görög katolikus	0,00%	1,22%	0,90%
református	10,00%	7,93%	9,87%
evangélikus	11,25%	6,30%	13,90%
más protestáns	0,00%	0,20%	0,00%
izraelita	15,00%	20,12%	10,76%
teljes	100,00%	100,00%	100,00%

7. táblázat: hallgatók vallási megoszlása beiratkozási szakaszonként.

Azt látjuk, hogy a katolikusok aránya lényegében teljesen stabil, 1%-on belül változik, míg valóban, a második szakaszban a zsidók aránya megnő, nagyrészt az evangélikusok, kisebb részt a reformátusok kárára. Azt is érdemes észrevenni, hogy mint az előző vizsgálatok esetében is a lecsengő, harmadik szakaszban lényegében minden tekintetben erősödnek a szelekciós tényezők.

A fenti vizsgálatok egyértelműen megerősítik feltételezésünket, miszerint a tömegesedés a hallgatói rekrutációra oly módon van hatással, hogy bizonyos státuszú csoportok jobban kihasználják a tömegesedésen zajló lehetőségeket, tehát nem az történik, hogy az alapminta összetétele nem változik, csupán több hallgató kerül egyetemre. Valóban igaz az a feltételezés is, hogy a rekrutációs minta úgy változik, hogy az addig jellemző értékhatárok lefelé irányban kitágulnak, tehát több az alacsonyabb státuszú illetve gyengébb eredménnyel egyetemre kerülő hallgató.

Fontos azt is észrevenni, hogy a vallási megoszlás változása a szakaszok között nem spontán, hanem kimondottan egy olyan oktatáspolitikai

intézkedésnek köszönhető, amely a zsidóságot érintette csak, de a többségben levő római katolikusokat nem, így a római katolikusokra nem is gyakorolt számottevő hatást. A tömegesedés vallási összetételre vonatkozó állításunkat úgy finomítjuk, hogy a tömegesedés hatására a felekezeti kategóriák határai nem tágulnak (nem is értelmezhető), hanem a felekezeti összetétel változik meg.

5.4. A beiskolázás női-férfi dimenziójának változásai és specifikus problémái

A nemiség mint függő változó használta jelen esetben is konkrét problémákat vet fel. Ezek általában olyan inkompatibilitások, amelyek a korabeli oktatási rendszer sajátjaiból eredeztethetőek. Ugyanis a lányok esetében a nyolcosztályos középiskolai végzettség jelentős százalékban nem érettségit adó középiskolát jelentett, ha mégis, akkor sem teljesen összehasonlíthatóak a fiúk és lányok végzettségei (Biró és Nagy 2007) több okból kifolyólag sem:

- A fiúiskolák esetében a klasszikus műveltséget adó gimnáziumok mellé az 1870-es évektől kezdve fokozatosan felzárkóznak az érettségit adó reál és felsőkereskedelmi iskolák, míg a nők esetében a századfordulóig a hatosztályos leányiskolák épültek ki, amelyek egy népszámlálási utasítás miatt kerültek nyolcosztályosként rögzítésre, noha sem tartalmilag, sem formailag nem voltak a fiúiskolákhoz mérhetőek. E tartalmi szempont esetünkben kevésbé zavaró, hiszen az általunk vizsgált populáció kevesebb mint 10%-a érettségizett 1921 előtt.

- A 19. sz. utolsó évtizedeiben kiépülő tanítóképzői rendszerben végzők középfokú végzettségűnek számítottak statisztikailag, ugyanakkor az ilyen intézményekbe járó lányok *„szociológiailag a középrétegek leánynevelő iskolái..... akik valójában nem a tanítói munkaerőpiacon, hanem a középosztályi házasságpiacon szándékoztak érvényesülni”* (Biró és Nagy 2007), míg ebből az iskolatípusból nem is kerülhettek közvetlenül egyetemre a formálisan középfokú végzettségű hallgatók.

5.4.1. A nők felsőoktatási részvételének rövid történeti áttekintése

A női munka elterjedése elsősorban az ipariszerű termelés elterjedésével volt kapcsolatos, ugyanakkor Nyugat-Európában a 19. sz. végére a nők szellemi alkalmazotti munkakörben való foglalkoztatásuk sem volt már ritka. Ennek oka főképp abban kereshető, hogy a középrétegek anyagi biztonsága megrendült, a család eltartásához szükség volt a nők keresetére.

Ez volt a motiváció, ami a felsőoktatási intézmények nők előtti megnyitását, ha korlátozottan is, de kikényszerítette. Bár igaz, hogy a felsőoktatás nők előtti megnyitásának alapjaiban objektív gazdasági-társadalmi okai voltak, a nők felsőoktatási részvételének lehetősége mégsem automatikusan ment végbe, hanem a nemi egyenlőség sok dimenziójában megvívott harc eredményeként jöhetett létre. (Nagyné Sz. K. és Ladányi 1976)

A kiegyezés utáni időkben sem járhattak nők felsőoktatási intézményekbe, legfeljebb egy-egy egyetem vett fel női hallgatót rendkívüli hallgatóként (Nagyné Sz. K. és Ladányi 1976), de némi enyhülést jelentett, hogy polgári iskolai tanítóképző intézetekbe, vagy művészeti intézetekbe korlátozottan női hallgatókat is felvettek az 1870-es évektől kezdve. A nők felsőoktatáshoz való hozzáférése 1896-ban vált korlátozottan általánossá, folytathattak tanulmányokat bölcsészkarokon, orvosi karokon illetve egyes művészeti karokon, intézményekben, a többi intézmény és kar elzárva maradt előlük. Ennek köszönhetően a női hallgatók aránya a századfordulón is elenyésző volt, és csak lassan indult növekedésnek. Igazi mennyiségi fejlődést a budapesti egyetem orvosi, majd hamarosan jogi karának, valamint a kolozsvári egyetem összes karának nők előtti megnyitása hozott 1914-ben. A női hallgatók aránya egy évtized alatt bár megnégyszereződött (legjelentősebb a humán-természettudományi képzésben voltak női hallgatók, közel 22%), nyugati országokhoz képest arányuk messze elmaradt. (Ladányi, 1999).

Az, hogy a nők a felsőoktatáshoz továbbra is csak korlátozottan férhettek hozzá egyrészt azt eredményezte, hogy a felsőoktatásban résztvevők társadalmi összetételének lényeges jellemzői különböztek az országra amúgy jellemző alapvető viszonyoktól, másrészt, hogy a diplomák megoszlása is sajátos magyar viszonyokat tükröz. További fontos szempont, hogy a hatalmi pozíciókra előkészítő állam és jogtudományi tanulmányok továbbra is elzárva maradtak a nők elől (Biró és Nagy 2007).

Jelen vizsgálatunk a pécsi bölcsészkarra, annak Pozsonyból való Pécsre telepítésétől (1921) kezdve a Kar Kolozsvárra telepítésének ideje (1940) közötti származási, beiratkozási, szakválasztási és diplomaszerzési sajátosságokat vizsgálja a férfi-női dichotómiában.

5.4.2. A vizsgálat módszertani kérdései

A gender-specifikus vizsgálatok mindig érzékenyen kezelendők. Jacobs (Jacobs 1996) is megjegyzi, hogy a mai modern szociológia kutatások hajlamosak figyelmen kívül hagyni a nemiség problémáját annak ellenére, hogy az egyik legfontosabb rétegződési tényező a társadalomban. Számos kutató (Bendixen-Noe és Hall 1996) kritikával illeti még Bourdieu munkásságát is abban a tekintetben, hogy az alapvető társadalmi osztályjellemezők és rétegződés problémája esetén nem elég hangsúlyosan veszi figyelembe a nemiség problémáját. Ugyanis bár azonos társadalmi osztály esetén a fiúk és lányok azonos kulturális javakat fogyasztanak, habitusuk, szocializációs mintájuk, ezáltal későbbi lehetőségeik eltérnek egymástól.

Nem célunk a gender vizsgálatok módszertani problémájának feltárása, csupán jelezni szeretnénk volna, hogy a nemiséget mint változót használó iskolázási, rekrutációs mintákat vizsgáló kutatások fontosságukhoz képest alulreprezentáltak.

Ebben a vizsgálatban igazodunk a nemi döntéseket a két világháború között vizsgáló tanulmányban jelzett módszertanhoz (Biró és Nagy 2007). E vizsgálat szerint a nemi döntések vizsgálatánál alapvetően három egyenlőtlenségi dimenziót vizsgálhatunk: nemi specifikumok a kibocsájtó-fogadó iskola viszonyában (középiskola-egyetem), *„Egyszerűen szólva: mások és másképpen küldték lányukat iskolába/egyetemre, mint fiaikat²¹”*. A vizsgálat második dimenziója lehet az oktatáspolitikai és oktatási

²¹ Biró Zsuzsanna Hanna - Nagy Péter Tibor: Nemi esélyek és nemi döntések a két világháború közötti bölcsészkarokon *Educatio*, 2007. (16. évf.) 565.o.

adminisztráció nőket kedvezően vagy kedvezőtlenül érintő döntések vizsgálata. A vizsgálat időszakban és populáción lényegében két ilyen tényező volt: a numerus clausus (bár ennek csak közvetve tudjuk esetünkben a hatását mérni), valamint a nők más egyetemi szakokra való beengedése. Klebelsberg 1927-ben kiadott rendelete értelmében a nők korlátozás nélkül felvehetők voltak a bölcsész tudományi, természettudományi, orvosi, gyógyszerész, közgazdaságtudományi karokra, mezőgazdasági és építész karokra (5%-g), valamint református és evangélikus hittudományi karokra. Továbbra sem voltak felvehetők jogi akadémiákra és egyetemekre, a műszaki felsőoktatás többségébe. (Ladányi 1999)

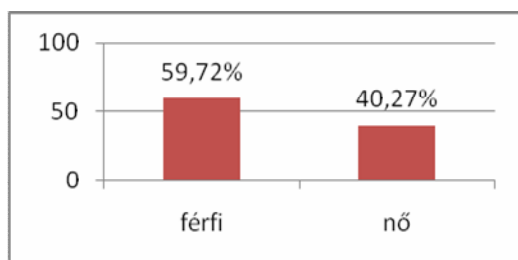
A vizsgálatok újabb szempontja az intézményen belüli viszonyrendszer (elsősorban tanár-diák) gender specifikus vizsgálatai lehetnének, ugyanakkor ezt a vizsgálatot adatok hiányában elvégezni nem tudjuk.

5.4.3. A hallgatók nemek szerinti eloszlása és időbeli változása

A nők oktatási részvételének fejlődéstörténete is azt mutatja, amit a kutatások empirikusan is igazolnak: a nők oktatási részvétele aluról terjeszkedik felfelé (Biró és Nagy 2007). Azaz először az alapfokú, majd középfokú legvégén a felsőfokú képzésben közeledik a férfiak részvételi arányához. Ebben a vizsgálatban három, időpontra vonatkozó változó lehetséges: születési év, érettségi éve valamint az egyetemre beiratkozás éve. A felsőoktatási részvétel pontos időbeliségéhez az egyetemre való beiratkozást használhatjuk, mivel korabeli viszonyok között nem volt automatikusnak tekinthető az, hogy a leánygyermek érettségi után rögtön felsőoktatási intézményben folytatják tanulmányaikat.

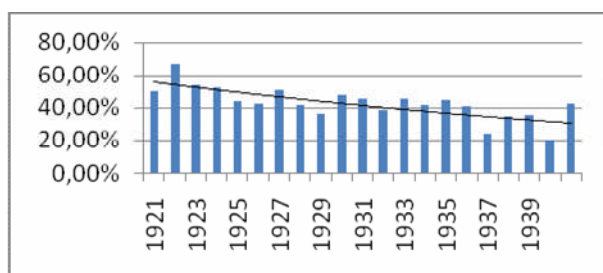
A karra beiratkozott hallgatók összességét vizsgálva lényeges nem különbözik az ország más bölcsészkarainak arányától (országos

viszonylatban a bölcsészdiplomások között a nők aránya 42.2%²² volt, férfi túlsúlyt mutat annak ellenére, hogy a bölcsészkarok voltak lényegében ez egyetlen intézménytípusok, ahova a nők korlátozás nélkül felvételt nyerhettek. Ez a pécsi kar esetében is hasonló eredményt mutat, bár néhány százalékkal elmarad az országos adattól.

4. ábra: Hallgatók nemi eloszlása (1921-1940)

Amennyiben a női hallgatók számát vizsgáljuk, a beiratkozott női hallgatók számát tekintve négyszeres különbséget is találunk²³ (1932-ben iratkozott be a legtöbb női hallgató). Statisztikailag természetesen a férfi/nő arányszámok mutatják a valós összefüggéseket. Az alábbi ábra (5.ábra) is mutatja, hogy a pécsi bölcsészkaron a nők aránya az idő előrehaladtával kisebb, átmeneti emelkedés ellenére folyamatosan csökken, amely eredmény teljesen megfelel az országos adatoknak (Biró és Nagy 2007), amely azt is jelzi, hogy 1940 után ismét emelkedett a női hallgatók aránya, de a pécsi kart 1940-ben elköltöztették, adataink emiatt nincsenek.

5. ábra: női hallgatók aránya a beiratkozási év függvényében

²² Forrás: Biró és Nagy 2007

²³ Természetesen mindig arányokkal számoltunk, azonban hozzá kell tenni, hogy elsősorban az első néhány évben a beiratkozott hallgatók aránya olyan csekély volt, hogy egy-egy nő hallgató beiratkozása jelentősen meg tudta változtatni az arányokat. Ebből az okból kifolyólag 1924 után érdemes a beiratkozás női-férfi specifikumait vizsgálni.

Ahogy a többször hivatkozott tanulmányból is világossá válik (Biró és Nagy 2007) a nők arányszámának növekedése nem csupán a bölcsészkarokra korlátozódott, hanem lényegében minden olyan felsőfokú tanulmányra, ahol a nők részvétele lehetséges volt. Bár arányaiban nem a legkisebb mértékben, de a gyógyszerész szakokon bővült a nők aránya (1930-40 között kb. 7%-al), de arányuk a bölcsészhallgató nőkhöz képest kb. csak a fele volt. Kisebb mértékben nőtt a bölcsészhallgató nők aránya (kb. 4%-al az azonos időszak alatt), de arányaiban sokkal nagyobb női hallgatói populációt jelentett, közel megegyezett a hasonló férfiak arányaival. Az a tény, hogy 1930-ban a női diplomások kb. 60%-a bölcsész vagy tanári diplomát birtokolt, míg ez az arány a férfiak esetén kb. 10% volt azt jelzi, hogy a nők számára elsősorban és fokozódó mértékben a bölcsészkarok nyújtottak lehetőséget az érvényesülésre.

6. A rekrutáció regionális jellegzetességei

6.1. A területi rekrutációs vizsgálatok néhány problémája

A hallgatók regionális háttere mindig fontos tényezőnek számított egyéb, anyagi, szociális, társadalmi, vallási illetve pszichológiai tényezőkkel együtt. A családi kötelékeken kívüli élet, a lakóhelynél urbanizáltabb helyen való tartósabb életvitel, a kényszerű elszigeteltség, az egyedüllét mind mind olyan tényezők voltak, amelyek komoly mértékben tudták a hallgatók továbbtanulási döntéseit befolyásolni.

A születési település, a lakhely, az érettségit adó középiskola földrajzi helyzete, a családi háttér mind olyan tényezőknek tekinthetők, amelyek fizikai vagy szimbolikus értelemben a tanulási lehetőségektől való távolság objektívált kifejező formái. Ezek a tényezők egyrészt a regionális egyenlőtlenségek egyéni szintű reprezentációja, a felsőoktatáshoz való hozzáférés mérőszámai, másrészt egy adott intézmény regionális és társadalmi konfigurációjának független forrásai, a fővárosi és vidéki intézmények közötti egymástól eltérő társadalmi konstrukciók kitűnő megjelenítői.

Ezért egy egyetem vagy kar földrajzi rekrutációs bázisának meghatározása mindig kihívásokkal teli feladat, különösen igaz ez a két világháború közötti Magyarország esetében. A hallgatók regionális hátterének vizsgálata esetén sok olyan tényezőt is figyelembe kell venni, amelyekről biztos ismerettel nem rendelkezünk, legjobb esetben is más, objektív vagy kvázi-objektív tényekből vagyunk kénytelenek következtetni. Ilyen tényező például a hallgató anyagi helyzete is, amely alapjaiban tudta az iskolaválasztási preferenciákat meghatározni, ugyanakkor erre csupán az eltartó foglalkozásából tudunk következtetni, amely becslés helyessége is széles skálán mozoghat. Továbbá olyan szempontokat is figyelembe lehetne venni, amelyekről lényegében semmilyen információnk nincs, legfeljebb még

nagyobb bizonytalansággal tudjuk csak megbecsülni. Ilyen tényező a mobilitási hajlandóság (fizikai értelemben), ami egy olyan pszichológiai tényező, amelyre egyedül a lakhely és a középiskola viszonylatából tudunk következtetni. Természetesen e „puha” faktorokon kívül vannak sokkal erősebb, a kvázi beiskolázási folyamatokat jelentősen módosítani képes objektív erők is. Ilyen tényezőnek tekinthetjük a négy kar beiskolázását meghatározó piaci folyamatokat. Tudvalevő, hogy ebben a korszakban négy bölcsészkar működött már az ország területén, így nem volt már feltételen igaz az, ami a dualizmus kori Magyarországra, nevezetesen az, hogy a budapesti egyetem országos beiskolázású, a kolozsvári egyetem sokkal inkább regionális gyűjtőkörrel rendelkezik. A Trianon utáni országban négy bölcsészkar működött Budapesten, Debrecenben, Szegeden és Pécsen, így a korabeli hallgatók számára elvileg nyitott volt a lehetőség bármelyik városban levő karon felvételi kérelmet benyújtani. Természetesen nem meglepő, hogy a vidéki karokon a helyi lakosú hallgatók aránya jelentősen felülreprezentált az adott város lélekszámához képest. A rekrutáció e „kényelmi” tényezőjén túl meghatározó, de kényszertényezőnek tekinthetjük a hallgató vallását, elsősorban a zsidó hallgatók esetében, ennek a tényezőnek a hatása a dolgozat egy másik fejezetében kerül kifejtésre. A harmadik tényező a hallgató neme. Kimutatható, hogy a nők esetében a regionális illetve klasszikus háttérváltozók különböző mértékben hatottak az iskolaválasztásra.” *a nők még a bölcsészdiploma megszerzése kedvéért is sokkal kisebb valószínűséggel távolodhattak el a lakóhelyüktől/családjuktól, mint a férfiak.*²⁴ (Bíró és Nagy 2007).

6.2. A regionális rekrutáció szintjei

A korszakban működő három másik bölcsészkarral²⁵ összehasonlíthatva azt kapjuk, hogy a négy kar közül a pécsinek volt a legkisebb regionális

²⁴ Bíró, Zs., Nagy, P.T. (2007): Nemi esélyek és nemi döntések a két világháború közötti bölcsészkarokon. In. *Educatio*, 2007. 4. sz. 578.o.

²⁵ A pontosság kedvéért meg kell említeni, hogy a szegedi egyetemen külön karként működött a természettudományi kar, míg Pécsen és Debrecenben a természettudományos tárgyakat a bölcsészkar keretében oktatták.

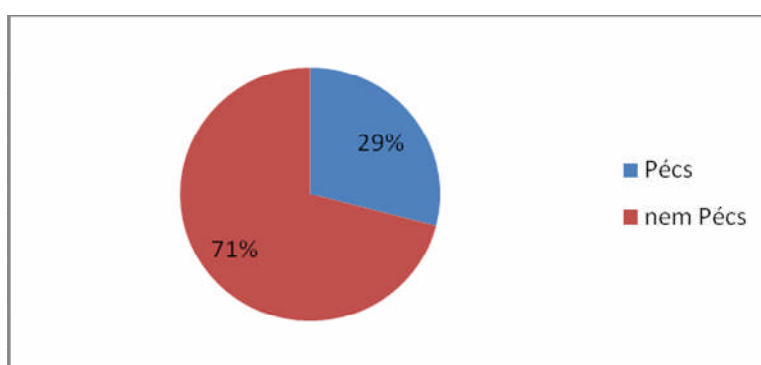
vonzásköre, azaz az egyetemi városok lakói közül legkevésbé a pécsiek részesítették előnyben a helyi bölcsészkart.

	budapesti bölcsészkar	debreceni bölcsészkar	szegedi bölcsészkar	pécsi bölcsészkar	Total (%)
budapesti lakos	96,2	1,2	1,3	1,3	100
debreceni lakos	5,8	92,8	1,4	0	100
szegedi lakos	13,6	0,6	85,3	0,5	100
pécsi lakos	17,2	0,6	4,9	77,3	100

8. táblázat: A négy bölcsészkar hallgatóinak megoszlása városok alapján, %-ban²⁶.

A pécsi kar regionális rekrutációja szempontjából fontos annak elkülönítése, hogy a pécsi kar beiskolázási bázisa milyen mértékben regionális jellegű abban az értelemben, hogy valóban azokat vonzza-e, akik Pécs illetve Pécstől olyan távolságra laktak, ahonnan számítva a pécsi kar választása, közelségéből kiindulva, tűnik a legracionálisabb döntésnek, illetve annak vizsgálata, hogy kik és honnan választják a pécsi kart azok közül, akiknek a három másik kar valamelyike mindenképp közelebb lett volna.

Ismeretes, hogy a vidéki bölcsészkarokon az adott városból származók természetes módon felülreprezentáltak. Nincs ez másképp Pécsen sem, esetünkben a következő adatokat kapjuk:

6. ábra: A pécsi bölcsészkarra beiratkozottak származási helye

Látható a 6. ábrán is, hogy a pécsi karra beiratkozottak majdnem egyharmada volt pécsi, míg Pécs lakossága az ország lakosságának kb. 0.5%-a volt az 1910-es népszámlálás szerint, tehát a pécsiek részvétele a

²⁶ Adatok: Biró-Nagy (2007)

Karon mintegy 58-szoros felülreprezentáltságot mutat. Emiatt is célszerű a regionális rekrutációs bázis meghatározását oly módon elvégezni, hogy a pécsi lakhellyel rendelkezőket a számításból kihagyjuk, mivel erős túlreprezentáltságuk torzíthatja az eredményeket.

A regionális vizsgálatok elfogadott módszertana szerint a jellemzők meghatározását növekvő vagy csökkenő egységek szerinti sorrendben végezzük. Ennek alapján a Karády Viktor és Nagy Péter Tibor a kolozsvári orvos és bölcsészkaron végzett kutatásait vesszük alapul. A legnagyobb egységek szerinti megoszlásban a kari rekrutáció földrajzi jellemzője az alábbi:

	pécsi hallgatókkal (%)	Pécsi hallgatók nélkül	Régió/teljes népesség aránya (%)	Reprezentáltság (pécsi lakosok nélkül)
Duna bal partja	1,41	2,04	7,5	0,2721
Duna jobb partja	73,28	61,63	22,2	2,7762
Duna- Tisza köze	11,11	16,12	23,16	0,6961
Tisza jobb partja	2,25	3,27	9,41	0,347
Tisza bal partja	1,83	2,65	15,27	0,1737
Tisza- Maros köze	0,56	0,82	5,12	0,1594
Királyhá gón túl	0,56	0,82	8,843	0,0923
Budapest	9,00	12,65	8,07	1,5679

9. táblázat: a rekrutációs bázis nagy régiók szerinti eloszlása

A fenti táblázat alapján teljes bizonyossággal kijelenthető, hogy a hallgatók majd egyharmadát adó pécsieket nem számítva is a pécsi bölcsészkar

földrajzi értelemben vett rekrutációs bázisát két csoport dominálja: a dunántúliak (2,7 szoros), valamint a budapestiek (1,56 szoros felül reprezentáció). A regionális beiskolázási jelleget erősíti az a tény is, hogy a nagy földrajzi régiók reprezentációja a régió távolságával csökken, így a földrajzilag legmesszebbi Királyhágón túli régió messze alulreprezentált.

A valós egyetemre küldési potenciált sokkal jobban mutatja az az összefüggés, ha a Karra beiratkozott hallgatók regionális megoszlását az adott régióban érettségít szerezték arányához mérjük. Ilyen adatunk az 1910-es népszámlálásból van. A vizsgálatot ismét elvégezzük a pécsiekkel illetve a pécsiek nélkül. Eredményünk a következő lesz:

Duna bal partja	38,16066
Duna jobb partja Péccsel	1682,002
Duna jobb partja Pécs nélkül	974,9798
Duna-Tisza köze	251,7848
Tisza jobb partja	87,72892
Tisza bal partja	52,89068
Tisza-Maros köze	19,84718
Királyhágón túl	13,49619
Budapest	95,86435

10. táblázat: a pécsi bölcsészkarra beiratkozottak regionális megoszlása 100.000 érettségizőre számítva.

A fenti táblázat jól mutatja a regionális reprezentációra tett megállapításainkat is, azaz ha 100.000 érettségizőre számítjuk a beiskolázását (természetesen tisztában vagyunk vele, hogy regionális szinten sehol nem volt közel sem ennyi érettségiző) látható, a Duna jobb partja, lényegében a Dunántúl nem csak saját lakosságához képest felülreprezentált (Péccsel különösen), hanem ennek megfelelően érettségizett populációjához képest is. Érdekes az is, hogy a Duna-Tisza-közi régió, amely lakosságához képest a pécsi karon alulreprezentált, érettségiző-arányosan vizsgálva azonban már a második legnagyobb küldő régióvá lép elő. Az adatok azt is jól mutatják, hogy a budapesti régió (ahol országos átlagban majdnem 8-szoros az egységnyi népességszámra jutó

érettségizők száma) messze lemaradva követi a Duna-Tisza közti régiót. Ebből az válik világossá, hogy a Budapesten érettségizettek elsősorban nem Pécsre (és várhatóan nem is a vidéki egyetemekre) mennek tanulni.

A földrajzi pontosságot a vizsgálati egységek további bontásával tudjuk elérni. Amennyiben a dunántúli régiót tekintjük, megyei bontásban a következő eredményt kapjuk.

(%)	A	B	C	D	E	F
Baranya megye	51,06	16,56	2	1,59	25,53	10,41
Tolna megye	10,36	17,55	1,87	1,87	5,54	9,38
Vas megye	9,6	16,56	2,5	2,5	3,84	6,62
Somogy megye	8,64	14,57	3,28	3,28	2,63	4,44
Moson megye	0,77	1,32	0,35	0,35	2,19	3,78
Zala megye	7,29	12,25	3,47	3,47	2,1	3,53
Sopron megye	2,88	4,97	1,43	1,43	2,01	3,47
Győr megye	2,5	4,3	1,31	1,31	1,9	3,29
Veszprém megye	3,45	5,96	1,97	1,97	1,75	3,03
Fejér megye	3,07	5,3	2,19	2,19	1,4	2,42
Komárom megye	0,38	0,66	1,82	1,82	0,21	0,36

11. táblázat: Dunántúli megyék rekrutációs arányai százalékban. Jelmagyarázat: A- az adott megyéből érkezők aránya pécsi hallgatókkal B- az adott megyéből érkezők aránya pécsi hallgatók nélkül C – megye és megyeszékhely összlakosságának aránya az országoshoz képest (Péccsel) D - megye és megyeszékhely összlakosságának aránya az országoshoz képest (Pécs nélkül) E ill. F – Péccsel és Pécs nélkül számított reprezentáció

A kapott eredmények alapján (F oszlop) kijelenthető, hogy a vizsgált időszakban egy megye kivételével (Komárom) az összes dunántúli megye felülreprezentált a rekrutációs bázisban (azaz nem csak regionális szinten), tehát ezekből a megyékből a lakossága arányához képest többszörösen többen érkeztek a pécsi bölcsészkarra. Ez mindenképp azt az állítást erősíti, miszerint a pécsi bölcsészkar, függetlenül a Pécstől való távolságtól, egész Nyugat-Magyarország bölcsészképző iskolája volt még azokat a területeket is tekintve, ahonnan másik bölcsészképző hely (mindenekelőtt Budapest) elérhetőbb távolságra volt. Továbbá alapjaiban igaz az az állítás is, hogy a

megyékre bontott beiskolázási arány egyenesen összefüggésben van a Pécestől való távolsággal, azaz legnagyobb arányban Baranya és a szomszédos megyékből származó hallgatók érkeznek a karra. Egy kivétel azonban van, a szomszédos Somogy megyét arányaiban megelőzi a Baranyával nem szomszédos Vas megye.

6.2.1. Különleges eset: Vas megye

A kor beiskolázási viszonyait ismerve alapvető fontosságú volt a hallgató vallása, főképp a zsidó hallgatók esetében. Ismeretes, hogy a húszas évek közepétől erősödő antiszemitizmus különféle erősséggel tombolt az ország egyetemlein, a pécsi egyetem ebből a szempontból zsidók számára a legjobb választás volt, így az egyetlen logikus magyarázatnak az lehet, hogy Vas megyéből elsősorban zsidó hallgatók érkeztek a Karra.

Az 1910-es népszámlálás adatai szerint a Vas megyében lakók közül a zsidók aránya 3.52%, míg a pécsi bölcsészkarra beiratkozott vas megyei zsidók aránya 14%, ami közel 4.1-szeres felülreprezentációt jelent. Csak a megyéből származókat vizsgálva azt kapjuk, hogy a hallgatók 64%-a Szombathelyről (megyeszékhely) érkezett, a többi hallgató mind-mind különböző településekről, azaz mondhatjuk, hogy a vas megyei felülreprezentációt a szombathelyi hallgatók idézik elő. Közvetlenül ezt a populációt vizsgálva azt kapjuk, hogy a szombathelyi hallgatók 22%-a zsidó, 68%-a katolikus, a fennmaradó 10%-on osztozik a többi vallás²⁷, tehát a zsidó hallgatók valóban felülreprezentáltak, de ez a túlreprezentáltság nem kiugró, alapjaiban nem magyarázza meg a szombathelyi hallgatók átlagnál nagyobb megjelenését. A kérdés úgy is megfogalmazható, hogy a szombathelyi hallgatók miért Pécsset választották bölcsészkar tanulmányaikhoz, miután Budapest fizikailag elérhetőbb volt, továbbá azok a külső kényszerítő tényezők (elsősorban vallási), amelyek a pécsi egyetemet választókat iskolaválasztásuk esetén motiválták, nem állnak fent a szombathelyiek esetében.

²⁷ Az 1890-es adatok szerint Szombathely városában a zsidók aránya 12% volt. Forrás: Pallas Nagylexikona.

Az egyetlen lehetséges magyarázatként az valószínűsíthető, hogy a kvázi versenyhelyzetben lévő bölcsészkar piaci korlátozott mértékű meritokratikus értékválasztása miatt a budapesti bölcsészkar nem preferálja a gyengébb középiskolai tanulmányi eredménnyel rendelkezőket, míg a vidéki karok, hallgatói kvótájuk, így közvetve saját létjogosultságuk megőrzése érdekében, felvették a gyengébb középiskolai teljesítményű diákokat is.

Esetünkben az eredmény következőképp alakul:

Szombathelyi hallgatók	Nem szombathelyi
érettségi vizsgaátlaga	hallgatók érettségi átlaga
3,325	3,82

12. táblázat: a vas megyei hallgatók érettségi eredményei származási hely szerint (1-bukás, 5-s kiváló)

A dolgozatban foglalkozni fogunk annak az összefüggésnek a kimutatásával, amely szerint a nagyobb településekről érkezők általában jobb eredménnyel teszik le vizsgáikat, mint a kisebb településről érkezők. Ez esetben ennek az ellenkezőjét látjuk, amely szerint a szombathelyiek jelentősen rosszabb eredménnyel teszik le²⁸ (nagyraoszt ugyanabban a néhány középiskolában) érettségi vizsgáikat, mint a megyében máshol lakók.

Ebből kiindulva feltehetjük, hogy a rossztanuló szombathelyiek tanulmányi teljesítményük miatt nem Budapestre, hanem Pécsre érkeztek továbbtanulni. Ez ugyanakkor nem magyarázza Vas megye e szempontból különleges helyzetét, de a rendelkezésre álló adatok alapján a vas megyei felülreprezentáció nem tudjuk magyarázni, az okok pontos meghatározása e dolgozat keretein túlmutat.

²⁸ Ahogy a módszertani fejezetben is jeleztük, az egész dolgozatban a korabeli értékelési rendszert a mai ötfokozatú skálára konvertáltuk, ahol az egyes a bukás, az ötös jegy a kiváló eredményt tükrözi.

6.2.2. Egy kisebb tévhit eloszlása

Az északi (Balaton vonalán felüli) megyék várt felülreprezentációjának logikus magyarázata lehet az, hogy a Kart Pozsonyból telepítették át, így a Kar pécsi működésének első éveiben feltehetően magasabb az azokból a megyékből érkezők aránya, akiknek földrajzi szempontból logikus választás lett volna a pozsonyi kar. Ha csak a Vas, Veszprém, Sopron, Győr, Moson, Komárom és Esztergom vármegyékből érkezőket tekintjük a beiratkozási évek függvényében, eredményünk a következőt mutatja:

	1920-1924	1925-1929	1930-1934	1935-1940
Esztergom megye	0,00%	100,00%	0,00%	0,00%
Fejér megye	7,14%	57,14%	28,57%	7,14%
Győr megye	0,00%	63,64%	27,27%	9,09%
Komárom megye	0,00%	50,00%	50,00%	0,00%
Moson megye	0,00%	0,00%	66,67%	33,33%
Pozsony megye	0,00%	0,00%	0,00%	100,00%
Sopron megye	7,69%	23,08%	38,46%	30,77%
Vas megye	6,25%	31,25%	47,92%	14,58%
Veszprém megye	5,88%	29,41%	29,41%	35,29%
Zala megye	0,00%	43,75%	31,25%	25,00%

13. táblázat: A dunántúli megyékből (kivéve Baranya, Somogy és Tolna) származók aránya beiratkozási korszak szerint.

Látható, hogy az északi megyékből érkezők esetén nem igaz az a feltevés, miszerint a Kar pozsonyi előzményei miatt felülreprezentáltak az északi megyékből érkezők, hiszen többségük 1925-1934 között iratkozott be, amely időszakban már nem érezhető az 1919-21-ig Pozsonyban működő kar hatása. Az is fontos adalék, hogy Fejér, Sopron, Vas és Veszprém megyékből érkezők esetében látható, hogy bár arányaiban legtöbbször 1925-34 között érkeztek a karra, azaz akkor, amikor a kar létszáma amúgy is a legnagyobb volt, rekrutációjuk nem korlátozódik erre a korszakra.

6.3. A földrajzi rekrutáció női-férfi dimenziói

A férfi/női iskolaválasztás illetve ezek regionális összefüggéseinek vizsgálata esetén továbbra sem szabad azt elfeledni, hogy a korszakban lényegében a bölcsészkarok voltak azok a képzési helyek, ahol akadályoztatás nélkül tudtak a nők is tanulni. Az alapkérdés úgy is feltehetjük, hogy azonos szociológiai háttérváltozók esetén kimutatható-e olyan földrajzi értelemben vett rekrutációs jellemző, amely a hallgató nemének függvénye. A korabeli szokások és családi szocializációs minták ismeretben kijelenthető, hogy a férfi hallgatók iskolai, illetve felsőoktatási részvételét meghatározó tényezők a nők esetében hangsúlyosabban befolyásolták mind beiskolázásukat, mind iskolai karrierjüket. (Nagy 2003).

Utaltunk már arra, elsősorban a nemek szeparált iskolai szocializációja miatt a nők még a diploma megszerzése kedvéért is kevésbé távolodhattak el a lakóhelyüktől mint a férfiak. Amennyiben csak a pécsi hallgatók²⁹ nemi eloszlását nézzük, azt az eredményt kapjuk, hogy a pécsi illetőségű hallgatók esetében az egész beiratkozott populációban tapasztalt 60%-40% férfi-nő arány ebben az esetben lényegében megfordul, azaz kijelenthető, hogy a pécsi nők esetében a helyi egyetem léte (ennek minden anyagi, szociológiai, pszichológiai előnyével együtt) igen erős szempontként merült fel a felsőoktatási iskolaválasztásnál.

Pécsi lakosok	százalék
férfi	41,09%
nő	58,91%

14. táblázat: a pécsi hallgatók nemi eloszlása (1921-1940).

E logika mentén azt kell tapasztalnunk, hogy a már vizsgált összefüggés, azaz, hogy a Pécstől való távolsággal arányosan csökkent a távolibb területekről beiratkozott hallgatók aránya, a női hallgatók esetén még hangsúlyosabban kell, hogy megjelenjen. Ha az ismert okokból kifolyólag a

²⁹ Azokat a hallgatókat, akik ma már Pécs részét képező, de a kérdéses időszakban önálló településnek számító helységeben laktak, pécsieknek tekintjük.

pécsi illetőségű hallgatókat kihagyjuk a számításból, a nők beiratkozási arányát vizsgáljuk a főbb földrajzi régiók tekintetében, a következők kapjuk:

	A	B	C	D	E	F	G	H
nők aránya (%)	30,00	36,09	37,97	25,00	23,08	25,00	25,00	62,90
reprezentáltság	0,75	0,92	0,94	0,71	0,58	0,62	0,62	1,57

15. táblázat: A pécsi bölcsészkarra beiratkozott nők származási régiója, reprezentációjuk az összes nem pécsi beiratkozott hallgatóból képzett férfi/női arányhoz képest . Jelmagyarázat: A- Duna bal partja, B- Duna jobb partja, C- Duna-Tisza köze, D- Tisza jobb partja, E- Tisza bal partja, F- Tisza-Maros köze, G- Királyhágón túl, H- Budapest

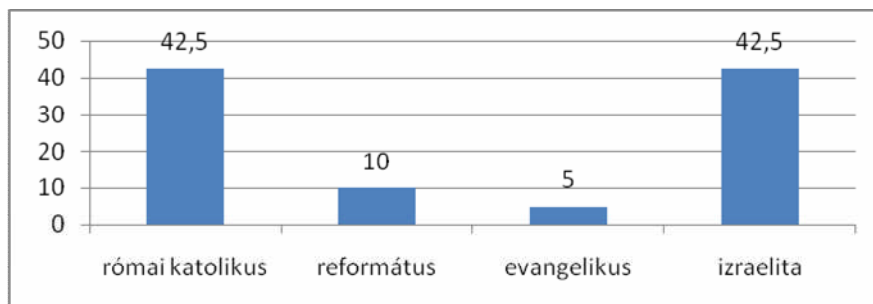
A fenti ábrából több fontos megállapítás is tehető:

- Látható, hogy a dunántúli, illetve Duna-Tisza-közből származó hallgatók közelítik meg leginkább azt az arányt, amely a kar nemi eloszlását mutatja (60%-40%). Értelemszerűen a „reprezentáltság” sor 1-es érték mellett tükrözi azt, hogy az adott régióból érkező nők száma megfelel az egész pécsi bölcsészkar populáció nemi megoszlásának. A Pécstől földrajzi értelemben távolabb eső régiók esetében látható, hogy nem csupán a beiratkozók száma csökken, hanem ezekről a területekről a nők aránya is tovább csökkent, azaz valóban egyre kisebb mértékben választották Pécsset felsőfokú tanulmányaik színhelyévé.

- Szembetűnő, hogy az egyetlen olyan női csoport, amely felülreprezentált³⁰ (1,57-szeres) a pécsi bölcsészkar rekrutációjában (természetesen az előbb említett pécsi nők csoportján kívül), az a budapesti nők csoportja. Utaltunk már rá, hogy a budapestiek átlagon felüli rekrutációját elsősorban a kényszer szülte, hiszen a numerus clausus törvény, amely a zsidó vallású hallgatók felsőoktatási részvételét nehezítette, különböző mértékben kerültek betartásra a vidéki egyetemeken, legkevésbé a Pécsin. Joggal tételezhető fel, hogy a budapesti nők kiugróan magas arányú beiskolázása mögött is ilyen jellegű kényszertényező

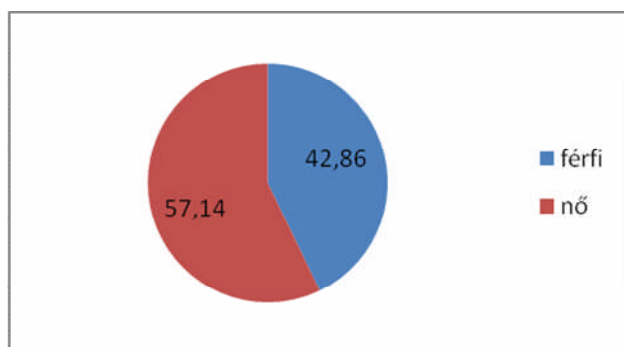
³⁰ Az összes budapesti zsidó tekintetében a pécsi bölcsészkar felülreprezentáció is 1,57-szeres, de ez csak véletlenül azonos a budapesti nők felülreprezentációjának arányával.

lehetséges. Amennyiben tehát a budapesti női hallgatók csoportjának vallási megoszlását vizsgáljuk, a budapesti zsidók arányánál ³¹(kb. 27%) magasabb arányt kell kapnunk.

7. ábra: a budapesti nők vallási megoszlása

A vizsgálat egyértelműen mutatja, hogy a budapesti nők felülreprezentáltsága az izraelita hallgatóknak köszönhető, számarányukhoz képest majdnem kétszer annyian érkeztek Pécsre tanulni. Amennyiben a budapesti hallgatók nemi megoszlását nézzük, a budapesti hallgatók pécsi bölcsészkar felülreprezentáltságával kapcsolatos megállapításunkat is tudjuk tovább árnyalni.

8. ábra: budapesti hallgatók nemi eloszlása %-ban

Látszik, hogy a budapesti hallgatók körében is igaz az a pécsi hallgatókra tett megállapítás, hogy az egész pécsi bölcsészkar populációra igaz kb. 60-40%-os férfi-nő megoszlás a budapestiek viszonylatában is lényegében megfordult, azaz kimondható, hogy Pécsről illetve Budapestről nagyobb arányban érkeztek nők a pécsi karra. A másik fontos megállapítás az, hogy a

³¹ A felekezetek belső nemi eloszlásáról nincsenek adataink, ezért abból a közelítésből indultunk ki, hogy egy adott időtávban férfiak/nők aránya jó közelítéssel azonos.

Pécsről érkező hallgatók esetében, teljesen érthető és logikus módon a helyi képzési lehetőség, annak minden előnyével együtt volt a fő motiváló tényező, míg a budapestiek esetében a vallás, pontosabban az, hogy a budapesti hallgató zsidó volt.

Budapest	nem zsidó	zsidó	Pécs	nem zsidó	zsidó
Férfi	53,33%	46,67%	férfi	89,01%	10,99%
Nő	57,50%	42,50%	nő	86,72%	13,28%

16. táblázat: a pécsi és budapesti hallgatók nem és vallás szerinti megoszlása

7. A rekrutáció felekezeti sajátosságai

7.1. A vallás mint tényező a társadalmi allokációban - kitekintés

A vallási-felekezeti kötődés és a társadalmi pozíciók közötti kapcsolatok kutatása nem újkeletű. Kingsley Davis és Wilbert Moore (Davis, Moore, 1945) *Some Principles of Stratification* művében is megfogalmazódott az alapvetés, miszerint *„az, amiért a vallás fontos, az abban észrevehető, hogy az emberi társadalom egységét bizonyos, mindenki által elfogadott értékek magukénak vallása mentén érik el... A vallásba és rituálékba vetett hit a valóság e megjelenését, s annak további megerősítését tudja eredményezni”*.

A vallási hovatartozásnak a társadalmi pozíciók allokációjára valamint cselekvésmintákra gyakorolt hatásának vizsgálata az 1960-as évek Amerikájában kiemelt terület volt, ahol választásai preferenciák valamint a vallások és felekezetek közötti kapcsolatot vizsgálták. Klasszikusnak említhetjük meg Lenski (Lenski, 1953, 1954), vagy Gockel (Gockel 1969) tanulmányát, amely az 1950-60-as évek Amerikájában végzett, és amelynek alapján kijelenthette, hogy egy-egy valláshoz tartozó közösségek társadalmi rétegződése jelentősen eltér egymástól. Nem csupán arról van szó, hogy egy-egy közösségen belül mások a rétegződési elvek, hanem arról is, hogy egy-egy vallási közösséghez tartozók a társadalom egészét vizsgálva is eltérő pozíciókat foglalnak el, mások a pozíciók allokációja. Kutatásai során azt is kimutatta, hogy a protestáns vallások széles spektrumát tekintve komoly különbségek vannak a rétegződés elveiben, sőt az iskoláztatási és foglalkozásválasztási mintákban, a foglalkozási pozíciók tekintetében a zsidók, az episzkopális és a kongregacionalista egyház hívei az átlag feletti, míg a baptisták, mormonok és a kisebbségi protestáns egyház hívei az átlag alatti pozícióban vannak, a katolikusok, methodisták és lutheránusok átlaghoz közeli pozícióban.

Vizsgálatunk tárgyát képező Horthy korszakban ismeretes, a hittan és a vallásos nevelés az iskola nevelő tevékenységének középpontjában állt, a rendszer hívei és kemény bírálói is „keresztény kurzus” jelzővel illették a szellemi életet (Nagy 1999). A korszak jellemzőiből kiindulva tudjuk, hogy a két világháború közötti időszakban egy formálisan erősen vallásos társadalomban (ahol a római katolikus hit, mint kvázi államvallás nem rekesztette ki a többi vallást, bár az antiszemitizmus általános erősödése is megkérdőjelezhetetlen volt) az egyén vallása olyan tényező volt, amely az egyén személyes törekvéseit és annak sikereit alapvetően befolyásolni tudta, sokszor értelmetlen preferenciákat illetve diszpreferenciákat idézett elő. Ahogy Karády Viktor is írja, hogy Magyarországon a vallásosság és a vallási megosztottság történelmi funkciói egyedülállóan széles körűek voltak a modern kori Európa államalakulatai között a leginkább. (Karády 1997c).

Adatbázisunk, miután tartalmazza a hallgató vallását (a vallás fontosságát mutatja az is, hogy e változó tekintetében legkisebb az információ hiány a hallgatók neve után, csupán 3% körüli), illetve társadalmi háttérére utaló adatokat, ideális az effajta vizsgálathoz, természetesen nem a politikai választási prioritások értelmében, hanem abban, hogy egy szűk keresztmetszetben (pécsi bölcsészkarra beiratkozottak) szemléletesen kirajzolja a korabeli Magyarország felsőoktatási rekrutációjának felekezeti, annak térbeli, időbeli, szociokulturális, gazdasági és nem-specifikus sajátosságait. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy nem célunk (és lehetőségünk sincs rá) a korabeli vallásosság különféle dimenzióit és sajátosságait elemezni: adataink a hallgató vallását tartalmazzák, hogy ennek háttérében milyen valós vallási elkötelezettség volt, azaz milyen vallási háttér, vallási szocializáció, vallási miliő, éthosz (Szántó 1998) volt, nem tudjuk.

7.2. A Karra beiratkozott hallgatók vallási-regionális és nemi megoszlása

A beiratkozott hallgatók vallási megoszlásának vizsgálatakor érdekes kérdésként merülhet fel, hogy a hallgatók vallása mennyire tükrözi a korabeli Magyarország felekezeti jellemzőit, felfedezhetők-e regionális különbségek vagy sem. Természetesen nem várjuk, hogy jelentősen eltér, de ahogy a dolgozat más részeiben is utaltunk rá, a pécsi egyetemre (nem csak a bölcsészkarra) az országos arányukhoz képest túlréprezentált a zsidó hallgatók aránya, de természetesen a római katolikus vallású hallgatók dominanciája megkérdőjelezhetetlen.

A hallgatók vallásának rögzítése során néhány esetben egész kis egyházak követőivel is találkoztunk (ezen vallások követői szinte mind külföldön születtek), ezeket a hallgatókat az anyaegyházhoz soroltuk be (amennyiben azonosíthatók voltak). A hallgatói népességünk a következő főbb vallások valamelyikébe sorolhatjuk be: római katolikus, görög katolikus, református (tartalmazza a helvét, az evangélikus református és a kálvinista felekezetüként megnevezett hallgatókat is), evangélikus (tartalmazza az ágostai felekezetűeket is), más protestáns (unitárius, baptista) illetve zsidó (mózes-hitű) vallású hallgatók.

	Hallgatók száma	Férfi (%)	Nő (%)	Teljes (%)	Országos arány (%)	Reprezentáltság
római katolikus	643	62,52	37,48	64,75	58,71	1,1
görög katolikus	10	50,00	50,00	1,01	3,06	0,33
református	93	48,39	51,61	9,37	25,52	0,36
evangélikus	86	69,77	30,23	8,66	4,43	1,95
izraelita	160	55,00	45,00	16,11	7,81	2,06
összes	993 ³²	60,52	39,48	100,00	100	1,00

17. táblázat: a Karra beiratkozott hallgatók vallás, nem és országos reprezentáltság szerint megoszlása (1921-1940)

³² Utaltunk rá, hogy a vallás változó a legkevésbé adathiányos változó, az 1026 beiratkozott közül 993 személy felekezeti hovatartozását ismerjük.

A táblázat jól mutatja, hogy a legnagyobb államalkotó vallás, a római katolikus felekezethez tartozók egyedül is dominálják (majd kétharmados arányban) a kari felekezeti viszonyokat. A második legjelentősebb csoport a zsidó vallásúak, majd az evangélikus illetve református hallgatók jöttek leginkább a Karra. Bár a beiratkozott hallgatók majd 2/3-a római katolikus volt, amennyiben azonban az országos vallási megoszlást vizsgáljuk (1910-es népszámlálás alapján) három túlreprezentált felekezetet tudunk azonosítani: római katolikus (1,1 szeres), evangélikus (1,95-szeres) illetve legnagyobb mértékben a zsidó vallásúak (2,06-szeres).

Magyarázatra igazán egyik sem szorul, hiszen ismeretes, hogy a zsidók túlreprezentáltságának elsődleges oka az volt, hogy a budapesti egyetemen az 1921-es numerus clausus törvényt sokkal szigorúbban tartották be, mint Pécsen, így a pécsi egyetem lényegében a budapesti zsidók elsődleges célpontjává vált (a dolgozat más fejezeteiben ezzel az összefüggéssel behatóbban foglalkozunk). Az evangélikus felekezethez tartozók túlreprezentáltsága sem meglepő (legfeljebb némileg magasabb, mint szokásos).

„A felekezeti háttér részben egyéb, ismeretlen társadalmi tényezők helyettesítésére szolgál – ritkábban arra, hogy egyazon csoporton belül eltérő habitusokra lehessen belőle következtetni. A felekezetek vallásgyakorlata ugyanis csak távoli (s egyelőre fel nem mérhető) összefüggésben van a felmutatott tanulmányi esélyekkel, választásokkal és teljesítménnyel.”³³ (Nagy 2009). Több tanulmányban is kimutatásra került³⁴, hogy a két világháború közötti Magyarországon a vallás és az adott valláshoz tartozók iskolázottsági foka és eredményességük között explicit összefüggés van: eredményességben a görög katolikus illetve a görög keleti valláshoz tartozók voltak a skála alján (általában leggyengébb

³³ Nagy Péter Tibor: Történezdipomások a két világháború között. Magyar tudomány, 2009. (170. évf.) 2. sz. 148. old.

³⁴ Pl. Nagy Péter Tibor: A humboldti és poszt-humboldti egyetem diplomásai a magyar társadalomban. Educatio, 2006

Nagy Péter Tibor: Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban 1867–1945. Iskolakultúra, 2005

eredményűek), őket követi a katolikus és református népesség (átlag körüli iskolázottság), majd a ranglétra tetején találjuk az evangélikusok, unitáriusok, izraeliták csoportjait (Nagy 2006). „*A két nagy protestáns felekezet közötti különbség ugyanakkor megőrződik, sőt ezt az adatot a korcsoportos vizsgálat sem mozdítja meg: a huszonéves evangélikusok iskolázottsága a zsidókhoz, a reformátusoké a katolikusokhoz kezd hasonlítani.*”³⁵ (Nagy 2005).

A táblázat (17.táblázat) mutatja a nők arányát a vallások megoszlásában. Általában elmondható volt, hogy a korabeli bölcsészkarokon a férfi/nő arány kb. 60%-40% között volt, néhány százalékos szórással a többi bölcsészkar vonatkozásában. Mivel a bölcsészkarok voltak lényegében az egyetlen olyan intézmények, ahol a nők korlátozás nélkül vehettek részt az oktatásban, annak vizsgálata, hogy a nemi megoszlás a vallás tekintetében milyen jellemzőkkel bír, különösen fontosságú, mivel jól jelzi, hogy mely felekezetek esetében volt az átlagot meghaladó igény leánygyermekük felsőfokú iskoláztatására.

A táblázat több meglepő eredményt is jelez: látható, hogy görög katolikus, református illetve izraelita női hallgatók aránya haladja meg az átlagot (ez utóbbiak elsősorban budapestiek voltak, a dolgozat más részében ezzel a problémával részletesebben foglalkozunk), a katolikus leány hallgatók az átlag körüli arányban, az evangélikus leányok az átlag alatti arányban jártak a Karra. Két ponton tekinthető rendhagyónak a fenti eredmény: a görög katolikus felekezethez tartozó hallgatók általában a leggyengébben iskolázott vallási csoportokhoz tartoznak, mégis magas a leányhallgatók aránya. Ennek okát nem is keressük, mivel az egész beiratkozott populációhoz képest a görög katolikusok hallgatók (mindkét nemet tekintve) minimális, aránya az 1%-t sem éri el, emiatt nem tekinthető mérvadónak azt az eredmény, inkább a véletlennek tulajdonítjuk, mivel nem

³⁵ Nagy Péter Tibor: Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban 1867–1945. Iskolakultúra 2005/6–7. 18. o.

valószínű, hogy az iskolázottságban a leggyengébbek közé tartozó felekezet valójában ilyen nagy arányban küldené leánygyermekait egyetemre.

Ezzel ellentétes értelmű az, hogy az iskolázottságban és a modernitásban is a legjobbak közötti számon tartott evangélikus felekezethez tartozók küldték legkisebb arányban leánygyermeküket a pécsi bölcsészkarra. Ennek okát abban kereshetjük, hogy az evangélikus egyház kiterjedt iskolarendszert tartott fent, amely sok tanárt igényelt. Mivel a tanárok többsége fiú volt, így az evangélikus fiúk viszonylagos magas arányú bölcsészkarra megjelenése (tanár-szakosként) azt eredményezte, hogy saját felekezeten belül a lányok aránya látványosan csökkent.

7.3. Regionalitás, urbanizáció és vallás

A dolgozatban már foglalkoztunk pécsi bölcsészkar beiskolázásának regionális jellegzetességeivel. Eredményeink azt mutatták, hogy a Kar vonzereje elsődlegesen regionális jellegű volt (egész Dunántúlra kimutatható felülreprezentáltság), másodsorban vallási (zsidók felülreprezentáltsága). A beiskolázott hallgatók regionális megoszlás szerint 4 nagy csoportba oszthatók: pécsiek, szomszédos megyékből érkezők, dunántúli megyékből érkezők illetve budapestiek. A regionalitás és vallás összefüggésének vizsgálatát hasonlóképpen végezzük el, mint a regionalitás vizsgálatát, azaz a nagyobb egységtől a kisebb felé haladva, a kapott eredményeket az 1910-es népszámlálás adataival tudjuk összevetni³⁶.

A felekezeti megoszlás regionális vizsgálatát többféle megközelítésben is vizsgálhatjuk: egyrészt vizsgálhatjuk az azonos felekezethez tartozó hallgatók regionális megoszlását, illetve az azonos régióhoz tartozó hallgatók felekezeti megoszlását. Mindkét vizsgálat arra alkalmas, hogy megmutassa, van-e olyan felekezet, amely regionális szinten domináns.

³⁶ Szeretnénk itt is hangsúlyozni, hogy néhány kisebb vallás képviselői olyan kis számban tanultak a Karon (pl. 1 olyan protestáns hallgató, akit nem tudtunk saját kategóriáinkba besorolni illetve 10 görögkeleti felekezethez tartozó hallgató, akik összehallgatóságához viszonyított arányuk az 1%-t sem érte el), hogy bár százalékos arányukat felütnetjük, de további vizsgálódásnak nem képezik tárgyát.

	római katolikus (%)	görög katolikus (%)	református (%)	evangélikus (%)	más protestáns (%)	izraelita (%)
Duna bal partja	1,97	0,00	1,67	0,00	0,00	0,00
Duna jobb partja	78,73	42,86	65,00	75,00	0,00	59,38
Duna-Tisza köze	9,87	42,86	13,33	8,93	100,00	12,50
Tisza jobb partja	1,97	14,29	3,33	1,79	0,00	2,34
Tisza bal partja	0,88	0,00	5,00	3,57	0,00	3,13
Tisza-Maros köze	0,66	0,00	0,00	1,79	0,00	0,00
Királyhágón túl	0,44	0,00	1,67	1,79	0,00	0,00
Budapest	5,48	0,00	10,00	7,14	0,00	22,66
teljes	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

18. táblázat: azonos felekezethez tartozók regionális megoszlása

Közismert, hogy Dunántúl³⁷ erősen katolikus dominanciájú volt, valamint többször utaltunk rá, a pécsi bölcsészkar elsődleges rekrutációs régiója a Dunántúl volt, ezért nem is meglepő, hogy a karra beiratkozott hallgatók között a katolikus dunántúliak dominanciája szembevetve saját felekezetükön belül: a katolikus hallgatók közel 80%-a érkezett ebből a régióból, de sokkal nem maradnak el (arányukban) a dunántúli református és evangélikus hallgatók sem (természetesen saját felekezetükhöz képest). Azt is mondhatjuk, hogy református illetve evangélikusok esetében is igaz az a megállapítás, hogy a dunántúli túlreprezentáltság lényegében vallástól független, sehol nem megy 50% alá³⁸, azaz iskolaválasztásnál a regionális szempontok felülírják a felekezeti szempontokat.

³⁷ A táblázatban Duna jobb partja elnevezést használjuk, amely a mai Dunántúlt valamint a Trianon előtti Magyarországon a Duna jobb oldalán fekvő vármegyéket jelenti.

³⁸ Kivéve a görög katolikus hallgatók esetében, de ez számszerűen néhány hallgatót jelent csak, így megbízható statisztikára alkalmatlan.

	római katolikus (%)	görög katolikus (%)	refor- mátus (%)	evangé- likus (%)	más protestáns (%)	izraelita (%)
Duna bal partja	10,48	0,00	8,88	0,00	0,00	0,00
Duna jobb partja	23,85	12,98	19,69	22,72	0,00	17,99
Duna-Tisza köze	20,58	89,35	27,79	18,62	208,46	26,06
Tisza jobb partja	8,24	59,76	13,93	7,49	0,00	9,79
Tisza bal partja	7,34	0,00	41,72	29,79	0,00	26,12
Tisza-Maros köze	6,03	0,00	0,00	16,37	0,00	0,00
Királyhágón túl	6,95	0,00	26,37	28,27	0,00	0,00
Budapest	4,91	0,00	8,97	6,40	0,00	20,32

19. táblázat: azonos felekezethez tartozók regionális megoszlása a regionális túlréprezentáció hatása nélkül.

Azt láthatjuk, ha a regionális túlréprezentáció hatását kivédjük, a beiskolázás regionális és vallási relációi pontosabb képet mutatnak a valós felekezeti reprezentációról. Azt találjuk, hogy az arányok jelentősen kiegyenlítettebbek, leginkább az izraelita és római katolikus hallgatók körében. Ami viszont valóságosan meglepő az a Tisza bal partjáról illetve a Királyhágón túlról származó evangélikus hallgatók.

Más megközelítésben is elvégezhetjük a vallási-regionális megoszlás vizsgálatát, megvizsgáljuk, hogy egy-egy régióm belül milyen volt a felekezeti megoszlás. Ebben az esetben a következő eredményt kapjuk:

	római katolikus	görög katolikus	reformá- tus	evangé- likus	más protestáns	izrae- lita	telj es
Duna bal partja	90	0	10	0	0	0	100
<i>Duna jobb partja</i>	69,17	0,58	7,51	8,09	0	14,64	100
Duna-Tisza közé	57,69	3,85	10,26	6,41	1,28	20,51	100
Tisza jobb partja	56,25	6,25	12,5	6,25	0	18,75	100
Tisza bal partja	30,77	0	23,08	15,38	0	30,77	100
Tisza-Maros közé	75	0	0	25	0	0	100
Királyhágón túl	50	0	25	25	0	0	100
Budapest	39,06	0	9,38	6,25	0	45,31	100

20. táblázat: azonos régiókból érkező hallgatók felekezeti eloszlása %-ban³⁹.

A fenti eredmények részben hordoznak újdonságot is. Az nem meglepő, hogy arányaiban most is a dunántúli katolikusok a legnagyobb csoport, az azonban érdekes, hogy a Duna-Tisza közéből (praktikusan a távolabbi országrészről) érkezők esetében a domináns katolikus népesség aránya némileg csökken (az evangélikusoké is minimálisan), ezt a csökkenést a református, de leginkább az izraelita felekezethez tartozók kompenzálják, azaz ezekben az esetekben a felekezeti hovatartozás az iskolaválasztásban feltehetően erősebb szempont, mint a regionalitás. Az sem meglepő, hogy a budapesti hallgatók esetében egészen magas zsidó felülreprezentációt láthatunk, arányuk a katolikusok arányát is meghaladták. Igazán pontos képet egy-egy régió illetve felekezet reprezentáltságáról akkor kapunk, ha a beiratkozott hallgatók régió illetve vallás szerint megoszlását összevetjük a rendelkezésre álló egész népességre vonatkozó adatokkal. Ilyen adataink az 1910-es népszámlálás adatokból vannak, amely népszámlálás (hasonlóan a többihez) felvette a regionális (vármegyék, sőt néhány esetben a törvényhatósági jogú városokig lebontva) eloszlást, valamint a vallást és anyanyelvet.

³⁹ Értékelhető statisztikai adatot a dőlt betűvel kiemelt régiók adnak, ezért az elemzés is rájuk vonatkozik.

Amennyiben regionális változó nélkül vizsgáljuk meg a Karra beiratkozott hallgatók országoshoz viszonyított arányát (eredményeket a 11. sz. táblázat tartalmazza) azt az eredményt kaptuk, hogy a zsidók aránya 2,06, az evangélikusoké 1,95, a római katolikusoké 1,1-szeresen felülreprezentált.

A regionális változó bevonásával pontosabb képet kapunk arról, hogy az országon belül melyek azok a regionális és vallási csoportok, amelyek legnagyobb mértékben küldték gyermekeiket a pécsi bölcsészkarra. Eredményünk a következőt mutatja:

	Duna bal partja	Duna jobb partja	Duna- Tisza- köze	Tisza jobb partja	Tisza bal partja	Tisza- Maros köze	Király- hágón túl	Buda -pest
római katoli- kus	0,22	3,03	0,38	0,31	0,17	0,12	0,08	0,78
görög katoli- kus	0,00	42,37	8,47	0,16	0,00	0,00	0,00	0,00
Refor- mátus	0,24	1,68	0,26	0,09	0,05	0,00	0,04	0,94
evangéli kus	0,00	4,36	0,99	0,36	0,42	0,94	0,52	1,41
izraelita	0,00	12,93	2,48	0,42	0,44	0,00	0,00	1,91

21. táblázat: a rekrutáció regionális-felekezeti megoszlása (Péccsel együtt, az 1910-es népszámláláshoz számított országos reprezentációja).

A fenti eredmények több összefüggést is tisztán mutatnak: három olyan nagy régió azonosítható, amelyekben egy vagy több felekezet felülreprezentált: Duna jobb partja, Duna-Tisza-köze és Budapest.

- a Duna jobb partja minden vallás esetén⁴⁰ túlreprezentált (vallás nélkül is), leginkább a zsidó hallgatók esetében (kb. 12-szeresen), majd az evangélikus, katolikus illetve református hallgatók esetében is. Fontos

⁴⁰ Ismét figyelmen kívül hagyhatjuk a minimális számú, ezért igen magas felülreprezentáltságot mutató görög katolikus hallgatókat.

észrevenni, hogy a katolikusok felülreprezentációja csak a Duna jobb partjára érvényes⁴¹.

- A Duna-Tisza közti régiót tekintve az evangélikus hallgatók lényegében országos arányaiknak megfelelően érkeztek a pécsi bölcsészkarra, a zsidó hallgatók azonban 2,5-szeresen továbbra is túlreprezentáltak.

- A budapestiek közül két felekezet van, amely túlreprezentált, a zsidók illetve az evangélikusok.

Mint ahogy a regionális beiskolázási vizsgálatok esetében is eljártunk, célszerű a fenti összefüggéseket úgy is megvizsgálni, hogy a pécsi hallgatókat külön kezeljük, elkerülendő, hogy a pécsi hallgatók torzítsák a valós arányokat. A pécsi hallgatók nélkül végzett vizsgálat alapjaiban nem változtatja meg az eredményt, csupán a dunántúliak esetében adódik lényegében minden vallásra némi csökkenés.

Amennyiben nem reprezentáltságot, hanem valós beiskolázott csoportok százalékos arányait vizsgáljuk, eredményünk a következő lesz:

régió	%
Duna jobb partja + római katolikus	50,71
Duna jobb partja + izraelita	10,73
Duna -Tisza köze + római katolikus	6,36
Duna jobb partja + evangélikus	5,93
Duna jobb partja + református	5,51
Budapest + izraelita	4,1
Budapest + római katolikus	3,53
Duna -Tisza köze + izraelita	2,26
Duna balpart + római katolikus	1,27
Tisza jobb partja + római katolikus	1,27
Duna -Tisza köze + református	1,13

22. táblázat: a beiratkozott hallgatók valós regionális és felkezeti megoszlása (csak az 1%-on felüliek)

A táblázatban csak azokat a csoportokat tüntettük fel, amelyek aránya elérte az 1%-ot (31 csoportból 11, amelyek lefedik a hallgatók több mint 90%-át).

⁴¹ Később kimutatjuk, hogy bár arányaiban nem a legmagasabb, nyers számokat tekintve mégiscsak a legfontosabb rekrutációs bázist a katolikus dunántúli hallgatók jelentették.

Szemléletesen látszik, hogy a 31-ből a három legnagyobb csoport lényegében a karra beiratkozott hallgatók 2/3-át lefedi, de önmagában is a katolikus dunántúliak elérik az 50%-os arányt.

Amennyiben csak e három csoport pontos földrajzi elhelyezkedését vizsgáljuk külön-külön pontosabb képet kapunk a regionalitás jellemzőiről.

Pécsi hallgatókkal	%	Pécs hallgatók nélkül	%
Baranya megye	53,48	Vas megye	18,09
Vas megye	10,03	Baranya megye	17,09
Tolna megye	9,19	Tolna megye	16,08
Somogy megye	8,08	Somogy megye	14,57
Zala megye	6,96	Zala megye	12,06
Veszprém megye	3,34	Veszprém megye	6,03
Fejér megye	3,06	Fejér megye	5,53
Sopron megye	2,51	Sopron megye	4,52
Győr megye	2,23	Győr megye	4,02
Moson megye	0,84	Moson megye	1,51
Komárom megye	0,28	Komárom megye	0,50

23. táblázat: a dunántúli katolikus hallgatók megye szerinti eloszlása

A táblázatban külön vizsgáltuk a pécsi hallgatókkal, illetve azok nélküli arányokat. A dolgozatban már utaltunk arra, hogy meglepő módon a második legnépesebb küldő megye nem szomszédos megyékből került ki (pécsi hallgatók nélkül még arányaiban Baranya megyét is megelőzi), azonban a további sorrenden nem is változtat. Továbbá az is látszik, hogy a Pécstől való távolsággal egyre kisebb a beiskolázás, amely kimondottan a pécsi bölcsészkar regionális jellegét mutatja, legalább is a katolikusok esetében.

A hallgatók település típus szerinti megoszlása fontos ténytet mutat: azt jelzi, hogy Pécset, mint küldő helyet nem számítjuk, a dunántúli katolikus hallgatók többsége inkább faluból származik, ugyanakkor megyék szerint is jelentős különbségek vannak: Pécset nem számolva a legmagasabb aránya a nagyvárosi származású hallgatóknak Vas megyében van (majdnem 64%,

legalacsonyabb Tolna megyében 28%), azaz az urbanizáltság, mint a modernitás fokmérője jelentős szórást mutat.

Település típus	%
kisközség	16,10
nagyközség	17,50
Pécs	43,80
Rendezett tanácsú város	16,70
Törvényhatósági jogú város	5,90

24. táblázat: a dunántúli katolikus hallgatók település típus szerinti rekrutációja

Amennyiben a dunántúli zsidó hallgatókat vizsgáljuk, teljesen más eredményt kapunk. Itt is elvégezzük a pécsi hallgatókkal illetve a pécsi hallgatók nélküli vizsgálatot.

Pécsi hallgatókkal	%	Pécsi hallgatók nélkül	%
Baranya megye	40,79	Zala megye	20,83
Zala megye	13,16	Somogy megye	16,67
Somogy megye	11,84	Vas megye	14,58
Vas megye	9,21	Tolna megye	12,5
Tolna megye	7,89	Győr megye	10,42
Győr megye	6,58	Baranya megye	8,33
Fejér megye	3,95	Fejér megye	6,25
Sopron megye	2,63	Sopron megye	4,17
Komárom megye	1,32	Komárom megye	2,08
Moson megye	1,32	Moson megye	2,08
Veszprém megye	1,32	Veszprém megye	2,08

25. táblázat: dunántúli zsidó hallgatók megyék szerinti eloszlása

Az most sem meglepő, hogy a zsidó vallásúak esetében is a baranyai zsidók képviseltették magukat a karon, azonban ha a pécsi hallgatókat kiemeljük közülük, a sorrend alapvetően megváltozik: elsődlegesen a távolabbi, nyugati megyékből illetve a szomszédos megyékből érkeztek inkább zsidó hallgatók, de igen fontos azt is látni, hogy a Karnak otthont adó megyéből, a

pécsiekén kívül igen kis létszámú zsidó közösség iratkozott be, azaz Baranya megyéből elsődlegesen a pécsi zsidók küldték gyermekeiket a karra tanulni, a falusi zsidó népességnek ez nem volt prioritása. Ugyanakkor ez a viszony ellentétes értelmű lesz a katolikus mintához képest, ha az egész célcsoportot vizsgáljuk. A pécsi hallgatók nélkül látható, hogy a katolikus hallgatóktól eltérően a dunántúli zsidó hallgatók többsége városokból érkezett:

Település típus	%
kisközség	6,67
nagyközség	12,00
Pécs	36,00
Rendezett tanácsú város	32,00
Törvényhatósági jogú város	13,33

26. Táblázat: a dunántúli zsidó hallgatók település típus szerinti megoszlása

A megyékre bontást is hasonlóan elvégezve⁴² azt kapjuk, hogy a leginkább város lakó csoportok a nyugati határ megyéiből származnak (Vas megye, Zala megye 100%), a leginkább továbbra is falusi csoport a Tolna megyeiek.

Ha harmadik jelentősebb csoport, a Duna-Tisza közből érkező római katolikus hallgatók esetében is elvégezzük a fenti vizsgálatot, eredményül azt kapjuk, hogy hasonlóan a Duna jobb partján élő katolikus hallgatói populációhoz (amely a leginkább domináns a pécsi kar rekrutációs bázisában), a Duna-Tisza közből származó katolikus lakosság esetében is inkább falusi túlsúlyról beszélhetünk.

⁴² A torzítás elkerülése végett csak azokat a megyéket vesszük figyelembe ahonnan érkezők aránya a célcsoport legalább 10%-t elérte.

Település típus	%
nagyközség	58,97
Rendezett tanácsú város	17,94
Törvényhatósági jogú város	23,09

27. Táblázat: a Duna-Tisza közből érkező római katolikus hallgatók település szerinti eloszlása

Azaz kijelenthető a három legjelentősebb regionális-felekezeti csoport vizsgálata alapján, hogy a Karra beiratkozott populációt vizsgálva a katolikus hallgatói népesség falusi, a dunántúli zsidó népesség esetében városi túlsúlyról beszélhetünk. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a zsidó népesség amúgy is urbanizáltabb volt, hiszen ha csak az 1910-es népszámlálást nézzük (pontosabban annak is csak a törvényhatósági jogú városokra vonatkozó adatait) azt látjuk, hogy a nagyvárosok esetén a katolikus-zsidó arány kb. 2,95 (azaz minden zsidó vallására jut kb. 3 katolikus), míg az egész országot tekintve (Trianon előtti Magyarország) ez az arány 7,5, azaz minden zsidóra kb. 7,5 katolikus jut. Ez tehát azt jelenti, hogy a zsidó népesség nagyvárosi koncentrációja kb. 2,5 szerese a vidékinek.

7.4. Regionalitás és etnicitás

A vizsgálódásunk tárgyát képező, ebben a sokfelekezetű és multietnicitású országban és korban a felekezeti háttér mellett volt még egy tényező, amely az egyén társadalmi érvényesülését (sokszor annak teljesítményétől függetlenül) elősegíteni vagy épp hátráltatni tudta: ez a tényező az etnikai háttér. Ez természetesen nem azonos az állampolgársággal, ezt a változót a hallgató vezetékneve alapján képezzük (az etnikai háttérre vonatkozóan nincsenek tényleges adatok) azt az összefüggést kihasználva, hogy a családnév etnikai jellege összefügg a család által beszélt nyelvvel, azaz egy pl. németes vezetéknevű család esetében feltételezzük, hogy németül is beszélnek, etnikai hátterük németnek tekinthető. A bölcsészkarai beiratkozási anyakönyvek közvetlen utalást nem tartalmaznak a diákok etnikai hátterére, de névjellegük elemzése lehetséges. Sokat vitatott, de statisztikailag

eredményesnek bizonyuló módszer a magyar, német, szláv, román és egyéb névjellegűek szétválasztása. Természetesen ez az adat az egyének etnikai tudatállapotáról semmilyen információt nem ad, de statisztikai értelemben arról mindenképpen informál: a család nem tartotta indokoltnak, hogy az igen széleskörű névmagyarosítási mozgalomban részt vegyen. Ez a változó, amelyet Karády Viktor elnevezése után névjelleg változónak nevezünk mi is, lehetővé teszi a különféle szempontok szerinti vizsgálatok finomítását, az érintett populáció pontosabb meghatározását.

Adatbázisunkban a teljes populáció vonatkozásában a megoszlás a következő eredményt mutatja:

	Pécs BTK %	Többi BTK %	Pécsi BTK etnikai reprezentációja
magyar	59,06	64	92,28%
német	26,8	19,5	137,44%
szláv	10,72	11,2	95,71%
román	0,39	1,6	24,38%
egyéb	3,03	3,7	81,89%
teljes	100	100	100,00%

28.táblázat: a pécsi bölcsészkar illetve az ország bölcsészkarai hallgatóinak etnikai megoszlása

Látható, hogy a hallgatók domináns csoportját a magyar etnikai háttérű hallgatók jelentették, de jelentősnek mondható a német etnikai háttérű hallgatók aránya is: e két etnika csoport lényegében a hallgatók kb. 86%-át lefedték.

Amennyiben az országos (tehát a budapesti, szegedi, debreceni és pécsi bölcsészkart) együtt vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a pécsi bölcsészkarra beiratkozottak etnika háttere nagyrészt hasonlít az országos beiskolázásra, ugyanakkor a német etnikum közepesen felülreprezentált, elsősorban a magyar etnikum rovására. A német etnikum felülreprezentációját elsősorban a Pécs környékén nagyobb számban található sváb kisebbségnek tulajdoníthatjuk, ezzel részletesen később foglalkozunk. Jelentősnek tűnik a román kisebbség pécsi alulreprezentációja, de ennek logikus magyarázata

az, hogy nagyobb koncentrációban román etnikumhoz tartozók valóban csak a román határ környékén, tehát a Tiszántúl éltek, mely terület regionális szempontból kifejezetten alulreprezentált.

Természetesen a regionális etnika eloszlás önmagában nem sokat mond, ezért az etnikai összetételt meg kell vizsgálni a felekezeti illetve regionális viszonylatban is ahhoz, hogy meg tudjuk állapítani, hogy tovább tudjuk-e specifikálni a karra beiratkozott csoportok jellemzőit.

Az etnikai háttér regionális háttérvizsgálatánál nem vesszük figyelembe azokat a csoportokat, amelyek aránya a hallgatói populáció 2%-át⁴³ nem érte el, ellenkező esetben jelentős a torzulás.

	Duna bal partja	Duna jobb partja	Duna-Tisza köze	Tisza jobb partja	Budapest
magyar	0,20	2,14	0,39	0,11	1,08
német	0,53	16,95	1,93	1,46	1,66
szláv	0,00	18,29	1,45	0,70	0,72
román	0,00	24,46	0,00	0,00	0,00

29. táblázat: az etnika háttér és regionalitás kapcsolata (1910-es népszámlálás értékeihez viszonyítva, pécsi hallgatókkal együtt).

Az eredmény értelmezésekor érdemes visszatekinteni a más szempontok szerinti vizsgálatokat: ebben az esetben az nem meglepő, hogy a dunántúli régió (Duna jobb partja) minden etnikum tekintetében felülreprezentált⁴⁴ (mivel eddig minden egyéb szempontú vizsgálat is ezt mutatta), az sem meglepő, hogy a Duna bal partja alulreprezentált, Budapesten nem egységes, vannak csoportok, amelyek alul illetve felülreprezentáltak. Ami azonban lényeges, hogy van 3 régió (Duna bal partja, Duna-Tisza köze, Tisza jobb partja), ahol a magyar nemzetiségűek alulreprezentáltak országos arányukhoz képest, és amennyiben a karra beiratkozottakat vizsgáljuk, ebben a három régióban leginkább a német etnikai háttérrel rendelkezőkhöz

⁴³ A 2%-os küszöböt úgy értjük, hogy 100%-nak tekintjük azt a populációt, ahol mindkét adat rendelkezésre áll (n=880). Értelmszerűen az etnikai háttér és regionalitás vizsgálata esetén is az egyéb-egyéb kategóriába sorolt csoportokat nem vesszük számításba.

⁴⁴ A Duna jobb partjáról származó román hallgatók igen jelentős felülreprezentációja valójában néhány hallgatót jelentett, ezért nem vesszük számításba, ugyanakkor az ebből a régióból származó szláv illetve német hallgatók azonban valós arányt tükröznek (n=56 ill. n=154).

képest vannak kisebbségben a magyar hallgatók (2,6 – 13 szerez arány között).

Amennyiben összehasonlítjuk a felülrepresentáltság meglétét, azt látjuk, hogy az említett, német etnikai felülrepresentáltság jelentősen hasonlít a vallási felülrepresentáltság bizonyos jellemzőire, pontosan arra, hogy az említett régiókban a zsidók aránya meghaladta a katolikusok arányát. *„A zsidó családnevek ugyanis történelmileg, II. József idejéből, az államhatalom által oktrojált s – kivételektől eltekintve - német nevek voltak, melyeknek túlnyomó részét csak zsidók vagy többségükben zsidók viselték⁴⁵”*. (Karády).

Az összefüggés további vizsgálatával a következő fejezetben foglalkozunk.

7.4.1. Etnikai háttér, regionalitás és vallás

A 19-20. századi Magyarországon a vallás és etnicitás szoros kapcsolata közhelynek számít, sőt a két fogalmat a legtöbb hazai etnikum esetében – erdélyi szászok, horvátok, szerbek, ruszinok, zsidók, részben a románok – azonosnak tekintjük. *„A felekezetek különös értékeket hordozó, egyedi gazdasági-társadalmi beágyazottságú, történelmileg más-más hagyományú intézményes hierarchiákba szerveződő, markáns partikuláris csoporttudatot képviselő, az osztársadalmi tekintély-, hatalmi és presztízs-viszonyokhoz sajátosan kötött s ennek megfelelően sajátos érdekekkel is bíró kollektívák, melyek mint ilyenek reagáltak igencsak különbözőképpen a modernizáció kihívásaira.”* (Karády 1997b).

A századelőn a magyarországi népesség alapvetően három nagy kategóriába volt osztható a nyelvi asszimiláció szempontjából :

- a „magyar” vallások (református, unitárius és nagyrészt, a zsidó neológia⁴⁶): ezekre a vallásokra elmondható, hogy az azonos felekezethez

⁴⁵ Karády Viktor: A névmagyarosítások társadalomtörténeti összefüggései. Évszámjelölés nélkül. <http://karadyviktor.uni.hu/keret.cgi?/nevmagyarkonfcikk.htm>

⁴⁶ A 19. század végi liberális politikai légkörben sok magyarországi zsidó magyarrá vált, a nemzet alkotóelemének tekintette magát.

tartozás nyelvi asszimilációt fejt ki, azaz e három valláshoz tartozók esetében a vallási kultúra vagy magyar vagy elmagyarosodott

- vegyes nemzetiségi összetételű, de erős magyar részvétellel bíró vallások, mint a lutheranizmus vagy a katolicizmus. Ezekben, a nemzetiségi megosztottság folytán, nincs egyértelmű asszimilációs képesség, sőt a katolikus egyházra elmondható, hogy nem etnikai alapokon áll, és mint szervezet vizsgált korszakunkban viszonylag immunis a soraiban is föllépő konkurens nemzettudatokkal szemben

- a hagyományos kisebbségi vallások alkotják – a görög rítusú katolicizmus és ortodoxia –, melyek (ugyan jelentős eltérésekkel) az asszimiláció-ellenes szerb, román vagy rutén népi ellenállás intézményes kereteit és (papjaik, tanítóik révén) kádereit szolgáltatták. Láthatóan a nagy történelmi vallási-nemzetiségi tömböket – a zsidóságon kívül – az évszázados asszimilációs politika majdhogynem érintetlenül hagyta. (Karády 1997a).

Esetünkben két további vizsgálatot végzünk a vallás és az etnikai háttér változóival: egyrészt megvizsgáljuk, hogy a pécsi bölcsészkarra beiratkozottak e két változó mentén végzett vizsgálata mennyire tükrözi a korabeli ország viszonyait, másrészt az feltételezzük, hogy az előző

Világviszonylatban is egyedülálló módon megszületett a neológ zsidó vallás, melynek asszimilációs integrációs potenciálja sokkal nagyobb volt, mint az ortodoxnak ill. az un. status quo irányzatnak. Egyébként 1895-től az izraelitát a törvény épp olyan vallásnak fogadta el, mint a katolikus vagy reformátust. Noha a törvény - akárcsak a népszámlálás - nem különböztette meg a zsidóságon belüli áramlatokat, tudjuk, hogy a magyar zsidók többsége a neológ felekezethez csatlakozott, ez az arány a városokban még magasabb volt (Budapesten a háromnegyedük csatlakozott a neológ felekezethez), míg az ortodox felekezethez tartozók (elsősorban kis településeken) megőrizték hagyományos nemzetietnikai különállásukat. A neológ zsidók istentiszteletüket magyar nyelven tartották, sokszor házasságot kötve a magyarrá válás útján levő svábokkal vagy más nemzetiségűekkel. Ennek eredményeképp a huszadik század elejére az izraelita vallású magyarság így olyan mértékben keveredett a keresztény vallásúakkal és olyan építő részévé vált a magyar társadalomnak és kultúrának, hogy nem lehetett többé attól elválasztani. E dolgozatban azonban nem teszünk (nem is tudunk) különbséget tenni e két zsidó felekezet követői között.

pontokban megállapított német etnikum felülreprezentációjáról⁴⁷ pontosabb képet kapunk.

	római katolikus	református	evangélikus	izraelita	teljes
magyar	39,14%	7,66%	5,25%	8,60%	60,65%
	(0,73)	(0,3)	(1,51)	(1,76)	
német	17,63%	0,73%	2,20%	7,35%	27,91%
	(4,74)	(1,48)	(5,31)	(3,46)	
szláv	9,13%	0,84%	0,84%	0,21%	11,02%
	(3,35)	(3,32)	(1,4)	(0,39)	
román	0,42%	0,00%	0,00%	0,00%	0,42%
	(52)	(0)	(0)	(0)	

30. táblázat: a Karra beiratkozott hallgatók etnikai-vallási megoszlása (n=996) illetve országos reprezentációja (zárójelbeli adatok)⁴⁸

A fenti táblázat több fontos összefüggést is mutat:

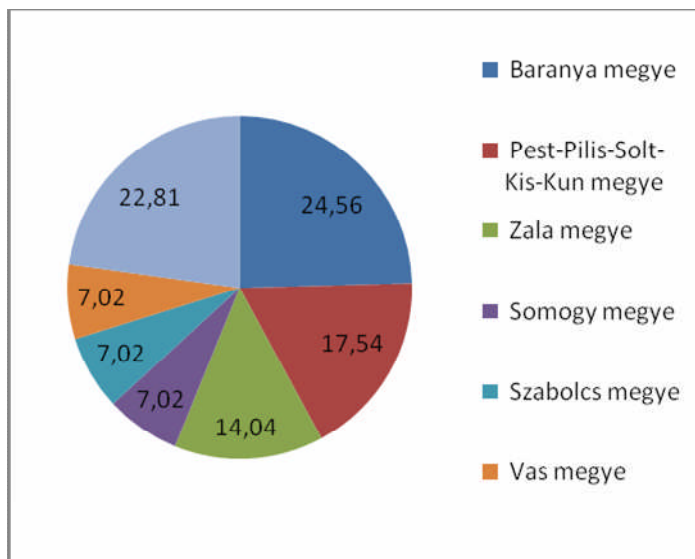
- jól mutatja, amit eddig is már ismertünk, nevezetesen, hogy külön-külön a római katolikusok illetve a magyarok egyedül is dominálják a hallgatói bázist, ezért nem is meglepő, hogy a két változó együttes vizsgálata esetén a legnagyobb csoport a magyar római katolikusok (38%), bár országosan alulreprezentáltak,
- a második legnépesebb (17%) és a másod leginkább felülreprezentált (4,7-szeresen) csoport a német etnikumú római katolikusok, amely csoporttal a magyar katolikusok már dominálják a beiratkozott népességet,
- továbbá erősen felülreprezentáltak a szláv katolikusok illetve a reformátusok, egészében véve a szláv etnikum az izraeliták kivételével, a leginkább felülreprezentált csoport az evangélikus német kisebbség, amely népcsoport tradicionálisan vagy az erdélyi szászok, vagy a 18. században Baranya és Tolna megyébe betelepített evangélikus német kisebbség (svábok, akik nagyobb részt katolikusok, kisebb részt evangélikusok voltak) leszármazottai. Amennyiben ezt a népcsoportot vizsgáljuk, azt az eredményt

⁴⁷ Mind a vallás mind az etnikai háttér változók esetében használtunk egyéb-egyéb kategóriákat, azonban mivel számunkra fontos információt nem hordoznak jelen esetben, ezekkel az értékekkel nem foglalkozunk.

⁴⁸ A pécsi bölcsészkarra nem iratkozott be görögkeleti rítusú vallást követő hallgató, a görögkatolikus vallású hallgatók száma is elhanyagolható, ezért ebben a táblázatban csak a nagy nagy felekezet adatait vizsgáljuk.

kapjuk, hogy az evangélikus németek közel negyede pécsi, ugyanilyen arányban budapestiek, illetve a populáció másik fele eloszlik a dunántúli megyék között. Tehát biztosan kijelenthető, hogy a pécsi karra beiratkozott evangélikus német etnikai háttérű hallgatók aránya nem az erdélyi szász népesség pécsi reprezentációja miatt magas.

- jelentősen felülreprezentált a német nyelvű izraeliták csoportja: területi megoszlásukat az alábbi ábra mutatja:

9. ábra: német etnikumú zsidó hallgatók területi eloszlása megyék szerint

Látható, hogy ennek a csoportnak a területi rekrutációs mintái igen változatosak, a baranyai illetve a pest megyei német etnikumú izraelita hallgatók, mint két legnagyobb csoportot a zala megyei hallgatók követik megelőzve a szomszédos Somogy megyét, amely arányaiban annyi hallgatót küld, mint a távoli Szabolcs megye.

7.4.2. A német etnikum felülreprezentáltsága

Utaltunk rá, hogy kiugróan magasnak tűnik (a második legnépesebb csoport) a német etnikai háttérrel rendelkező római katolikusok aránya. A németség volt Magyarországon a második legnagyobb nemzetiség, azonban mint egységes etnikum nem léteztek, történetileg három viszonylag jól elkülöníthető csoportot különböztethetünk meg:

- szabad királyi városok német polgárai (1848-ig voltak szabad királyi városok), akik elsősorban evangélikus felekezethez tartoztak (így nem is képezhetik célcsoportunk tárgyát),
- az erdélyi szász polgárok (Szepesség, Szászföld), akik szintén többségében evangélikusok voltak, jellemzően városlakók, polgári életmódot (kereskedők, értelmiségi pályák) folytattak (hasonlóan az előbb leírtakhoz, jelen esetben irreleváns), valamint
- a 18. században a bécsi udvar által nagy számban betelepített svábok, akik etnikai tömbökben helyezkedtek el, leginkább Tolna és Baranya megyében, valamint Buda környékén, a Bakony, Vértes és Pilis táján, a bácskai és a bánáti régióban. Jellemzőjük volt, hogy katolikus vallásúak voltak és elsősorban nem értelmiségi pályákat követtek.

Azt feltételezzük, hogy ezt a második legjelentősebb csoportot (rekrutációs bázis szempontjából) a pécsi egyetem közelsége miatt a környékbeli, elsősorban a baranyai és tolnai svábok alkotják. Amennyiben csak erre a csoportra végezzük a vizsgálatot, eredményül a következőt kapjuk:

Megye	%
Baranya	47,54
Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun	7,38
Tolna	7,38
Bács-Bodrog	5,74
Somogy	5,74
Vas	4,92
Többi megye (14)	21,31

31. táblázat: a katolikus német nemzetiségű svábok megoszlása megye szerint

Látjuk, hogy a baranyai német katolikusok, tehát a svábok jelentős felülreprezentációja az oka annak, hogy a pécsi karra beiratkozott német nemzetiségű katolikusok a beiratkozott hallgatói populáció második legnépesebb táborát adják.

Számos tanulmány szól a német nemzetiség, azon belül is a polgárság, értelmiségiek iskolai felülreprezentációjáról, ugyanakkor nincs igazán arról

felmérés, hogy a „némettség” mint attribútum mennyire befolyásolta az egyetemre kerülést, elsősorban a magyar lakossághoz viszonyítva. Esetünkben azért is érdekes ennek a kérdésnek a tisztázása, mert a német etnikum lokális felülreprezentációja valamint az etnikai háttértől független egyetemi vonzerő erőterében vizsgálhatjuk meg ezt az összefüggést.

Eredményünk a következőt mutatja:

	főváros	falu	Pécs	város
római katolikus	0,72	1,05	1,24	0,64
református	0,00	0,20	0,27	0,23
evangélikus	1,37	0,86	0,82	1,37
izraelita	1,25	1,10	1,76	2,54

32. táblázat: német és magyar etnikum felekezeti/település típus szerinti eloszlása (német /magyar hallgatók aránya)

Látható, hogy „némettség” legkevésbé a falusi reformátusok esetén segítette az egyetemre kerülést (településtípustól függetlenül, a református felekezethez való tartozás sehol sem segítette az egyetemre kerülést), míg az izraelita felekezethez tartozók esetén a német etnikumhoz való tartozás a városlakók esetében segítette leginkább a felsőoktatási részvételt fordított arányban, azaz minél kisebb volt egy város, annál erősebben érvényesült a „némettség” mint az egyetemi részvétel irányába ható erő.

8. A rekrutáció urbanizációs dimenziói

Számos kutatás bizonyította, hogy a gyermek később elért társadalmi státusza szoros összefüggésben van egyrészt a szülők társadalmi státuszával, másrészt a státusz megszerzéséhez szükséges javak hozzáférhetőségével. A dolgozat jelen részében azt vizsgáljuk, hogy a lakhely jellege, elhelyezkedése, infrastrukturális meghatározottsága (pl. oktatási, közlekedési) milyen módon befolyásolta a kari rekrutációs mintákat, azaz hasonló szociológiai háttérű társadalmi csoportok között van-e lényegi különbség abban, hogy a hallgató egy kisebb településről vagy egy nagyvárosból származik. A kérdés azért is érdekes, mert egyrészt ez a típusú képzés volt lényegében az egyetlen, amiben a nők is korlátozás nélkül részt vehettek, így a férfiakkal szemben valós versenyhelyzet alakulhatott ki, másrészt a vizsgált korszakban a bölcsészdiploma predestinálta annak tulajdonosát a megszerezhető állások (így társadalmi státusz) tekintetében (vagy szellemi szabadfoglalkozású, vagy az oktatásban tevékenykedő állami alkalmazott), továbbá nem nyújtott kor szokásainak megfelelően belépőt a magasabb hatalmi pozíciók eléréséhez.

Alapfeltevéseink többes:

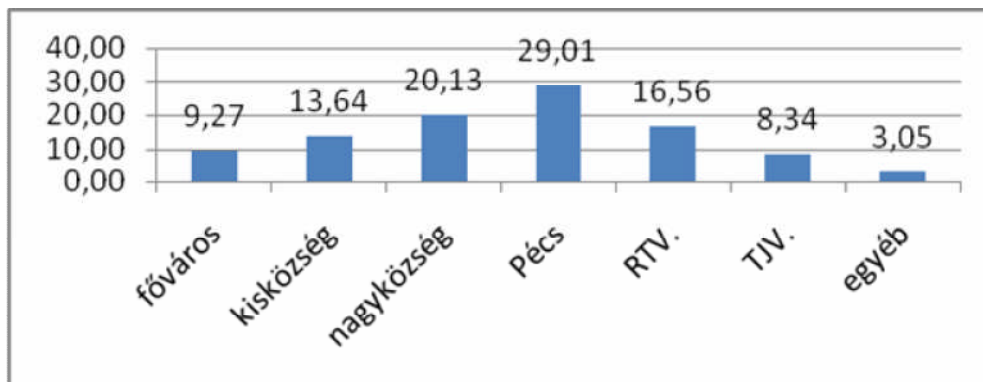
- egyrészt azt állítjuk, hogy a hallgatók településtípus szerinti kari reprezentáltsága összefüggésben van a lakhely nagyságával, azaz várhatóan más rekrutációs mintát követnek a kisebb településekről érkezők mint a nagyobb településről érkezők,
- azonos szociológiai háttérváltozók esetén eltérnek a férfiak és nők rekrutációs mintái földrajzi értelemben,
- kisebb települések esetén alapvető fontossággal bír az a tény, hogy a településen van-e közlekedési infrastruktúra (vasútállomás vagy megállóhely),

- azok a települések, ahol jelentősebb gazdasági tevékenység folyt (uradalom, gyár, kastély stb.) vagy állami szerv működött (pl. járási vagy táblabíróság) az e tevékenységből származó előnyök kompenzálni tudták a település méretéből eredő hátrányokat, illetve
- a lakhely jellemzői összefüggésbe hozhatók a hallgató későbbi tanulmányi teljesítményével.

8.1. Rekrutációs minták település típusok szerint

A Karra beiratkozott hallgatók lakhelyét több csoportra osztottuk a korabeli statisztikai besorolás alapján: kisközség, nagyközség, rendezett tanácsú város (rtv.), törvényhatósági jogú város (tjv.) illetve az egyéb kategória (külföldi vagy nem azonosítható helyszín). A klasszifikációnál külön kategóriába került Pécs városa (közvetlen környezetével együtt), valamint Budapest. Ez utóbbi esetén sem vettük külön településnek Budapest már akkor is jelentősebb urbanizált részeit, amelyek akkor még különálló településként léteztek (pl. Újpest). Miután láttuk, hogy a pécsi illetve budapesti hallgatók esetében a rekrutációs mintákat felülírja a helyi egyetem léte valamint a hallgató vallása, az eredmények torzítása elkerülése érdekében a pécsi illetve budapesti hallgatókat esetenként nem vesszük számításba, de ezt külön jelezzük.

A lakhely szerinti beiratkozás tekintve a legnagyobb csoportot, nem váratlanul, a pécsiek alkotják:

10. ábra: a Karra beiratkozottak település típus szerinti eloszlása

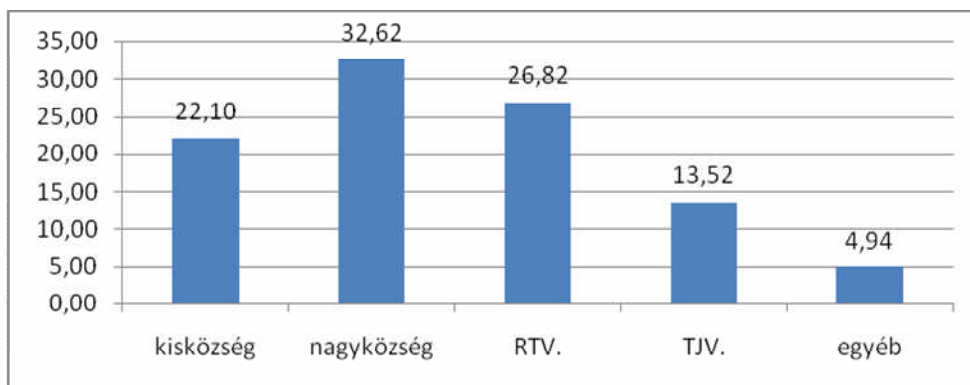
A származási hely szerinti beiskolázási vizsgálatot tudjuk finomítani, ha az országos mintához viszonyítjuk a pécsi karra beiratkozott hallgatók származási hely szerinti rekrutációját.

Település típus	Pécsi bölcészkar (%)	Összes bölcészkar (%)	arány (Pécs/országos)
Budapest	9,27	26,5	0,349811
nagyváros	37,35	18,4	2,029891
kisváros	16,56	17,9	0,92514
falvak	33,77	36,3	0,930303
Egyéb vagy nincs adat	3,05	0,9	3,388889
összes	100	100	-

33. táblázat: a pécsi illetve az ország összes bölcészkarára beiratkozott hallgatók származási településtípus szerinti megoszlása

A kategóriákat kicsit változtatva (kisvárosnak tekintjük a rendezett tanácsú város, nagyvárosnak a törvényhatósági jogú várost) azt láthatjuk, hogy Budapestről kevésbé jönnek Pécsre, bár a viszonylag alacsony arány azzal is magyarázható, hogy a budapesti hallgatók zömében a budapesti bölcészkarra mennek, amely tudvalevő, nagyságrendekkel nagyobb volt mint a vidéki karok, amelyek közül a pécsi volt a legkisebb. Az országos mintához képest a nagyvárosi felülreprezentáció pedig egyértelműen annak köszönhető, hogy a pécsi lakosok a pécsi karra mentek tanulni.

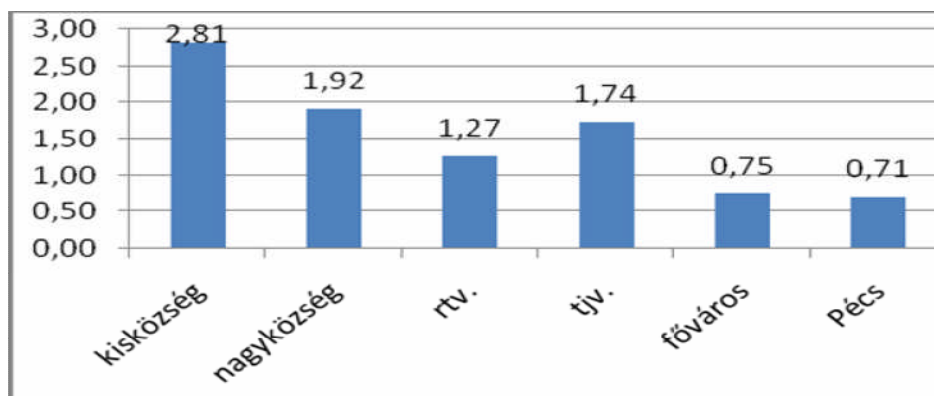
A további vizsgálatból, az adatok torzításának elkerülése végett, ha kivesszük a pécsieket és a budapestieket, amely csoportok a vizsgálatát a dolgozat egy másik fejezetében végezzük el, a következő eredmény adódik:

11. ábra: a beiratkozott hallgatók lakóhely típus szerinti megoszlása (Pécs és Budapest nélkül)

Az ábra jól mutatja, hogy a pécsi bölcsészkarra beiratkozottak többségében faluból származtak (hangsúlyozni kell, hogy a pécsi és budapesti hallgatók nélkül), ami azért nem meglepő, mert az országban a lakosság többsége továbbra is faluban élt, így a falusi felülreprezentáció nem meglepő. Ugyanakkor markáns különbségek rajzolódnak ki nem csupán a rekrutációs minták regionális jellemzői esetében mint már láttuk, hanem a település típusok illetve családi háttér vonatkozásában is.

Azzal az alapfeltevéssel élünk, hogy a klasszikus falusi családmódban amennyiben fiúgyermek és lánygyermek is volt, elsősorban a fiúgyermek továbbtanulását preferálták, hiszem a konzervatív környezet nemi szerepekhez köthető attitűdjei a település méretétől erősen függött. Vizsgálatunkat a település típus és a hallgató nemének összefüggéseire fókuszáljuk, a következő eredményt kapjuk:

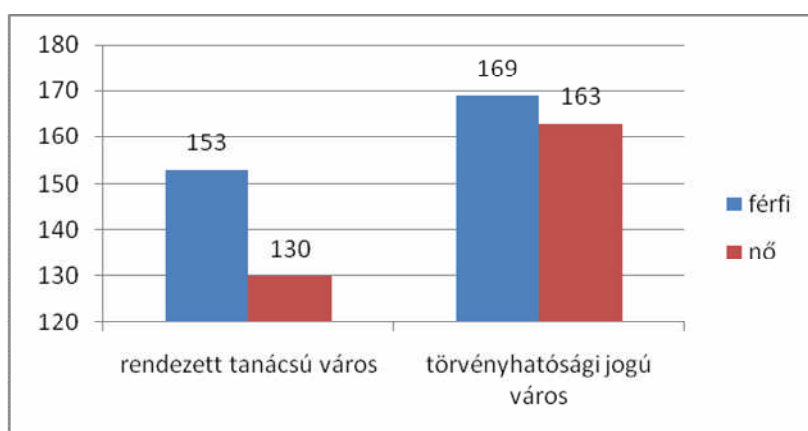

12. ábra: a településtípus szerinti férfi/nő arány (Pécs nélkül)

Az ábrából látható, hogy a szülő településtípusa alapvetően befolyásolja a nők beiskolázási valószínűségét, kisközsegből származók között a férfiak majdnem háromszor nagyobb valószínűséggel érkeztek a pécsi bölcsészkarra. Az is világos, hogy a település méretének növekedésével növekszik a nők beiskolázása, a budapestiek között ez az arány meg is fordul, azaz Budapestről már több nő érkezik mint férfi (ezt már a kutatás elején is jeleztük). Fontos észrevenni, hogy a fenti állítás nagyrészt igaz, de a törvényhatósági jogú városok esetében a trend megszakad, mert a nagyobb városnak számító törvényhatósági jogú városokból származó női hallgatók aránya lényegesen alacsonyabb, mint a kisebb városokból (rendezett tanácsú város) származók aránya. Ennek két okát tudjuk alapesetben megkülönböztetni: elsődleges oka az, hogy az alkalmazott besorolás tisztán adminisztratív kategóriákon alapszik, nem veszi figyelembe a törvényhatósági jogú városok között jelentős eltérések voltak (lakosságszám, társadalmi összetétel), így a törvényhatósági jogú város kategóriába sorolt települések egy része jellegében sokkal inkább a rendezett tanácsú városhoz állt közelebb. Amennyiben csak a törvényhatósági jogú városokat vizsgáljuk nagyságuk (45ezer fő alatti illetve feletti települések) valamint az onnan érkező nők arányának függvényében, a fent vázolt arányosság újra igaz lesz.

A másik ok az, hogy nem a törvényhatósági jogú városok eredményei rosszak, hanem a rendezett tanácsú városoké statisztikai javulnak fel valamely ok miatt. Mint láttuk már annak alapvetően két oka lehet, ha az vártnál lényegesen magasabb beiratkozást tapasztalunk: vallási okok (pl. a budapesti zsidók pécsi egyetemre, mint menekülésük célpontjára tekinthettek), a másik tényező az, amit „kényelmi” tényezőnek nevezhetünk, azaz a felsőoktatási intézmény viszonylag könnyű fizikai elérhetősége. Továbbá azt is tehetjük, hogy megvizsgáljuk, hogy e két várostípus (természetesen Pécs nélkül) esetén a földrajzi elhelyezkedésnek volt-e szerepe, azaz nem arról van csupán szó, hogy Pécs környéki kisebb városokból inkább érkeztek hallgatók mint Pécstől távolibb nagyvárosokból. Ehhez egy durva közelítést alkalmazunk, megvizsgáljuk a hallgatók

lakhelyének Pécsről légvonalban mért távolságát. Az adatok a következőket mutatják:

13. ábra: a két várostípusból érkező hallgatók lakhelyének átlagos távolsága Pécsről légvonalban (km).

Két dolgot mutat az ábra: egyrészt látható, hogy mindkét településtípus esetén a nők átlagban közelebb laknak Pécshez, megerősítvén a dolgozat elején tett megállapítást, miszerint a nők még a bölcsészdiploma megszerzéséért sem vállalták feltétlen a távollétet, másrészt megerősítést kapunk feltevésünkre, miszerint a rendezett tanácsú városokból érkezők közelebb laktak Pécshez⁴⁹ mint a rendszerint nagyobb városnak tekinthető törvényhatósági jogú városokból származók, tehát feltehető, hogy a közelség miatti vonzerő felülírta azt a folyamatot, amely szépen mutatja, hogy a település nagyságával növekszik a női hallgatók aránya⁵⁰.

8.2. Lakóhely szociológia összetétele

A regionális egyenlőtlenség-kutatások, nem csupán Magyarországon, de nemzetközileg is az egyik leginkább alkalmazott megközelítés a társadalmi rétegződés és iskolázottsági kutatások esetén. Valószínűleg ez annak is köszönhető, hogy a regionális egyenlőtlenségek, a differenciáltság főbb

⁴⁹ Az egyik legnagyobb számú „küldő” hely a légvonalban 48 km-re található Kaposvár (rendezett tanácsú város), ugyanakkor mindkét várostípus esetén igen nagy a szórás (1: 15-höz).

⁵⁰ Amennyiben megvizsgáljuk a rendezett tanácsú városokból érkezőket azt látjuk, hogy a fiú hallgatók 60%-a, a női hallgatók 71% négy településről származik (Szekszárd, Kaposvár, Nagykanizsa és Szombathely). Szekszárd és Kaposvár két szomszédos megyében helyezkedik el, Nagykanizsáról és Szombathelyről származóknak továbbra is Pécs az elsődleges és leginkább logikus választás

jellemzői egy adott országon belül is jól kutathatók, az összehasonlításként szolgáló adatok, pedig teljesen kompatibilisek. Esetünkben az effajta kutatásnak több dimenzióját is alkalmazni tudjuk, ugyanakkor hipotéziseiket csak indirekt tudjuk megfogalmazni, hiszen nem rendelkezünk a korabeli időszak összes magyarországi bölcsészkarára felvett hallgatók adataival.

A regionális egyenlőtlenség-kutatásnak, mint utaltunk rá, többféle dimenziója lehetséges. Most nem a már tárgyalt földrajzi értelemben vett regionális beiskolázási különbségeket vizsgáljuk tovább, hanem azokat a társadalomszociológia tényezőket, amelyek kirajzolják a korabeli Magyarország mikroregionális, mikroszociológiai jellemzőit. Alapjaiban három nagy megközelítést tudunk alkalmazni:

- Budapest-vidék viszonylata: Budapest és közvetlen környéke, gazdasági, jövedelemszerzői, kulturális értelemben messze magasabb pozíciót tudhat magáénak, mint a vidék. Ennek megfelelően azt várjuk, hogy a pécsi bölcsészkarra beiskolázott budapesti hallgatók családjai, legalább is az adatokból kikövetkeztethető módon, gazdaságilag és kulturálisan magasabb pozíciókat foglalnak el, mint a nem budapestiek. Fontos azonban hozzátenni, hogy mint már láttuk, a Karra beiratkozott budapesti hallgatók esetében van egy olyan tényező, amely alapjaiban írhatja felül ezeket a folyamatokat, nevezetesen az, hogy az adott hallgató zsidó volt-e vagy sem.
- Falu-város viszonylata: urbanisztikai axiómának tekinthetjük, hogy az életszínvonal, gazdasági potenciál, valamint az elérhető közszolgáltatások mennyiség és színvonala az adott település urbanizációs fokának emelkedésével együtt nő. A Horthy-korban hangsúlyozottan igaz volt az, hogy a városok, amelyek a helyi gazdaság illetve állami adminisztráció központjai voltak, lényegében minden tekintetben (jövedelmi, iskolázottsági, kulturális stb.) magasabban voltak pozicionálva, mint a falusi népesség, ennek megfelelően a társadalmi pozíciók javításának esélye is magasabb volt. Ebben a kategóriában további distinkciók tehetők, ugyanis adminisztratív szempontból azonos típusú települések között is komoly különbségek voltak, ezeket hivatott érzékeltetni az alkalmazott

települési rangsorunk is, amely a korabeli adminisztrációs besorolást követi: kisközség, nagyközség, rendezett tanácsú város, törvényhatósági jogú város illetve a főváros. Ugyanakkor alkalmazunk egy másik megközelítést is, amelynek lényege, hogy a városokat lakosságszám szerint választjuk ketté, kiemelve az adott korban valóban nagynak számító városokat. E kategorizálás a törvényhatósági jogú városokat érinti: ebben kategóriában hoztuk létre a 45 ezres lakosságszám feletti illetve alatti kategóriákat.

- Nyugat-kelet dichotómiája: a nyugati országrész szinte minden tekintetben előnyösebb helyzetben van, mint a keleti és az északi; fejlettségi tekintetben felrajzolhatunk egy tendenciájában folyamatosan meglévő, „nyugat-kelet-lejtőt”. Azt várjuk, hogy nyugatról kelt felé haladva a beiratkozott hallgatók szüleinek iskolázottsága csökkent, amit legjobban a felsőfokú végzettség (100.000 főre számítva) arányával tudunk megjeleníteni. Ugyanakkor ezzel a szemponttal jelen dolgozatban nem foglalkozunk.

A fenti három, széles körben vizsgált szemponthoz egy újabbat is vizsgálunk. Ez egy olyan szempontrendszer, amely egyrészt a település földrajzi meghatározottságából fakad, másrészt a korabeli gazdaság térszerkezetéről nyújt információt. E viszonyrendszerben azt vizsgáljuk, hogy egy falu rétegződésmintái (természetesen csak a beiratkozott hallgatók példáján keresztül) különböznek-e akkor, ha az adott faluban van vasútállomás vagy nincs, illetve az adott településen van-e olyan gazdasági tevékenység (termelő részvénytársaság, kastély-uradalom), amely iskolázottsági hajlandóság szempontjából előnyt jelent a hasonló jellegű, de ezekkel a jellemzőkkel nem rendelkező településekkel szemben.

8.3. Az iskolázottság és a település gazdasági és közlekedési infrastruktúra közötti viszony

Abból a hipotézisből indulunk ki, hogy a korabeli Magyarország viszonyai között kimutatható az az összefüggés, miszerint a hallgató lakhelyén meglévő közlekedési infrastruktúra pozitívan befolyásolta a hallgató továbbtanulását, azaz azonos jellegű települések illetve családi jellemzők esetén a lakhelyen meglévő vasútállomás vagy megállóhely kimutathatóan a továbbtanulás felé orientálta a hallgatót, lehetőséget kínálva, hogy a gimnáziummal nem rendelkező településekről is bejárhatott gimnáziumba a diák. Továbbá azt is feltesszük, hogy hallgató lakhelyén a közlekedési infrastruktúrához (lényegében a vasúthoz) való hozzáférés elősegíti a hallgató egyetemi karrierjében a „városias” jellegű tényezők megjelenését (pl. tanulmányi teljesítmény, családi jellemzők).

Természetesen ez az összefüggés azokon a településeken érvényes, ahol a vasút megléte nem volt automatikus, így az kizárólag a kis illetve nagyközségek esetében, tehát az összehasonlítás alapja nem a falu-város viszonylatában merül fel, hanem falu vasútállomással illetve vasútállomás nélkül.

A Trianon előtti Magyarországon kb. 13ezer település volt található, ezek közül kb. 3600 település (minden nagyságú települést figyelembe véve) volt közvetlenül bekötve a vasúthálózatba. Vizsgálódásunkat azért terjesztjük ki az egész Trianon-előtti Magyarországra, mert bár döntően a Trianon-utáni magyar területekről érkeztek a pécsi bölcsészkarra hallgatók, az elcsatolt területekről is érkeztek.

A vasút kérdése azért is érdekes, mert a trianoni szerződés esetében a határvonalak meghúzásánál a vasútvonalak elhelyezkedése volt a döntő, hogy így biztosítsák az utódállamokon belüli vasúti közlekedést. Magyarország elvesztette vasúthálózatának 62,2 %-át, közutak 73,8 %-át, hajóutak 64,4%-át, ezzel is megtörvén azt a földrajzi és gazdasági egységet, amelyben a Kárpátok hegyes vidéke harmonikusan kapcsolódott a központi síksághoz. Hiszen a sűrű vasúti, közúti és folyami úthálózat az ország

szívébe Budapest felé irányult,⁵¹ továbbá megszűnt az országot körülölelő vasúti körgyűrű.

	nincs vasútállomás	van vasútállomás
kisközség	55,45%	44,55%
nagyközség	15,23%	84,77%
összes	31,35%	68,65%

34. táblázat: kis és nagyközségből származó hallgatók lakóhelyük vasúti ellátottsága alapján

Látható, hogy a vasútállomás kérdése nem elhanyagolható, hiszen azok a kisközségek, ahonnan hallgatók iratkoztak be a Karra beiratkozott, több mint a felében nem volt közvetlen lehetőség a fizikai mobilitásra, természetesen ez a nagyközségek esetében teljesen más arányt mutat. Összesítésben is látszik, hogy azokban a falvakban, ahonnan beiratkoztak, majdnem egy harmadában nem volt vasút.

A vasútállomás megléte és a továbbtanulási hajlandóságról tett megállapítást, tehát hogy a vasútállomással rendelkező lakhelyekről inkább továbbtanultak, mint az állomás nélküliekről úgy tudjuk igazolni, hogy megvizsgáljuk, hogy azonos településtípusok esetében a vasúttal rendelkező és nem rendelkező települések esetén van-e eltérés az egy településre jutó hallgatók számában.

	kisközség	nagyközség
Van vasút	1,17	1,81
Nincs vasút	1,05	1,04

35. táblázat: egy település által átlagosan küldött hallgató

Eredményünk szemléletesen mutat két összefüggést: egyrészt mindkét településtípus esetén látható, hogy a vasúttal rendelkező falvakból szignifikánsabban magasabb az átlagos beiratkozás, másrészt az is látható, hogy a magasabb rangú településről (nagyközség) ha van vasútja, sokkal

⁵¹ <http://users.bart.nl/users/nickl/umek-164.html>

magasabb az átlagos beiratkozás, mint kisközség esetében, míg ez az „urbanisztikai” előny vasút hiányában lényegében elkopik.

Példaként megemlíthetjük pl. Somogyárd kisközség példáját (kb. 80 km-re Pécestől, rendelkezik vasútállomással), amely településről 6 hallgató érkezett Pécsre, ellentétben a nagyközségi ranggal, szintén kb. 80 km-re található Foktő (vasútállomás nélkül), ahonnan csak 2 hallgató érkezett.

A vasútra vonatkozó megállapításunkat tovább tudjuk igazolni áttételesen is, ehhez azonban a következő előfeltételezéssel kell élnünk:

- elfogadjuk azt a formál logika szabályai szerint érvényes tételt, miszerint ha azonos rangú települések esetén a nők beiskolázása szignifikánsabban jobb, ha a településen gazdasági vagy közlekedési infrastruktúra található, akkor az ezeknek a struktúrák okozatának tekinthetők, továbbá
- az urbanizáció fokmérőjének tekintjük, annak minden oktatási aspirációival együtt azt, ha egy gazdasági/közlekedési infrastruktúrával rendelkező település iskolázottsági összetétele jobban hasonlít egy városéhoz (pl. nagyobb a felsőfokú végzetek aránya), mint egy azonos rangú, de az említett struktúrákat nélkülöző település, akkor ezen „urbanisztikus” vonásokat az említett struktúráknak tulajdonítjuk.

Az első előfeltételezést vizsgálva eredményeink a következőt mutatják:

	bíróság	kastély	részvénytársaság
nincs	3,18	2,43	2,8
van	1,37	0,71	1,81

36. táblázat: férfi/nő arány a gazdasági infrastruktúra szerint (csak kis és nagyközségek)

A fenti táblázat alapjaiban teljesen megerősíti feltételezéseinket: a szóban forgó infrastruktúrával rendelkező települések esetében mindegyikre igaz, amennyiben az adott infrastruktúra megtalálható az adott településen, onnan a lányok nagyobb arányban kerülnek egyetemre (legalább is a pécsi

bölcsészkarra). Sőt, a kastéllyal rendelkező települések esetében az arány meg is fordul, több lány kerül bölcsészkarra, mint fiú.

A vasútállomásra elvégzett vizsgálatot elvégezhetjük e három tényezőre is. Ebben az esetben is azt kapjuk, hogy az adott struktúra meglétekor sokkal nagyobb arányban küldték gyermekeiket az egyetemre a kis és nagyközségekből.

	bíróság	kastély	részvénytársaság
nincs	1,19	1,43	1,14
van	2,28	2,4	2,15

37. táblázat: egy falura (nagyközség és kisközség együtt vizsgálva) jutó átlagos hallgatószám

Látható egyértelműen, ha az adott településen volt bíróság, kastély vagy termelő részvénytársaság, az adott településről átlagosan kb. eggyel több hallgató érkezett a pécsi bölcsészkarra tanulni, mint az adott facilitásokat nélkülöző településekről.

Az előfeltételezésünk második pontja, miszerint a gazdasági infrastruktúrával (ide soroljuk az egyszerűség kedvéért a bíróságokat is) rendelkező települések társadalmi összetétele inkább hasonlít a városokéhoz (amennyiben a felsőfokú végzettségűek aránya magasabb), mint a falvakéhoz azon alapul, hogy az említett facilitások működtetéséhez részben szükség volt magasabban képzett munkaerőre, akiknek gyermekei feltehetően szintén a magasabb képzettség felé orientálódtak. Ez alól kivételt talán a kastéllyal rendelkező települések jelenthetnek, mivel a kastély lényegében egy uradalmi, mezőgazdasági termelő egységre utal, ahol várhatóan nem a felsőfokú, hanem az uradalom működtetéséhez szükséges, többnyire középfokon képzett munkaerő (pl. gazdatisztek) nagyobb aránya várható.

A vizsgálat eredménye a következő:

	vasút		kastély		bíróság		részvénytársaság	
	nem	igen	nem	igen	nem	igen	nem	igen
alapfok	38,46%	42,01%	43,84%	27,27%	45,77%	33,72%	42,62%	39,62%
középfok	34,62%	29,59%	27,13%	54,55%	33,10%	25,58%	33,61%	26,42%
felső fok	26,92%	28,40%	29,03%	18,18%	21,13%	40,70%	23,77%	33,96%

38. táblázat: az eltartó végzettségének megoszlása a közlekedési és gazdasági infrastruktúrák függvényében (csak falvak)

Nagyon szemléletesen látszanak a következő összefüggések:

- a vasút megléte, mint az előzőekben láttuk, bár befolyásolja az egyetemrekerülési aspirációkat, de önmagában a vasút léte vagy nem léte az adott településen nem befolyásolja az egyetemre kerülő diákok eltartóinak szociokulturális hátterét, mivel a szociológia összetétel lényegében azonos, ha van, illetve ha nincs az adott településen vasút,
- a kastéllyal rendelkező falvak esetében látható, hogy domináns pozícióban a középfokú végzettségű eltartók vannak, hiszen az ilyen települések nagy számban foglalkoztattak képzett mezőgazdasági szakembereket. Érdekes továbbá, hogy az alapfokú végzettségűek ez esetben csak a második legnépesebb csoportot alkotják (ahol nincs kastély, ott a legnagyobb csoportot alkotják, hiszen falvakban az alapvető megélhetést a mezőgazdasági munka adta), tehát a kastéllyal rendelkező települések esetében a középfokú végzettségűek inkább küldik egyetemre a gyermeket, mint a hasonló, de kastély nélküli településről,
- bírósággal rendelkező falvak (járásbíróságok) esetében látható, hogy itt a legmagasabb a felsőfokú végzettségűek aránya (jogászok többnyire), amely arány lényegében duplája a bíróság nélküli, de hasonló jellegű települések esetén, végezetül
- a részvénytársaság (bármilyen típusú részvénytársaság, termelő, szolgáltató és kereskedő) esetében magasabb a felsőfokú végzettségűek aránya (bár nem olyan kiugró, mint a bírósággal

rendelkező települések esetén), ami azt jelenti, hogy az ilyen településeken a részvénytársaság megléte miatt nagyobb volt a diplomás réteg koncentrációja.

9. Iskolázottság – területi és vallási egyenlőtlenségek

Az iskolázottsági egyenlőtlenségek kutatása az oktatásszociológia régóta kedvelt témája. Számos tanulmány bizonyította, hogy a tanulmányi teljesítmény alakulását a szociális környezet (a családi háttér, az iskola, a lakóhely) jellemzői nagymértékben befolyásolják. A tanulmányi teljesítmény esetében a szülők iskolai végzettségével jelzett családi háttér az egyik legmeghatározóbb (Halász és Lannert 2003), ami évtizedek óta szoros összefüggést mutat a gyerekek különböző típusú középiskolák (gimnázium, szakközépiskola, szakiskola) közötti megoszlásával (Radó, 2000). Ezt a kapcsolatot jelzi a gimnáziumba, a szakközépiskolába és a szakiskolába járó tanulók tudása, képességeik fejlettsége közötti jelentős eltérés is (Lannert, 2003).

Esetünkben leginkább abból az alaptézisből indul ki, hogy a tanuló komplex módon vizsgált szocio-kulturális háttere (aminek egyik jelentős összetevője az eltartó, legtöbb esetben az apa iskolázottsága és az ezzel járó foglalkozása, de más tényezők, pl. a vallás is szerepet kaphatnak) meghatározza a gyermek iskolázási mintáit, különös tekintettel azokban az oktatási terekben, ahol az oktatási részvétel nem kötelező, hanem választott. *„A társadalmi mobilitás hagyományos megközelítése ez, az apa foglalkozásának és a leszármazott foglalkozásának összevetése a mobilitáskutatások első generációja óta, elfogadva Glass megállapítását, miszerint „a foglalkozás számos, a társadalmi státushoz kötődő tényező összesített hatását tükrözi”⁵²”*. (Róbert 1990).

Adatbázisunk az eltartó foglalkozásának megnevezését tartalmazza viszonylag magas arányban (82%), amely foglalkozásból két további jellemzőt igyekszünk meghatározni: az apa feltételezhető iskolai végzettségét, valamint az apa munkáltatóját. Fontos hangsúlyozni, hogy e

⁵² Róbert Péter (1990): Társadalmi mobilitás in: Társadalmi riport 1990, Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György (szerk.). Budapest: TÁRKI., 358.o.

két utóbbi változó becslésén alapszik, ugyanakkor a korabeli foglalkozási viszonyok ismeretében igen ritka volt a túlfoglalkoztatás, azaz az iskolai végzettséghez képest alacsonyabb munkakörben való foglalkoztatás.

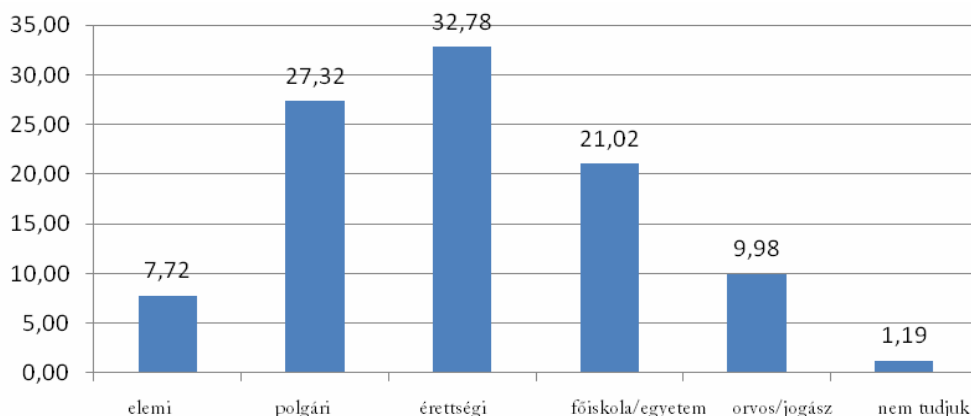
Az eltartók foglalkozási kategóriának rendszerezésére több rendszert használtunk:

- feltételezhető iskolai végzettségét 5 csoportba soroltuk: elemi, polgári, érettségi, főiskola-egyetem, valamint orvos-jogász, illetve a foglalkoztató szempontjából három kategóriát hoztunk létre: állami szféra, magánszféra és önálló. A későbbi vizsgálatokat egyrészt e két besorolás 3x5 mátrixában végezzük el.
- Pontosabb vizsgálatokhoz létrehoztunk egy 17 kategóriából álló foglalkozási katasztert, mivel a fenti 3x5-ös rendszer sokszor egy kategóriába tesz olyan foglalkozásokat amelyek elkülönítése fontos (pl. gyártulajdonos vagy földbirtokos). E kategorizálás szerint megkülönböztetjük a következő csoportokat: földbirtokos, munkás-altiszt, gazdálkodó- földműves- kisbirtokos, kisiparos, kiskereskedő, lelkész, tanító, tanár, kis-és közepes közhivatalnok, magasabb közhivatalnok, ellenőr-titkár-felügyelő, szabad értelmiségi, közipari alkalmazott (posta, vasút), magántisztviselő, gyáros-tőkés-bankár- magánzó, nem tudjuk, ill. egyéb.

9.1. Az eltartó foglalkozásának alapstatisztikái

Adatbázisunk az 1026 hallgatóból 826 esetben tartalmaz az eltartó foglalkozására utalást, így a vallás után az egyik legkevésbé adathiányos változó. Azokban az esetekben, amikor a foglalkozás nem utalt egyértelműen a foglalkoztatóra, az adott eltartót magánszférában dolgozónak tekintettük.

A hallgatói populáción végzett alapstatisztikák a következő megoszlást mutatják:

14. ábra: a beiratkozott hallgatók eltartójának feltételezhető legmagasabb iskolai végzettsége

Látható, hogy, leginkább az érettségivel illetve polgári végzettséggel rendelkező apák gyermekei együttesen már többségben vannak, ugyanakkor a képzettségi skála két szélén levők csoportja (legfeljebb elemi illetve a doktorok) közel azonos arányban küldték gyermekeiket a pécsi bölcsészkarra. Az eredmény annyiban nem meglepő, ugyanis a korszakra jellemzően erős volt az állami alkalmazottak, azon belül is a középfokú végzettséggel rendelkező közalkalmazottak reprezentációja a felsőoktatásban. Amennyiben a végzettséget a foglalkoztatóval kombináljuk, eredményül a következőt kapjuk:

	önálló	magánszektor	közzsféra
legfeljebb elemi	3,32%	4,06%	0,49%
polgári	17,96%	3,08%	6,64%
érettségi	5,17%	6,77%	21,03%
főiskola, egyetem	0,37%	2,09%	18,82%
orvos, jogász	4,43%	0,00%	5,78%

15. ábra: az eltartó végzettsége foglalkoztatójának függvényében

A fenti ábra jól mutatja, hogy a karra beiratkozott hallgatók legnagyobb csoportját (a teljes populáció több mint egyötödét) az érettségivel rendelkező közalkalmazottak gyermekei adták, a második legjelentősebb csoport szintén a főiskolát, egyetemet végzett közalkalmazottak gyermekei.

Amennyiben a felsőfokú végzettségűeket egy kategóriába vesszük a jogász-orvos eltartókkal, a felsőfokú közalkalmazott eltartóval rendelkezők alkotják a legnépesebb csoportot. A harmadik legnépesebb csoport a polgári végzettségűek, de gazdaságilag önálló (tipikusan kereskedők, iparosok) foglalkoztatottak halmaza. Azt is érdemes észrevenni, hogy az ezt követő legnagyobb csoport több (magánszektor, érettségivel), mint 10%-al kisebb arányban küldték a bölcsészkarra gyermekeiket, azaz a fenti eredményt úgy is értelmezhetjük, hogy vannak csoportok, amelyek feltűnően nagy arányban (15% felett) küldték bölcsészkarra gyerekeiket, és vannak amelyek feltűnően alacsony arányban (5% körül), köztes állapot nincs.

Látható, hogy a közalkalmazotti státusznak a gyermek továbbtanulása irányába ható „ereje” az eltartó minimum középfokú végzettsége esetén volt, ezen paraméterű eltartók tipikusan az állami adminisztrációban dolgozó alkalmazottak, akik élethelyzete már kellően vonzó tudott lenni gyermekeik számára. Klebelsberg a középosztály gyermekeinek anyagi- és világnézeti erősítését fő feladatának tekintette, ezért olyan állami ösztöndíjrendszert dolgozott ki, amely támogatásban részesítette a közép- és felsőoktatásban résztvevő közalkalmazottak gyermekeit. Annak ellenére, hogy a közalkalmazottak gyermekeinek felsőfokú oktatását elősegítendő állami ösztöndíjrendszer minden közalkalmazott számára elérhető volt, a legfeljebb polgári végzettségű közalkalmazottak (elsősorban közszolgáltatóknál iparos munkát végzők) esetében ez nem eredményezte azt, hogy bölcsészkarra küldjék gyermekeiket. Ennek okát abban is kereshetjük, hogy a biztos megélhetést, egy kiegyensúlyozott középosztálybeli státuszt nyújtó szellemi közalkalmazotti munkakör (amihez minimum érettségi volt szükséges) mintaként erős motiváció volt a státusz átörökítésére valamint a felfelé irányú mobilitáshoz, ami nem volt már reális az alacsonyabb végzettségű, pl. polgári végzettséggel rendelkező közalkalmazottak esetében. Ez azért is fontos, mert az önfoglalkoztató polgári végzettségűek gyermekei számára feltehető, hogy ez, a közalkalmazottak léttel együtt járó társadalmi státusz volt kívánatos, ezért is

küldhették gyermekeiket egy olyan intézménybe, amely ezt biztosítani tudta. A keresztény középosztályba kerülés, leginkább a biztos állami fizetés miatt, az alsóbb rétegek legfőbb célja volt. A műveltségi cenzus fontos kritérium volt, a középosztályi lét legkevesebb az érettségit megkövetelte.

A férfi/női beiskolázási minták különbségét már érintettük, esetünkben azt vizsgáljuk, hogy van-e olyan csoport, amelynél szignifikánsan nagyobb arányban küldték leánygyermeküket a bölcsészkarra.

	legfeljebb elemi	polgári	érettségi	főiskola, egyetem	orvos, jogász
önálló	0,29	0,40	0,83	2,00 ⁵³	1,40
magánszektor	0,00	0,47	0,83	0,89	-
közszféra	0,00	0,46	0,90	1,25	1,76

39. táblázat: nemek megoszlása az eltartó iskolai végzettsége/foglalkoztatója relációjában (nő/férfi arány).

A táblázat több összefüggést is mutat:

- Látható, hogy a nők arány az apa iskolai végzettségének emelkedésével fokozatosan nő, legkisebb a legfeljebb elemi végzettséggel rendelkező apák körében, legnagyobb a doktorátussal rendelkező apák körében, továbbá
- az érettségivel rendelkező eltartók leánygyermekai kb. kétszer akkora arányban érkeztek a bölcsészkarra, mint a csak polgári végzettséggel rendelkezők leánygyermekai,
- a polgári valamint az érettségivel rendelkező eltartók esetében, függetlenül az eltartó munkáltatójának tulajdonosától, kiegyensúlyozottnak mondható az aránya, tehát azonos iskolai végzettségen belüli kategóriában nem a közalkalmazotti státusz megléte vagy nem léte a meghatározó tényező, hanem az eltartó iskolai végzettsége, végül
- egyértelműen látható, hogy az orvos illetve jogász végzettségű apák leánygyermekai függetlenül az eltartó munkáltatójától, valamint a közszférában dolgozó egyetemi végzettségű eltartók leánygyermekai

⁵³ Az arány, bár meggyőzően magas, számszerűen 2:1 arányt jelentett, így statisztikailag nem értelmezhető.

nagyobb arányban járnak a bölcsészkarra, mint bármelyik más csoport. A rekrutáció e sajátosságához természetesen hozzá kell tenni, hogy lényegében a bölcsészkar volt az egyetlen olyan terület, ahol a magasan iskolázott apák leánygyermekai tovább tudtak tanulni, leginkább tanári diplomát szerezve.

9.2. Az eltartó foglalkozásának regionális dimenziói

Az eltartó munkájának regionális dimenzióját több szempontból is megvizsgálhatjuk. Egyrészt megvizsgálhatjuk a szerint, hogy az eltartó munkáltatójának megoszlása földrajzi régiók szerint mutat-e szignifikáns eltérést, azaz vannak-e régiók, ahonnan szignifikánsabban más arányban küldték tanulni a pécsi bölcsészkarra gyermekeiket az önálló üzlettel rendelkezők, a magánalkalmazottak vagy a közalkalmazottak. Eredményünk a következő:

	A	B	C	D	E	F	G	H
önálló	33,33	28,80	34,21	25,00	58,33	66,67	0,00	45,00
magánszektor	22,22	13,40	18,42	12,50	8,33	0,00	0,00	23,33
közsféra	44,44	57,80	47,37	62,50	33,33	33,33	100,00	31,67
összes	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

**40. táblázat: az eltartó foglalkoztatójának megoszlása százalékban, régióként⁵⁴.
Jelmagyarázat: A- Duna bal partja, B- Duna jobb partja, C- Duna-Tisza köze, D- Tisza jobb partja, E- Tisza bal partja, F- Tisza-Maros köze, G- Királyhágón túl, H- Budapest**

Látható, hogy a kar földrajzilag legfontosabb rekrutációs bázisára, a Duna jobb partjára (praktikusan a Dunántúlra) jellemző, hogy abszolút túlsúlyban vannak a közsférában dolgozó eltartók gyermekei, a Duna-Tisza között is, de egyedül már nem dominálják a régió hallgatóit, míg Budapesten megfordul az arány: legnagyobb bázis az önálló üzlettel rendelkező eltartók gyermekei, de az is igaz, hogy a három foglalkoztatói szféra közötti eloszlás itt a legegyenletesebb. Igaz régiótól függetlenül is, hogy a magánszektorban

⁵⁴ A fenti 8 régió közül összesen 3 régió van, ahol az elemszám eléri a 20-t, azaz a beiratkozott hallgatói populációjának 2%-t. ez a három régió: Duna jobb partja, Duna-Tisza köze és Budapest. A többi régió értékei bár tanúságosak, messzemenő következtetés levonására nem alkalmasak.

dolgozók gyermekei a legkisebb arányban képviseltették a karon magukat, bár Budapesten arányuk megközelíti a közsférában dolgozó eltartók arányát. Az is igaz, hogy az eltartó foglalkoztatójában jelentős eltérés a régiók között (Budapest kivételével) nincs.

Ha csak a Duna jobb partját vizsgáljuk, hogy földrajzilag pontosabb megoszlást kapjunk, eredményünk a következőt mutatja:

	önálló	magánszektor	közsféra	összes
<i>Baranya megye (Péccsel)</i>	24,12%	13,62%	62,26%	100,00%
<i>Baranya megye (Pécs nélkül)</i>	32,65%	22,45%	44,90%	100,00%
Fejér megye	50,00%	14,29%	35,71%	100,00%
Győr megye	30,77%	15,38%	53,85%	100,00%
Komárom megye	50,00%	50,00%	0,00%	100,00%
Moson megye	50,00%	25,00%	25,00%	100,00%
<i>Somogy megye</i>	36,36%	13,64%	50,00%	100,00%
Sopron megye	26,67%	20,00%	53,33%	100,00%
<i>Tolna megye</i>	20,00%	8,00%	72,00%	100,00%
<i>Vas megye</i>	29,17%	20,83%	50,00%	100,00%
Veszprém megye	29,41%	11,76%	58,82%	100,00%
Zala megye	52,78%	2,78%	44,44%	100,00%

41. táblázat: a dunántúli lakhelyű apák foglalkoztató szerinti megoszlása megyénként⁵⁵

A táblázat azt jelzi, hogy a legmagasabb a közalkalmazottak aránya a Tolna megyéből származók között volt, amelyet követ a somogyi illetve a vas megyeiek aránya. Fontos látni azt, hogy ha Baranya megyét Péccsel együtt számoljuk, akkor a közalkalmazottak aránya igen magas lesz (a második legmagasabb), Pécs nélkül pedig az egyik legalacsonyabb, miközben a három szektor közötti eloszlás kiegyenlítődést mutat. Ebből azt az összefüggést vonhatjuk le azon kívül, hogy a pécsi hallgatók jelentősen befolyásolni tudták az apa munkáltatója szerinti megoszlást, hogy a közalkalmazotti létből származó előnyöket (pl. állami ösztöndíj) igazán

⁵⁵ Fejér, Győr, Komárom és Moson megyéből származó eltartóval rendelkező hallgatók száma alacsony (10 alatti), ezért az itt jelzett százalékos megoszlást nem vesszük figyelembe. A táblázatban a vizsgált megyéket dőlt betűvel emeltük ki.

akkor használták ki, amikor a lehetőség amúgy is biztosítva volt, hiszen lényegében helyben volt egy egyetem (pécsiek esetében), miközben ez a vonzerő kevésbé fejtette ki hatását abban az esetben, ha a képzőhely a hallgató lakhelye nem volt.

Pontosabban tudjuk megvizsgálni az eltartó foglalkozásának regionális jellemzőit, ha a részletesebb foglalkozási kategória-rendszert használjuk. Ebben az esetben az eredmény a következő lesz:

	Ban anya	Somogy	Tolna	Sopron	Vas	Veszprém	Zala	Fejér	Győr	Komárom	Moson
földbirtokos	1,9	0,0	3,7	6,7	0,0	5,6	2,7	0,0	0,0	0,0	0,0
munkás, altiszt	4,2	2,2	5,6	0,0	0,0	0,0	0,0	6,7	7,7	0,0	0,0
gazdálkodó, földműves, kisbirtokos	3,1	4,4	5,6	20,0	8,2	11,1	2,7	0,0	0,0	0,0	25,0
kisiparos										100,	
	9,2	17,8	1,9	0,0	18,4	5,6	18,9	26,7	0,0	0	0,0
kiskereskedő	4,2	13,3	7,4	0,0	4,1	11,1	13,5	13,3	23,1	0,0	0,0
lelkész	1,9	2,2	3,7	6,7	0,0	16,7	0,0	0,0	7,7	0,0	0,0
tanító	3,1	11,1	7,4	0,0	10,2	5,6	18,9	6,7	0,0	0,0	0,0
tanár	1,9	8,9	18,5	13,3	4,1	0,0	0,0	6,7	15,4	0,0	0,0
kis-és közepes közhivatalnok	12,3	6,7	14,8	6,7	14,3	11,1	10,8	13,3	0,0	0,0	0,0
magasabb közhivatalnok	9,2	4,4	0,0	0,0	8,2	0,0	0,0	0,0	7,7	0,0	25,0
ellenőr, titkár, felügyelő	5,7	2,2	0,0	6,7	4,1	0,0	0,0	6,7	7,7	0,0	0,0
szabad értelmiségi	5,4	4,4	7,4	13,3	8,2	0,0	10,8	6,7	0,0	0,0	0,0
közipari alkalmazott (posta, vasút)	26,1	11,1	14,8	20,0	14,3	11,1	13,5	6,7	7,7	0,0	0,0
magántisztviselő	6,9	8,9	7,4	6,7	4,1	16,7	2,7	6,7	15,4	0,0	0,0
gyáros, tő kés, bankár, magánzó	3,8	0,0	1,9	0,0	2,0	0,0	5,4	0,0	7,7	0,0	50,0
nem tudjuk	0,8	2,2	0,0	0,0	0,0	5,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
egyéb	0,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
teljes	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

42. táblázat: a dunántúli hallgatók eltartójának foglalkozási kategóriája megyék szerint.⁵⁶

⁵⁶ Az előbb jelzett okokból kifolyólag itt sem vesszük alacsony elemszámuk miatt fejér, győr, komárom és moson megyei eltartóval rendelkező hallgatókat. A táblázatban a vizsgált megyéket dőlt betűvel emeltük ki.

Azt látjuk, hogy Baranyából elsősorban a legfeljebb középszintű végzettséggel rendelkező közalkalmazott apák gyermekei érkeztek Pécsre tanulni, míg a többi megye esetében egyértelmű a trend, bár látható, hogy a közipari alkalmazottak gyermekei és lényegében legfeljebb középfokú végzettségű közhivatalnokok gyermekei mindenhol jelentős csoportot alkotnak. A megyék közötti különbséget azonban jelenleg megmagyarázni nem tudjuk.

Amennyiben az iskolai végzettség regionális jellemzőit vizsgáljuk, hasonló módszert alkalmazunk:

	legfeljebb elemi	polgári	érettségi	főiskola, egyetem	orvos, jogász	teljes
Duna jobb partja (Péccsel)	6,04%	29,63%	32,16%	21,25%	9,94%	100,00%
Duna jobb partja (Pécs nélkül)	8,47%	31,86%	31,86%	18,64%	9,15%	100,00%
Duna-Tisza köze	10,39%	22,08%	41,56%	15,58%	10,39%	100,00%
Budapest	1,61%	25,81%	33,87%	22,58%	14,52%	100,00%
Duna bal partja	22,22%	22,22%	11,11%	33,33%	11,11%	100,00%
Tisza jobb partja	6,25%	25,00%	25,00%	43,75%	0,00%	100,00%
Tisza bal partja	25,00%	25,00%	50,00%	0,00%	0,00%	100,00%
Tisza-Maros köze	0,00%	0,00%	50,00%	0,00%	50,00%	100,00%
Királyhágón túl	0,00%	0,00%	50,00%	25,00%	25,00%	100,00%

43. táblázat: az eltartók iskola végzettsége régiók szerint

Mivel az érettségivel rendelkező eltartók voltak abszolút többségben, nem meglepő, hogy mind a négy vizsgálandó régióban (dőlt betűvel kiemelve) az érettségi végzettségűek vannak többségben, ugyanakkor ha a felsőfokú végzettségűeket egy kategóriába tesszük azt kapjuk, hogy a Budapestről érkező hallgatók több mint harmadának eltartója rendelkezett felsőfokú végzettséggel, amely arány nagyon megközelíti a Duna jobb partjának adatait, míg a Duna-Tisza közéből származó hallgatók esetében a felsőfokú végzettségűek aránya kb. 25%, amely arány így is messze meghaladta a korabeli iskolázottsági mutatókat.

Fontos tény az is, hogy a pécsi eltartókkal illetve azok nélkül végzett vizsgálatok jelentős eltérést nem mutatnak (bár a felsőfokú végzettségűek aránya némileg csökkent, kb. ennyivel nőtt a csak elemivel rendelkezők

aránya) ami azt jelenti, hogy a pécsi apák iskolázottsági jellemzői nagyon hasonlítanak a dunántúli területek mintáira.

9.3. Az eltartó foglalkozásának vallási dimenziói

A magyar társadalom belső tagozódására, természetesen hatottak a korszak általános európai társadalomfejlődési tendenciái, az ipari termelés emelkedése, a nagyüzemi módszerek elterjedése, valamint az állami adminisztrációban dolgozók arányának növekedése. Mindezek következtében megnőtt az alkalmazottak, tisztviselők száma és aránya, bizonyos mértékben nőtt a társadalmi mobilitás, átjárhatóbbakká váltak az egyes társadalmi rétegek határai, a szellemi teljesítmény és a szakmai tudás esélyt adhatott a felemelkedésre, de az „úri keresztény középosztályhoz” tartozás továbbra is fontos prioritása maradt széles társadalmi rétegeknek.

Különösen előnyös helyzetben voltak a közalkalmazottak, hiszen a közalkalmazotti állás kiszámítható jövedelmi viszonyokat teremtve hosszú távú tervezésre adott lehetőséget, míg a másik két munkáltatói helyzet ezt nem mindig tudta biztosítani.

A köztisztviselői karral és az állami alkalmazásban álló értelmiségiekkel ők alkották a keresztény középosztályt, ahová nemcsak tisztviselői családból lehetett bekerülni, hanem az iskolai végzettség alapján megszerzett közszolgálati tisztviselői állással is, bár fontos hozzátenni, hogy a közalkalmazotti státusz anyagi körülményei is igen széles skálán mozogtak: a négy elemtől az egyetemig 1938-ban több mint hatvanezer tanár működött jelentős vagyoni, társadalmi és rangbeli különbséggel.

„A kétféle identitású középosztály megosztottságát és belső ellentéteit tovább mélyítette a trianoni trauma: az elcsatolt területekről több százezer, önmagát a középosztályhoz tartozónak valló, ám megélhetési forrást nélkülöző magyar települt vissza. Jelentős részük „keresztény-úri-magyar?”

mivoltára hivatkozva kívánt egzisztenciához jutni, illetve másokat kiszorítani pozícióiból. A Horthy-korszak pedig - amelynek legfontosabb társadalmi bázisát épp ez, az identitását a származásából merítő középosztály jelentette - legitimációjáért cserébe készen állt arra, hogy e középosztály kívánságát teljesítve hozzálasson a történelem kerekének visszaforgatásához. Törvények és rendelkezések sorával elérte, hogy az állami hivatalok betöltésekor a szakértelem és a teljesítmény helyett a feudális előjogok váljanak meghatározóvá. Olyannyira, hogy még az oktatási rendszert is az előjogok konzerválásának szándékához igazította. A numerus clausus pedig már a húszas évektől törvényesítette a polgári középosztály gerincét adó zsidóság kiszorítását az állami pozíciókból és a szellemi életből⁵⁷.” (Vásárhelyi 2007)

Saját adatbázisunkon elvégzett elemzés hasonló képet fest:

	önálló	magánszektor	közszféra	teljes
római katolikus	25,71%	18,29%	56,00%	100%
református	18,31%	8,45%	73,24%	100%
evangélikus	28,17%	11,27%	60,56%	100%
izraelita	58,87%	13,48%	27,66%	100%

44. táblázat: a beiratkozott hallgatók eltartóinak foglalkoztatása vallás szerint

Egyértelmű, hogy az önálló üzlettel rendelkezők között a zsidóság erősen felülreprezentált, aminek következtében a zsidó közalkalmazotti eltartóval rendelkezők aránya a legkisebb, kb. egyharmada a legnépesebb református közalkalmazottak arányának. Ami fontos adalék, az az, hogy az evangélikus és katolikus eltartóval rendelkező hallgatók beiratkozása egymáshoz igen közeli arányokat mutat.

Az önálló egzisztenciával rendelkező orvosokon, ügyvédeken, mérnökökön kívül (akik anyagi lehetőségeiket tekintve a nagypolgársághoz közelítettek) az értelmiség nagy tömegei rendkívül bizonytalan és rossz anyagi helyzetben éltek, különösen az 1930-as években. Kétségtelen, hogy a

⁵⁷ Vásárhelyi Mária: Két középosztály, kétféle történelem. 168 óra. 2007. február 12. <http://www.168ora.hu/cikk.php?id=7123>

kiegyezéstől kezdve fokozatosan a magyar zsidóság egyes foglalkozási ágakon országos arányához képest is jelentős túlsúlyra tett szert. Mindezek eredményeképpen 1930-ra a kereskedők és banktisztviselők fele, az orvosok, újságírók és szerkesztők harmada, a színészek negyede zsidó volt, viszont az ipari munkásság, a közszolgálati tisztviselők és az agrárnépeesség körében alig szerepeltek, bár néhány szakmában (pl. nyomdász) arányuk magas volt, az agrárnépeesség körében mint bérlők szerepletek elsősorban.

Látható, hogy az önálló üzlettel rendelkezők esetében két csoport együttesen dominálja ezt a populációt: a polgári végzettségű katolikusok és izraeliták. Ebben a végzettségi kategóriában a két felekezet közötti arány lényegében megegyezik az érettségi végzettségűeknél tapasztalttal, ami a jelenti, hogy polgári illetve érettségivel rendelkező katolikus eltartók gyermekei hasonló minták szerint kerültek a pécsi bölcsészkarra.

Ami még szembetűnő a fenti táblázatból az az, hogy a magasan képezett eltartók (doktorok) között nem csupán legmagasabb a zsidók aránya (orvosok, jogászok gyermekei), hanem önmagában a zsidó doktorok az önálló üzlettel rendelkező apák között is egy jelentős csoport.

Ha a polgári illetve érettségivel rendelkező katolikus és izraelita hallgatókat vizsgáljuk a részletesebb foglalkozási kategória rendszerben láthatjuk, hogy vannak bizonyos foglalkozási kategóriák, amelyeket a római katolikusok, vannak amelyeket az izraeliták dominálnak:

	római katolikus	izraelita
földbirtokos	84,62%	15,38%
kisiparos	80,95%	19,05%
kiskereskedő	42,86%	57,14%
ellenőr, titkár, felügyelő	100,00%	0,00%
szabad értelmiségi	66,67%	33,33%
gyáros, tőkés, bankár, magánzó	22,08%	77,92%

45. táblázat: önálló üzlettel rendelkező eltartók iskolai végzettsége a vallás függvényében (n=250)

Látható, hogy a földbirtokosok illetve a kisiparosok között erős a katolikus dominancia, kb. négyszer-öttször nagyobb az arányuk, mint a zsidóké, amely arány azonban a nagyiparos-bankár kategóriában megfordult, és a zsidók jelentős dominanciáját mutatja.

10. A rekrutáció időtényezői

10.1. Az időfaktor kezelése

A neveléstudományi szakirodalomban bőségesen találunk példákat olyan elemzésekre, amelyek célja összefüggések keresése az iskolakezdési kor valamint a diák későbbi tanulmányi teljesítménye között. Ezek a kutatások elsősorban a diákok szellemi és emocionális érettségét vizsgálják, utalva arra, hogy azonos korúak között is egyénileg komoly különbségek állnak fenn az érettséget tekintve, amelyek későbbiek folyamán jelentős teljesítménykülönbségben fognak kirajzolódni.

A szakirodalomban azonban jóval kevesebb példát találhatunk olyan kutatásokra, amelyek, bár életkorhoz köthető tényezők és a diák tanulmányi teljesítménye közötti összefüggéseket vizsgálják, de nem gyermekkorban, hanem a diák késő középiskolás vagy egyetemre való belépésének korában, amikor a kisgyermekkorra jellemző meghatározó tényezők jelentősége nagyrészt eltűnt.

A két világháború közötti egyetemista populáció vizsgálata hálás feladat, ugyanis számos olyan adattal rendelkezünk, amelyeket később már nem rögzítettek, így a hallgatók jellemzőinek társadalmi összefüggésrendszere nem vizsgálható igazán. Az ilyen vizsgálatok egyik legérdekesebb különlegessége abban van, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján egyrészt kirajzolható a korabeli Magyarország sokfélekezetű és multietnikus csoportjainak kulturális jellemzői és egyenlőtlenségei egy olyan specifikus csoporton belül (a pécsi bölcsészkarra járók és részben azt elvégzők), amely csoportot egészében is az elitrekrutáció elsődleges letéteményesének tarthatjuk. Esetünkben arra keressük a választ, hogy a hallgatók az egyetemi oktatásban eltöltött idő alatt bejegyzett, időpontra vagy tartamra vonatkozó adataikból következtethetünk-e tanulmányi eredményességükre illetve szélesebb értelemben vett társadalmi háttérükre. Nagy Péter Tibor

tanulmányában (Nagy 2006) is olvashatjuk, hogy e korszakbeli hallgatók egyik vizsgálati szempontja lehet „...a középiskolai érettségi időpontja, amely ... az évvessztés társadalmi összefüggésrendszeréről informál⁵⁸.”

E témában alaplúnek fogadjuk el Karády Viktor tanulmányát (Karády, 1997a), aki kimutatta egy középiskolai populáción, hogy az „évvessztés”, azaz a tanulmányok nem időben való befejezése főszabályként arra utal, hogy a diák évvessztésre kényszerült tanulmányai során, tehát a tanulmányi mérőföldkövek az előírtnál későbbi teljesítése azt jelzi, hogy tanulmányi eredményük gyengébb azokénál, akik az előírt vizsgákat időben teljesítették. Tehát azt igyekszünk kimutatni, hogy a hallgatók társadalmi háttere, hallgatói előmenetelük időbelisége, valamint akadémia teljesítményük között csupán időtényezőkkel is kimutatható összefüggés van.

Adatbázisunk többfajta időbeliségre vonatkozó adatot tartalmaz (születési időpont, érettségi időpont, alapvizsga ill. pedagógia képesítő vizsgák ideje, egyetemi beiratkozási időpont fél évekre bontva) ezek egy része más időváltozók konstruálásához szükségesek, közvetlenül nem használjuk, ugyanakkor olyan időtényezőink is vannak, amelyek lehetővé teszik az időbeliség következő hármas értelmezését:

- a valós történeti idő (pl. 1920-as vagy pl. 1930-as évek viszonyai között játszódik le valami),
- az intézményi idő (az intézmény korosabbá válásával milyen jellemzők változnak) valamint
- az egyéni hallgató időfaktorainak (érettségikor betöltött életkor, különféle vizsgák teljesítésének időtényezői, valamint az egyetem elvégzése mennyi ideig tartott) relációjában.

⁵⁸ Nagy Péter Tibor (2006): A kolozsvári bölcsészkar és természet-tudományi kar hallgatóságának felekezeti rekrutációja (1872–1918). Magyar Pedagógia 106. évf. 1. szám 7.o

Vizsgálataink során elsősorban ez utóbbi szemponttal kívánunk foglalkozni, míg az előző kettő szempontot is bizonyos vizsgálatok esetén használni fogjuk. Alapvetően azzal a hipotézissel élünk, hogy a tanulmányi eredményességre ható közvetlen mérőszámok – ilyenek a középiskolai érettségi érdemjegye, továbbá az egyetemi karrier során szerzett különféle vizsga érdemjegyek- valamint a hallgatói előmenetel időtényezői között szoros kapcsolat mutatható ki. Utaltunk már Karády tanulmányára, amelyben kimutatásra került, hogy az idővesztés annak a jele, hogy az adott diák megbukott, azaz várhatóan gyengébb tanulmányi teljesítmény várható tőle. Jelen vizsgálatunkban azzal a feltételezéssel is élünk, hogy kimutatható az is, hogy egy későbbi életkorban szerzett érettségi eredménye gyengébb, valamint ennek fordított állítása is igaz, miszerint gyengébb eredménnyel érettségizők átlagban később érettségiztek. E gondolatmenet jegyében továbbá azt is feltételezzük, hogy a diák minél rövidebb idő alatt végezte el az egyetemet, vizsgaeredményei annál jobbak.

A vizsgálatok során először az érettségi vizsga érdemjegyeit vesszük alapul, mint a tanulmányi kiválóság objektíválható tényezőjét. Bizonyos vizsgálatok (pl. beiskolázási vizsgálatok) esetén az érettségi vizsga fontos információt hordoz, ugyanakkor tudható az is, hogy bármennyire is objektíválható a vizsga eredménye jegyre, az azonos jegyek a középfokú iskola jellegétől és helyétől függően eltérő tudást jelenthetnek. Ezért további vizsgálataink során az egyetemi tanulmányok során szerzett jegyeket (alapvizsga, szakvizsga, pedagógia képesítő, illetve doktori végzettségük esetében a doktori minősítő vizsga) vesszük alapul.

10.2. Érettségi vizsga teljesítésének időbelisége, azok nemi összefüggései

Soktényezős oktatásszociológiai kutatások esetén magától értetődik annak vizsgálata, hogy az illető neme mekkora befolyással volt a vizsgálandó szempontokra, esetünkben a hallgatói eredményességre. Esetünkben is (lényegében a vizsgálandó tanulmányi mérföldkőtől) azt az eredményt

várhatjuk, hogy a nők tanulmányi átlagteljesítménye várhatóan magasabb, mint a férfiaké. Közhelyszerűen élhetünk azzal a feltételezéssel, hogy a nők előnye részben annak köszönhető, hogy társadalmi elvárásokhoz, normarendszerhez való viszonyukat a nagyobb alkalmazkodóképesség és hajlandóság jellemzi, ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy

- az egygyermekes családokban az azonos kondíciójú lányos apák gyakrabban döntenek amellett, hogy gyermeküket nem taníttatják (Biró és Nagy 2007)
- csak az iskolázott családdal rendelkező lányok tanulnak ilyen magas szinten
- a legkiválóbb eredménnyel érettségiző fiúk megoszlanak a különféle intézmények különféle falai között, míg lányok esetében a bölcsészkar kimondott prioritást élvezet, hiszen más felsőfokú tanulmányokat (pl. jog, teológia, műszaki) gyakorlatilag nem végezhettek.

Adatainkból is látható, hogy nő-férfi változópár függvényében ez az összefüggés, a hallgatók társadalmi háttére egyéb szempontjai vizsgálata nélkül is, kimutatható. A vizsgálat szerint a férfiak átlagban közel 0.6 évvel később szereztek érettségit, amely kép tovább árnyalható egyéb, a hallgató társadalmi és élethelyzetére vonatkozó egyéb tényezők kibontásával.

	férfi	nő
Érettségikor betöltött életkor átlaga (év)	19,58	18,93

46. táblázat: érettségikor betöltött életkor átlaga férfi-női vonatkozásban (n=768)

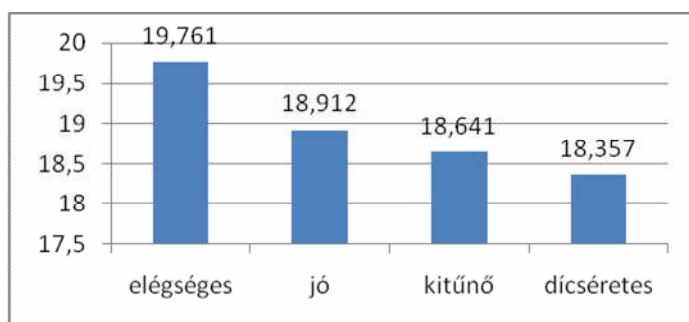
Ezek az értékek különösen érdekesnek mondhatók, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a 20 éves korukig a férfiak 85%, a nők 91% (összesítve a hallgatók 88%) tette le az érettségit, tehát a jelentős különbség nem abból adódik, hogy valamilyen okból, extrémnek mondható életkorban iratkoztak be a férfi hallgatók.

Továbbra is azzal a hipotézissel élünk, hogy az érettségi vizsgákra vonatkozó megállapításunkat, tehát a minél korábban volt az érettségi, annál

jobb eredménnyel zárult, kivethetjük az egyetemi karrier során szerzett jegyekre is. Amennyiben ez így van, az két fontos tényre utalhat:

- az érettségi vizsgára tett megállapításunkat tovább erősíti,
- továbbá azt is jelenti, hogy bármennyire is eltérő egy-egy középiskola színvonala, az azonos körülmények között az egyéni teljesítmények az eltérő körülmények között született, de standardizált érettségi vizsgák eredményeivel korrelál, tehát az érettségi vizsgák eredményei objektívnek tekinthetők.

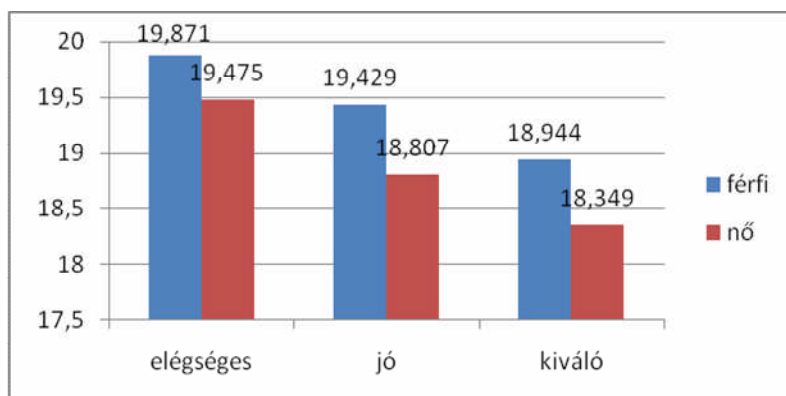
Adatbázisunkban az érettségi jegy minősítése is fel van tüntetve, így lehetőségünk van a kiváló és a dicséretes érettségi vizsgák elkülönítésére. Eddigi vizsgálataink során ezt a két értéket egynek vettük, azonban most ezt a minőségi különbséget megtesszük, mivel várhatóan eredményeink még markánsabbak bizonyítják hipotézisünket.

16. ábra: érettségi átlagéletkor és az érettségi eredmény összefüggései

A vizsgálat egyértelműen mutatja, hogy minél jobb az érettségi annál fiatalabb korban szerezték a hallgatók, azaz időfaktor helyettesítési potenciálja igen magas. Ez lényegében azt jelenti, hogy a tanulmányi eredményességre vonatkozó adathiány esetén a rendelkezésre álló időtényezőkből tudunk helyettesítő változót kreálni, ami természetesen nem egy-egy adott személyre érvényes, hanem viszonylag nagy elemszámú statisztikai vizsgálatok esetén. Ez az összefüggés a férfi-nő relációban is igaznak bizonyul, azaz a nők, még a gyengébb érettségi eredményeik esetén is fiatalabb korban tették le az érettségi vizsgát, mint a férfiak, sőt azt is

kijelenthetjük, hogy az férfiak és a nők érettségikor betöltött életkora közötti különbség az eredmények javulásával fokozatosan nő.

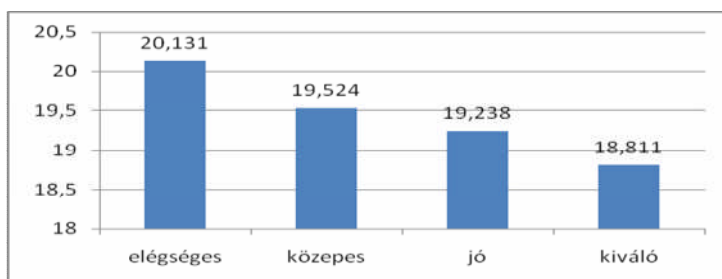
17. ábra: érettségi érdemjegy és az érettségi átlagéletkor férfi-női vonatkozásban

10.3. Az egyetemi tanulmányok alatt szerzett vizsgaeredmények időfaktorai

Az érettségi vizsgaeredmény, mint kvázi-objektív kiválósági tényező természetesen elfogadható és használható, de hipotézisünket az életkor és a tanulmányi eredményességről igazán akkor tudjuk minden kétséget kizárólag alátámasztani, ha ezt az összefüggést nem csak az érettségi eredményekre, hanem az egyetemi tanulmányok során szerzett eredményekre és azok időfaktoraira is kiterjesztjük, mivel ez esetben ki tudjuk küszöbölni a különféle középiskolák érdemjegy adási szokásainak diszkrepanciáit.

Adatbázisunkban az effajta vizsgálatok elvégzéséhez többfajta lehetőségi is kínálkozik, mivel rendelkezésünkre állnak az alapvizsga, a pedagógiai képesítő vizsga valamint a szakvizsga jegyei, illetve e vizsgák abszolválásának időpontjai. Fontos módszertani adalék, hogy bár ismert, hogy közepes (3-as) jegyet nem használták értékelésre ebben a korszakban, mi azért használjuk esetünkben, mert három alapvizsga jegyének átlagát vesszük alapul, mint kiválósági tényezőt, így az átlagolás miatt több kategóriát kell megkülönböztetni. Emiatt jónak láttuk, ha a ma használatos rendszert alkalmazzuk, tehát ha az átlageredmények egészrésze 0.5-nél kisebb lefelé, ha annál nagyobb, felfelé kerekítünk. Így, ha az egyetemi

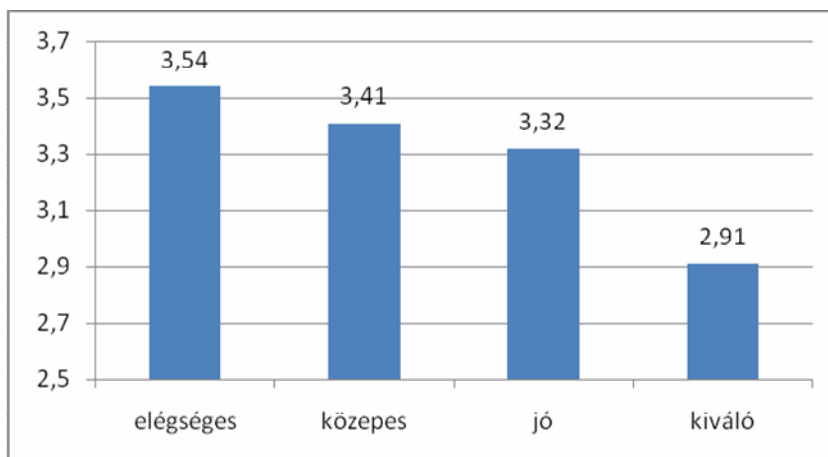
vizsgák alapján vizsgáljuk meg az összefüggést, a következő eredményt kapjuk.

18. ábra: az érettségi életkor és az alapvizsga érdemjegyeinek összefüggései

A fenti ábra jól mutatja, hogy az érettségikor betöltött életkorok átlaga valamint a tanulmányi eredményesség közötti összefüggés nem csak az érettségi vizsgára érvényes, hanem az is, hogy a minél később érettségit szerzett populációnak nem csupán az érettségi eredménye lesz gyengébb, hanem ez a gyengébb tanulmányi teljesítmény az egyetemi előmenetel alatt is megmarad.

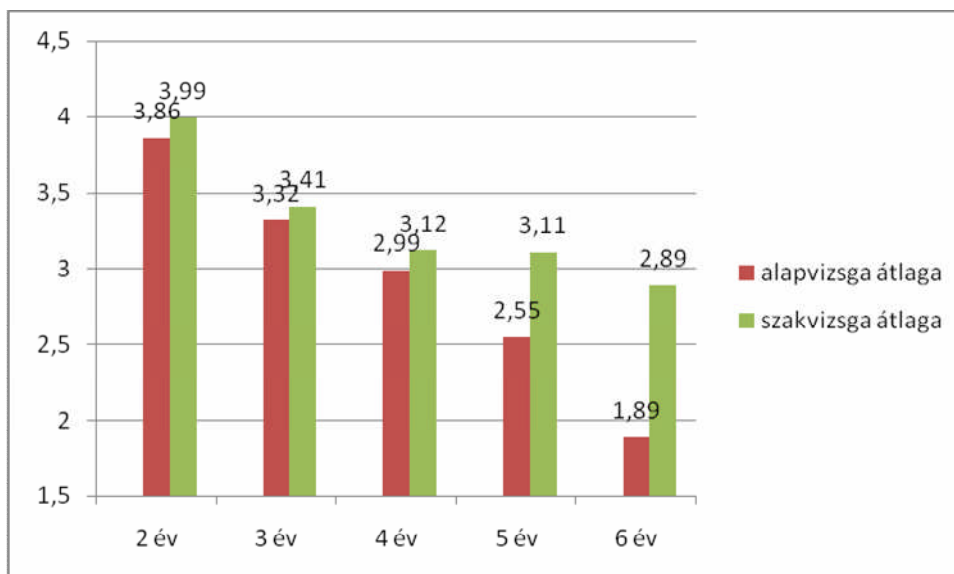
Megvizsgálhatjuk annak az összefüggését is, hogy az alapvizsga letételekor betöltött életkor valamint az alapvizsga eredménye között is fennáll-e ez a összefüggés. Ebben az esetben azonban az érettségikor betöltött életkor súlyozása megnő (hiszen aki később érettségizet, annak az alapvizsgája is később volt). E helyett inkább célszerű azt vizsgálni, hogy az érettségi és az alapvizsga letétele közötti időszak hossza valamint az alapvizsga kombinált átlaga milyen összefüggésben van egymással, azaz kimutatható-e, hogy minél hosszabb ez az időszak, az alapvizsga átlaga annál rosszabb.

19. ábra: az érettségi és az alapvizsga között eltelt időszak (év) és az alapvizsga jegyeinek átlaga

Látható, hogy az elégséges átlagú alapvizsgával rendelkező hallgatók esetében az érettségi és az alapvizsga közötti időszak átlagban 3.5 év (normális esetben ez 2 év), az időtartam csökkenésével az eredmények javulnak, azaz minél hamarabb tette le az alapvizsgát a hallgató, annak eredménye annál jobb volt. Tehát ebben az esetben is igaz, hogy ez az időtényező eredményességet helyettesítő potenciálja magas.

Hasonló módon megvizsgálhatjuk a többi jelentősebb egyetemi tanulmányi mérőszámot, a szakvizsga illetve az alapvizsgától a szakvizsgáig eltelt idő valamint a vizsgaeredmények összefüggéseit is. Továbbra is az a hipotézisünk, hogy a vizsgaeredmény illetve az adott vizsga időben való letétele közötti összefüggés az egyetemi tanulmányok esetén is igaz. Vizsgálatunk a következő eredményt mutatja:

20. ábra: a szakvizsga és az alapvizsga között eltelt idő (év) az alapvizsga és a szakvizsga érdemjegy összefüggései

Szemléletesen látszik, hogy a tanulmányi eredmények előírt idő alatti teljesítése (az alap és a szakvizsga közötti normális esetben 2 év telt el) esetén születtek a legjobb jegyek, azaz az érettségi eredményére és időtényezőjére tett megállapításunk a diák egyetemi előmenetele esetén is igaz. Érdeemes azt is észrevenni, hogy minden esetben a szakvizsgák eredménye mindig jobb, mint az alapvizsgáké.

10.4. Doktori fokozattal rendelkezők tanulmányi eredményei és időfaktorai

Adatbázisunkban megtalálható a Karra járt összes hallgató, amelyek között elég jelentős arányban (29%) található olyanok is, akik a karon szereztek doktori fokozatot. Logikusnak látszik az a feltételezés, hogy a doktori fokozat megléte feltehetően utal arra, hogy a doktori fokozattal rendelkezők várhatóan jobb tanulmányi eredményekkel rendelkeznek, mint a doktori fokozattal nem rendelkezők, azaz várhatóan alacsonyabb korban teljesítették a különféle tanulmányi kötelezettségeiket.

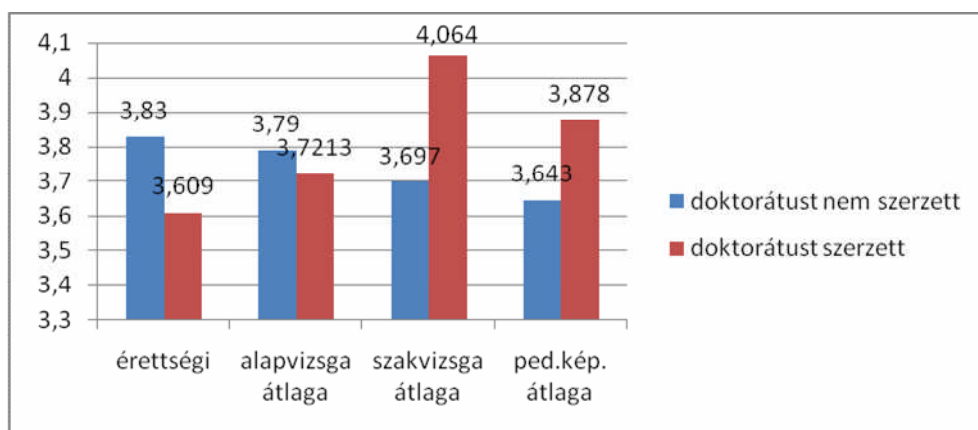
Amennyiben a doktorátus szerzett és a doktorátus nélkül végzett hallgatók különböző vizsgákkor betöltött életkorukat vizsgáljuk, az alaptézisünk megerősítést nyer, mivel a lenti táblázat is jól mutatja, hogy később az

egyetemen doktorátust szerzett hallgatók életkori előnye várakozásainknak megfelelően megmarad.

	Doktorátus szerzett hallgatók	Doktorátust nem szerzett hallgatók	Életkori különbségek (év)
Érettségikor betöltött életkor átlagosan	19,047	19,41	0,363
Alapvizsga megszerzésekor betöltött életkor átlagosan	21,976	23,125	1,149
Szakvizsga megszerzésekor betöltött életkor átlagosan	23,679	24,929	1,25
Pedagógia képesítő vizsga megszerzésekor betöltött életkor átlagosan	25,111	27,012	1,901

47. táblázat: doktorátust szerzett illetve nem szerzett hallgatók különböző vizsgákor betöltött átlagos életkora

A táblázat alapján látható, hogy az érettségikor meglévő életkori különbség a későbbi doktorok javára fokozatosan nő,⁵⁹ tehát a doktori fokozatot szerzett hallgatók valóban előbb teljesítették egyetemi vizsgáikat, várhatóan jobb eredménnyel, mint a doktorátust nem szerzett hallgatók. Amennyiben a vizsgaeredményeket vizsgáljuk, a következő meglepő eredményt kapjuk:

21. ábra: vizsgaeredmények a doktorátust szerzettek és doktorátust nem szerzettek viszonyában

⁵⁹ Az adatbázisban található néhány olyan személy, akik különféle vizsgakötelezettségeit (középiskolai is) extrémnek mondható életkorban teljesítette (35 év felett), ezért ezeket az eredményekkel a kis elemszám, valamint a torzítás elkerülése végett nem számoltunk.

Ezek szerint az érettségi vizsgák és az alapvizsgák esetében (ez utóbbi esetben már minimálisan), de a későbbi doktorátust nem szerzők eredményei a jobbak, hiába tették le vizsgáikat a későbbi doktorok előbb, ami tézisünk alapján azt jelentette, hogy jobb eredménnyel. Ugyanakkor a fenti diagram két fontos összefüggést mutat:

1. egyértelműen látszik, hogy fenntartásokkal fogadható önmagában az az összefüggés, miszerint az érettségi eredmény kiváló volta (amelyet átlagosan 18-20 éves korukban szereztek meg a hallgatók) bármilyen értelemben is predestinálja a hallgatót arra, hogy később (átlagosan az érettségi után 9 évvel) az egyetemen doktori fokozatot szerez vagy sem, másrészt

2. az is egyértelmű, ahogy a vizsgakötelezettségek időben előrehaladnak (érettségi vizsga, alapvizsga, szakvizsga illetve pedagógia képesítő vizsga) a későbbi „nem doktorok” kezdeti, középiskolából hozott, a középiskolában még jutalmazott előnyüket egy semleges környezetben elveszítik, így már majdnem az első egyetemi vizsga (alapvizsga) esetében kiegyenlítődik a később szignifikánsan a doktorátust szerzők előnyére változó vizsgaeredmények minősége.

Az ellentmondás feloldásának több lehetséges magyarázata is lehetséges. Egyrészt valószínűsíthető a fent már egyszer jelzett összefüggés, hogy az érettségi után kb. 9 év múlva megszerzett doktori fokozatnak az érettségikor nem volt jelentősége, tehát ebből a szempontból a vizsga időfaktorai és a kiválóságuk nem feltétlenül korrelálnak egymással, másrészt a doktori fokozatot szerzettek nem tekinthetők abban az értelemben homogén csoportnak (sajátságos csoportdefiniáló jellegük következtében, amely az érettségi idején még meg sem volt), mint az olyan csoportok, amelyeket egy jól meghatározott, származtatott közös jellemző (pl. vallás, szülők iskolázottsága, társadalmi helyzete stb.) határoznak meg, és amely csoporttagok várhatóan hasonló módon cselekednek.

Harmadrészt fontos hangsúlyozni, hogy a fenti diszkrepancia az érettségi eredményekre vonatkozik (az alapvizsga esetén nem tekinthető lényegesnek

a különbség), tehát az értékelése nem egy teljesen standardizált rendszerben születtek, az érettségit adó iskoláktól erősen függtek, különös tekintettel az egyházi iskolákra, ahol a saját felekezethez tartozó hallgatókat általában felülértékelték.

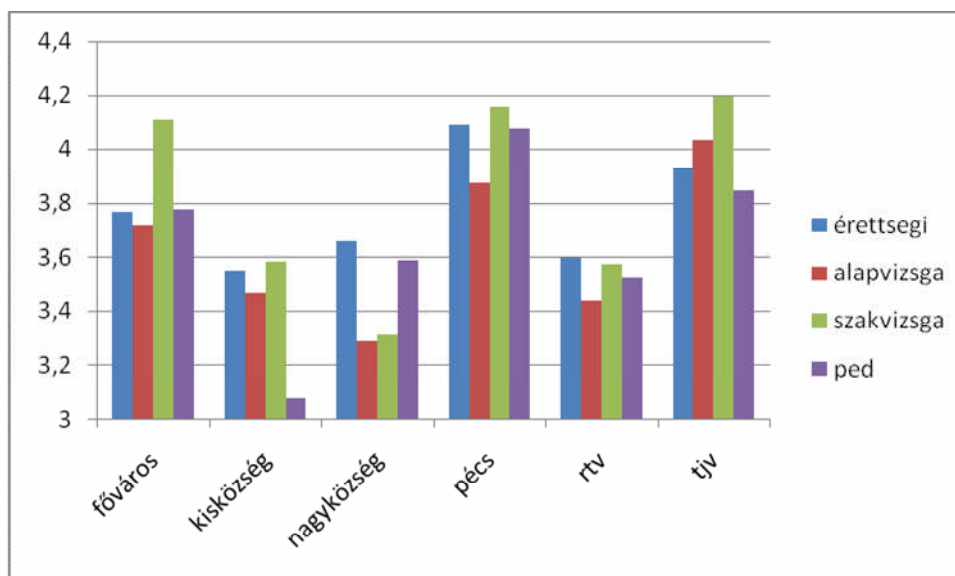
10.5. Hallgatók származási helye, tanulmányi eredményük és időfaktorok

A helyhez (településhez) köthető adatok esetében mindig van bizonytalanság, legnagyobb talán a hallgatók születési helyét változóként felhasználó vizsgálatoknál merülhet ez fel. Ugyanis jogos lehet az a kritika, hogy a hallgató születési helye egyáltalán nem biztos, hogy bármilyen értelemben is befolyásolja a hallgató későbbi tanulmányi teljesítményét, hiszen a születési hely a belső migráció miatt nem lehet mérvadó adat, míg a lakhely illetve a középiskola helye kevesebb bizonytalanságot hordoz (ez esetben azonban csak városok közötti distinkciók lehetségesek, mivel favakban középiskolák minimális számban voltak). Valóban, a múltra vonatkozó migrációs adatok hiánya miatt ezek a változók nem mindig megbízhatóak. Sajnos nincsenek információink a migráció regionális centrumairól és a migráció irányáról sem, bár ismeretes, hogy a trianon-túli településekről nagyarányban érkeztek magyar nyelvű köztisztviselők a trianoni Magyarországra. Az egyetlen biztosnak vehető tényező az urbanizáció erősödése, a vidéki városok (és Budapest) lakosságának jelentős és tartós emelkedése. Sajnos arról sincsenek megbízható adatok, hogy a nagyvárosokba beáramló népesség társadalmi-gazdasági rétegződése – ebben a vallás fontos változó- miként alakul, és ez milyen összefüggésben van az adott csoport formális iskolai kvalifikációival.

Vizsgálatunk következő szempontja arra vonatkozik, hogy összefüggést keres a hallgató születési települése és az azonos település típuson születettek érettségikor betöltött életkorának átlaga között. Feltevésünk szerint várhatóan a nagyvárosokban születettek érettségikor betöltött

életkorának átlaga a legalacsonyabb, a település méretének csökkenésével ez a szám nő. Ez két tényezőre is visszavethető elméletünk szerint:

- minél nagyobb a település, az oktatási infrastruktúrához való hozzáférés annál könnyebb, továbbá
- a település nagyságával fokozatosan nő a hasonló társadalmi helyzetben levő csoportok igénye a társadalmi (így oktatási) javakból való hasonló méretű részesedésre, azaz minél nagyobb a település, az oktatási elitek koncentrációja annál erősebb (Karády 2005). Ez utóbbi feltételezés azonban nem ad formálisan magyarázatot arra, hogy a kevésbé iskolázottak csoportja, amelyek nagy számban települtek városokba, miért nem rontja a statisztikát.

22. ábra: vizsgaeredmények átlaga településtípus szerint (1-bukás, 5-kitűnő)

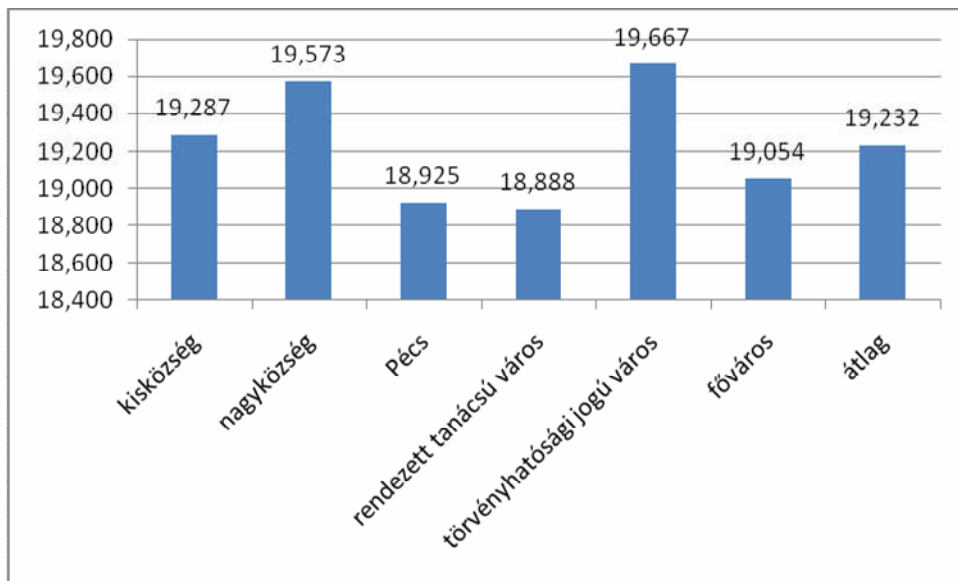
A vizsgálat eredménye bár erős szórást mutat, azonban néhány jellegzetesség észrevehető:

- átlagban a pécsiek eredményei a legjobbak, valamint a pécsiek esetében legkiegyensúlyozottabbak a vizsgák eredményei,
- a három legkisebb településtípusból (kisközség, nagyközség, rendezett tanácsú város) érkezők nem csak gyengébb eredménnyel kerültek egyetemre, hanem ez a gyengébb teljesítményt az egyetemen is megőrizték,

- a rendezett tanácsú városokból érkezők tanulmányi teljesítménye sokkal inkább a falusi mintákhoz hasonlít, mint a városiakhoz. Ez utóbbi különösen meglepő, hiszen a rendezett tanácsú városok saját gimnáziummal rendelkeztek.

10.6. Település típus és időbeliség

A dolgozatban már foglalkoztunk azzal, hogy a vizsgakötelezettségek időbelisége hogyan függ össze annak eredményességével. Most azt vizsgáljuk, hogy a különböző településtípusokból érkezőket külön vizsgálva tapasztalhatunk-e különbséget az időbeliségre vonatkozóan, és ha igen, az valóban korrelál az eredményességgel.

23. ábra: érettségi életkor megoszlása településtípus szerint

Megállapíthatjuk, hogy az átlag feletti életkorban a törvényhatósági jogú városban és a nagyközségben születettek érettségiztek, bár a kisközségben születettek is nagyon közel állnak ehhez a szinthez. Továbbá világos, szignifikánsan az átlag életkori szint alatt szereztek érettségit a fővárosban, Pécsen valamint a rendezett tanácsú városban születettek. A vizsgálat eredménye szerint érettségi átlagéletkor a fővárosban születettek körében a legalacsonyabb, míg legmagasabb a nagyközségben illetve a törvényhatósági jogú városokban. Tudvalevő, hogy a törvényhatósági jogú

városok között voltak jelentős, nagylélekszámú települések (pl. Pécs, Szeged, Debrecen), ipari központok, valamint voltak mezővárosi jellegű mutató kislélekszámú települések is. Ezért ebben az esetben érdemes tovább vizsgálni, hogy a törvényhatósági jogú városok esetében a város mérete miként befolyásolja az érettségi átlagéletkort⁶⁰.

Település nagyobb 30.000 főnél	nem	igen
érettségi életkor	19,875	19,56

48. táblázat: 30.000 főnél kisebb ill. nagyobb törvényhatósági jogú városokból származók érettségi életkora

Látható, hogy a törvényhatósági jogú városok esetében elvégzett további specifikálás lakosság szám szerint a várt eredményt mutatja, azaz a valóban nagyvárosokban születettek (akik várhatóan nem is költöztek kisebb településekre, hiszen a belső migráció ellentétes irányú volt) átlagban 0.3 évvel érettségiztek korábban.

A nagyközségben születettek érettségikor betöltött életkorának átlaga lényegében azonos a nagyközségekben születettekkel, amelyre két magyarázat adódhat:

- a törvényhatósági jogú városok voltak elsősorban a falusi bevándorlás centrumai
- elsősorban a gyengébb tanulmányi eredményekkel rendelkezők részesítették előnyben a vidéki egyetemi centrumokat. Ugyanakkor Pécs esetében (amelyet külön kategóriát alkot az adatbázisban, nem képezi részét a törvényhatósági jogú város kategóriának) nem igaz a törvényhatósági jogú városokra tett megállapításunk, hiszen lényegében a második legalacsonyabb az érettségikor betöltött életkorok átlaga, amely feltételezi,

⁶⁰ Lásd. Biró Zsuzsanna Hanna idevágó tanulmányát, valamint Nagy Péter Tibor munkanyagát [HTTP://WWW.WESLEY.EXTRA.HU](http://www.wesley.extra.hu).

hogy Pécssett születettek esetében egyéb tényezők is (pl. helyi egyetem vonzereje) szerepet játszik az iskolaválasztásnál.

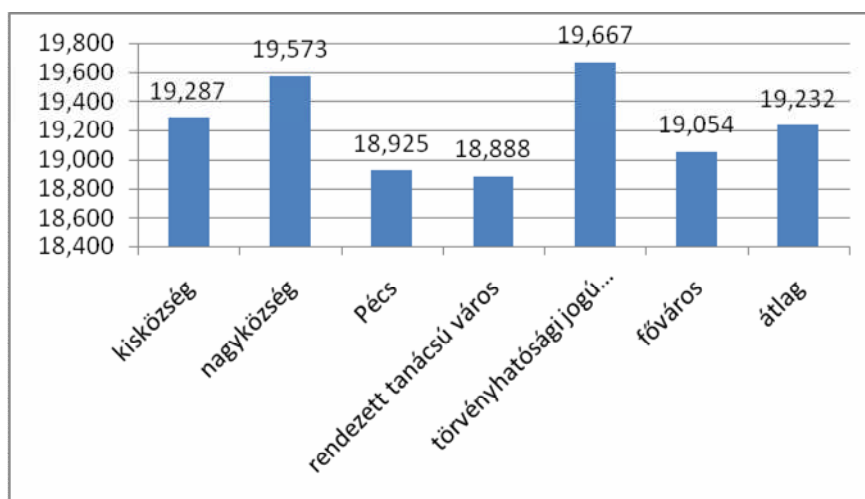
Amennyiben továbbra is elfogadjuk főszabályként az életkor és tanulmányi teljesítmény összefüggésére tett feltételezést, látható, hogy a fővárosban születettek közül elsősorban a jobb tanulmányi eredményűek érkeztek a bölcsészkarra, továbbá az is világos, hogy kisközségekben születettek legalsóbb csoportja kisebb valószínűséggel fog egyetemre járni.

Mindkét esetben egyértelműen megállapíthatjuk, hogy az átlagszint alatti illetve feletti csoportok akár az érettségi megszerzésekor betöltött életkorok átlagát, akár az érettségi eredményét vizsgáljuk, a csoportosítás megmarad: azaz akár az életkor, akár az érettségi eredményeket vizsgálva az átlag felett teljesítettek eredményüket tekintve a fővárosban, Pécssett valamint a rendezett tanácsú városban születettek (átlag életkor alatt szereztek érettségit). Ezzel szemben a törvényhatósági jogú városban, kis illetve nagyközségekben születettek tanulmányi teljesítményei a legkevesbé jók, és valóban kimutatható, hogy az átlag feletti életkorban szereztek érettségit. Mindkét vizsgálatot tekintve érdemes észrevenni, hogy a kisközségben születtek közelítettek leginkább az átlaghoz, valamint az átlagtól leginkább minőségben felfelé eltérő csoport a Budapesten és Pécssett születettek, tehát ez esetben kimondható, hogy a születési hely, mint tanulmányi eredményességet befolyásoló tényező, ebben az esetben valóban kisebb bizonytalanságot hordoz. Ennek fő okát abban kereshetjük, hogy a Budapesten illetve Pécssett születettek körében egyrészt a migrációs hajlandóság valószínűsíthetően kisebb volt, másrészt a bölcsészkarra átlagban a jobb tanulmányi eredményűek mentek. Mindazonáltal fontos megemlíteni, hogy bár az érettségi érdemjegy önmagában egy objektív mérőszám, bizonyára igaz az a megállapítás, hogy azonos érdemjegyek feltehetően (iskola helyétől és típusától függően) más és más egyéni tanulmányi teljesítményt jelenthetnek. Ennek vizsgálata azonban nem tartozik e tanulmány keretébe.

10.7. Tanulmányi eredményesség és családi háttér időtényezői

A lokáció és a tanulmányi eredményesség másik dimenzióját jelenti az apa lakhelyének illetve a diák eredményességének vizsgálata. Az apa (eltartó) lakhelye azért bírhat kisebb bizonytalansággal, mint a diák születési helye, mert az apa lakhelye vélelmezhetően tartós helyhezköttöttségre utal, így élhetünk azzal a feltételezéssel is, hogy a diák lakhelye (így iskoláinak helye) várhatóan megegyezik az apáéval. Ez esetben is hasonló eredményt várhatunk, azaz legalacsonyabb érettségikor betöltött átlagéletkort (legjobb érettségi eredményt) a fővárosi lakhelyű apával rendelkező tanulóktól várhatunk, legmagasabbat (így legkevésbé jó érettségi eredményt) a kis illetve nagyközségben lakó apával rendelkező tanulók esetében.

Vizsgálatunk során a következő eredményt kapjuk:

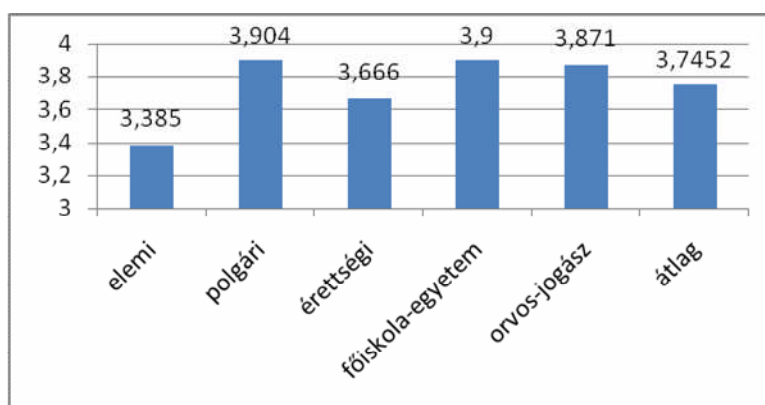
24. ábra: hallgatók érettségi átlagéletkora település típus szerint

A vizsgálat szerint a rendezett tanácsú városokban, Pécsen valamint a fővárosban lakó apák gyermekei érettségiztek az átlag alatti életkorban, a törvényhatósági jogú város valamint a kis és nagyközségben lakó apával rendelkező tanulók az átlag feletti életkorban, tehát elvileg eredményeik is az átlagnál gyengébb. Amennyiben az érettségi eredményeket vizsgáljuk, látható, hogy bár esetenként a sorrend eltérhet, de ha az átlag alatt illetve az átlag felett teljesítettek csoportját nézzük, a csoportbontás nem változik, tehát ez esetben is igazolható, hogy az összesített átlag szint felett, illetve az

alatt végzetek esetére is áll, hogy minél alacsonyabb az érettségikor betöltött átlagéletkor, annál jobb eredménnyel szerezte meg a diák az érettségit.

A tanulmányi eredményesség valamint a társadalmi háttér közötti összefüggés másik értelmezését kínálja a hallgató vélelmezhető társadalmi helyzete szerinti differenciálás. Az apa (eltartó) végzettségére a hallgatói beiratkozási lapokban az eltartó foglalkozásaként megjelölt foglalkozás, valamint az adott foglalkozás betöltéséhez szükséges iskolai végzettséget vettük alapul. Feltételezésünk szerint az apa (eltartó) iskolázottsági szintje valamint az adott kategóriába tartozó hallgatók érettségikor betöltött életkorának átlaga között kimutatható, hogy minél magasabban kvalifikált az eltartó, a tanuló annál jobb eredménnyel végzi tanulmányait, tehát annál korábban szerez pl. érettségit.

Esetünkben is kimutatható ez az összefüggés, az alábbiak szerint:

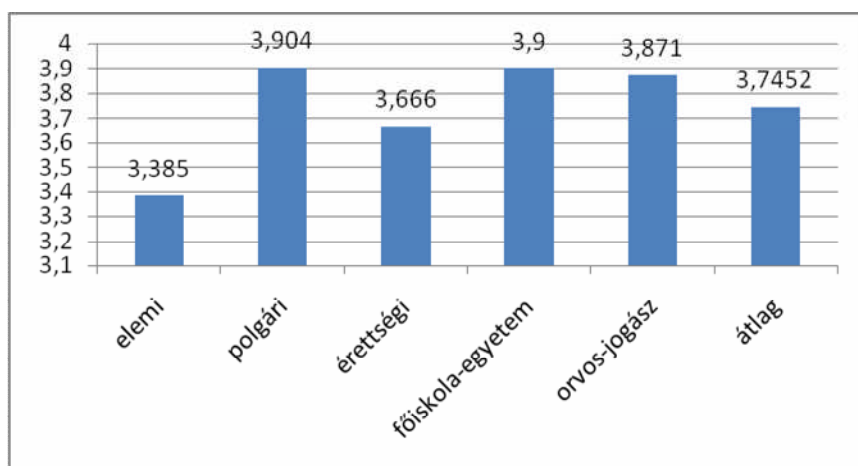

25. ábra: érettségi átlagéletkor az apa végzettségének függvényében

A vizsgálat szerint az érettségivel rendelkezők gyermekei szereznek átlagban legelőször érettségit, ezt a csoportot szorosan követi az orvos/jogász, majd a felsőfokú végzettségű eltartóval rendelkező csoport. Látható, hogy az átlaghoz nagyon közel, valamint az átlag életkor felett a legfeljebb polgári vagy elemi végzettséggel rendelkező szülők gyermekei érettségiznek, így várhatóan ennek a csoportnak az eredménye a leggyengébb. Ugyanakkor meglepő, hogy a második legmagasabb iskolai végzettséggel rendelkező eltartók gyermekeinek csoportja a várttól eltérően szignifikánsan magasabb átlagéletkorban tesz érettségit (0.2 év), míg az

eggyel alacsonyabb végzettségű eltartók gyermekei átlagban fiatalabb korban tesznek érettségit, várhatóan jobb eredménnyel.

Amennyiben azonban az érettségi eredmények illetve az apa iskolai végzettségének összefüggését vizsgáljuk ismét meglepő eredményt kapunk. A vártak megfelelően a felsőfokú végzettségű szülők gyermekeinek érettségi eredményei a legjobbak, az elemi végzettségű szülők gyermekeinek eredményei a leggyengébbek, ugyanakkor a felsőfokú végzettségű apák gyermekeinek eredményét lényegében eléri a csak polgári végzettségű apák gyermekeinek eredménye. Ez esetben is, az előzőhöz hasonlóan feltehetően más tényezők is (pl. kibocsátó közép fokú intézmény jellemzői) nem elhanyagolható szerepet játszanak.

26. ábra: érettségi jegy és apa végzettségének összefüggései

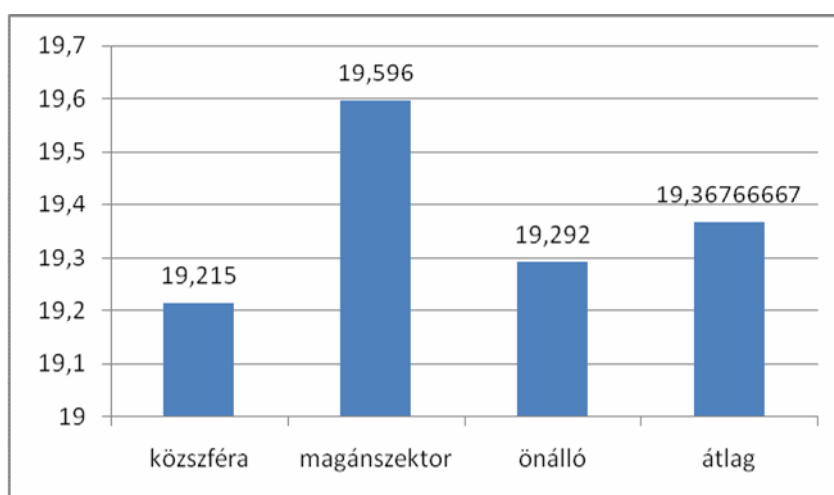
Fontos tisztázni, mi lehet az oka annak, hogy a csak polgári végzettséggel rendelkező apák gyermekeinek érettségi eredményei gyakorlatilag megegyeznek a felsőfokú végzettségű apák gyermekeinek érettségi eredményével. Feltehetően e mögött olyan tényező állhat, amely nincs szoros összefüggésben a szocio-ökonómia helyzettel, sokkal inkább helyi specialitásra utalhat. Valóban, ha a vizsgálatot leszűkítjük a polgári végzettségű apákra, kiugróan magas arányt kapunk a Pécsen lakó apával rendelkező hallgatókra. Ez esetben a lokációs tényező az, ami minden egyéb, a hallgató társadalmi-gazdasági helyzetére vonatkozó tényezőt felülír, a fővárosi csoportnál feltehetően szignifikáns tényező lehet pl. vallás, de ennek vizsgálata nem tartozik a dolgozat körébe.

	község	Pécs	város	Budapest
érettségi átlaga	3,905	4	3,615	2,667
arány (%)	27,52	28,2	25,48	18,8

49. táblázat: polgári végzettségű apával rendelkezők aránya illetve érettségi átlageredménye

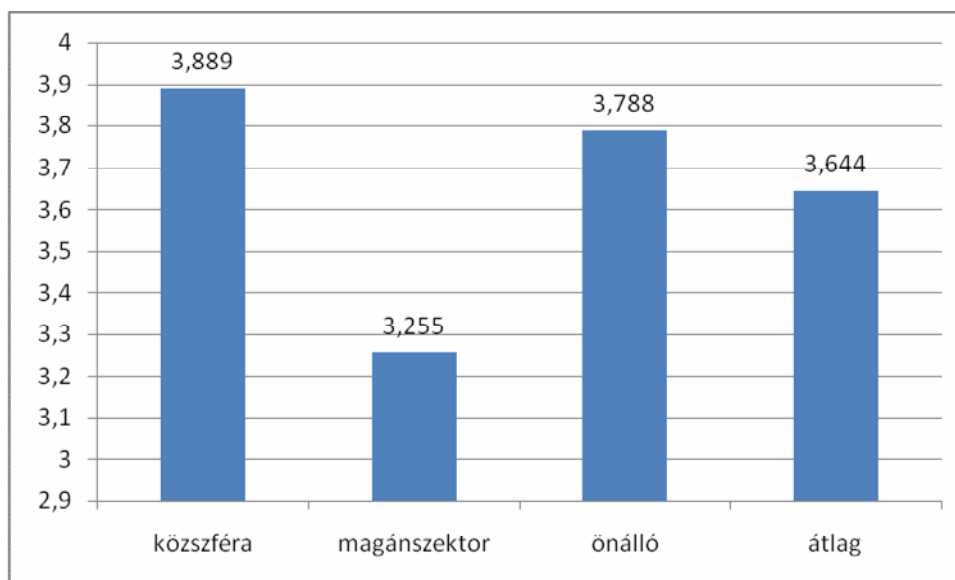
Látható, hogy csak polgárral rendelkező apák esetében egyrészt a pécsiek alkotják a legnagyobb csoportot, másrészt érettségi eredménye ennek a csoportnak a legkiválóbb, tehát valóban ennek a csoportnak köszönhető az a tény, hogy a polgári végzettségűek esetében az érettségi eredmények átlaga miért éri el a legmagasabb iskolázottsággal rendelkező apák gyermekeinek eredményét.

Az apa (eltartó) munkakörülményeinek másik megközelítését teszi lehetővé az, ha a foglalkozásokat a foglalkoztató szerint csoportosítjuk, majd ez alapján végezzük el a helyre vonatkozó tényezők esetén elvégzett vizsgálatokat (10. sz. ábra). Módszertanunk alapján az eltartó foglalkozását három kategóriára osztottuk: közszféra, magánszektor valamint önálló. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a kategorizálás nem veszi figyelembe a kategórián belüli, előforduló, feltehetően jelentős jövedelmi viszonyokat és társadalmi státuszt. Vizsgálatunk az alábbi eredményt adja:

27. ábra: érettségi átlagéletkor az apa munkáltatójának függvényében

Eredményeink szerint a közszférában dolgozók gyermekei végeznek átlagban leghamarabb, tehát várhatóan a legjobb eredménnyel, ezt követik az önálló, majd a magánszektorban dolgozók gyermekei. Az átlag feletti korban szereznek érettségit a magánszektorban dolgozó apák gyermekei. Fontos hangsúlyozni, hogy kategorizálásunk nem tudta figyelembe venni az adott kategórián belüli jelentős különbségeket (jövedelmi, vagyoni stb.), tehát ezért nem tapasztalhatunk jelentős eltérést. Ugyanakkor amennyiben tézisünk helyes, az érettségi átlageredményekre is ezt a sorrendet kell kapnunk.

28. ábra: érettségi eredménye az apa munkáltatója szerint

Az érettségi eredmények vizsgálata is azt mutatja, hogy az átlag feletti eredménnyel végeznek a közszférában és az önálló üzlettel rendelkező szülők gyermekei, az átlag alattival a magánszektorban dolgozók gyermekei. Ez az eredmény is alátámasztja tézisünket, miszerint minél alacsonyabb az érettségikor betöltött életkor, az eredmény várhatóan annál jobb.

11. Főbb tézisek és eredmények

A disszertáció elején megfogalmazott tézisekre, a kutatások eredményeinek ismeretében a következő összefoglaló jellegű válaszokat tudjuk adni.

1.a. A kar fennállását támogató lokális és regionális erők lényegében a helyi/regionális igények megfogalmazásának tekinthetők, mivel a pécsi bölcsészkar rekrutációs bázisát alapvetően ezen területekről érkezők adták.

A regionális rekrutációs vizsgálat egyértelműen bizonyította, hogy az egyik legjelentősebb csoport a pécsiek csoportja, a Karra beiratkozottak majdnem egyharmada volt pécsi, így a pécsiek aránya igen nagy mértékben felülreprezentált, bár ismeretes, hogy ez a jelenség a debreceni és szegedi egyetemek esetében is igaz. A vizsgálat azt is megerősítette, hogy a Duna jobb partja, mint földrajzi régió (mai fogalmaink szerint a Dunántúli régió) 2,7-szeresen felülreprezentált a hallgatói adatbázisban, tehát a Dunántúlról 2,7-szeresen nagyobb valószínűséggel érkeztek a Karra, mint más földrajzi régióból. A vizsgálatunk azt a nem feltételezett összefüggést is kimutatta, hogy a Pécstől való távolsággal csökkent a dunántúliak beiskolázási aránya, azaz ahonnan már a budapesti egyetem fizikailag közelebb volt, csökken a Pécsre érkezők aránya, de azok a területek így is felülreprezentáltak maradnak.

Kimutattuk, hogy Vas megye, nem tisztázott okokból, felülreprezentált.

1.b. Azt feltételeztük, illetve állítottuk, hogy a hallgatók nemi megoszlását vizsgálva várhatóan kiemelkedő arányban fognak **pécsi** illetve környékbeli **női hallgatók** adatbázisunkban szerepelni, azaz valós **felülreprezentációt** tudunk kimutatni. A vizsgálat bebizonyította, hogy amennyiben csak a pécsi hallgatók nemi eloszlását nézzük, azt az eredményt kapjuk, hogy a pécsi illetőségű hallgatók esetében az egész beiratkozott populációban tapasztalt 60%-40% férfi-nő arány ebben az esetben lényegében megfordul, azaz

kijelenthető, hogy a pécsi nők esetében a helyi egyetem léte (ennek minden anyagi, szociológiai, pszichológiai előnyével együtt) igen erős szempontként merült fel a felsőoktatási iskolaválasztásnál. Továbbá a Pécestől földrajzi értelemben távolabb eső régiók esetében is sikerült bebizonyítani, hogy nem csupán a beiratkozók száma csökken, hanem ezekről a területekről a nők aránya is tovább csökkent, azaz valóban egyre kisebb mértékben választották Pécssett felsőfokú tanulmányaik színhelyévé.

1.c. Tézisünk harmadik része a **budapesti izraeliták** csoportjára, mint jelentősen felülreprezentált csoportra vonatkozott.

Vizsgálatunk kimutatta, hogy a kar hallgatói között mind a zsidó, mint a budapesti hallgatók jelentős felülreprezentációt mutatnak, a két kategória együttesen alkalmazása esetén a felülreprezentáció meghaladja a kétszeres szorzót. Tehát valóban igaz az a feltételezésünk, hogy a pécsi egyetemen, így a pécsi bölcsészkaron az izraelita hallgatók aránya meghaladta az országos átlagot, a pécsi egyetem elsősorban a fővárosi zsidók körében vált népszerűvé. Továbbá nem várt eredményként kimutattuk, hogy a budapesti zsidók esetén elsősorban nők érkeztek a pécsi karra tanulni, a budapestiek körében nem csupán a nők, hanem a zsidó nők jelentősen felülreprezentáltak.

2. A hallgatói létszám általános emelkedésével a pécsi bölcsészkar beiskolázására is igazzá vált, hogy a tömegesedés eredményeképp alacsonyabb státuszú hallgatók nagyobb arányban kerülnek egyetemre.

A végzett vizsgálatok egyértelműen megerősítik feltételezésünket, miszerint a tömegesedés a hallgatói rekrutációra oly módon van hatással, hogy bizonyos státuszú csoportok jobban kihasználják a tömegesedésen zajló lehetőségeket, tehát nem az történik, hogy az alapminta összetétele nem változik, csupán több hallgató kerül egyetemre. Valóban igaz lett az a feltételezés is, hogy a rekrutációs minta úgy változik, hogy az addig jellemző értékhatárok lefelé irányban kitágulnak, tehát több az alacsonyabb

státuszú illetve gyengébb eredménnyel egyetemre kerülő hallgató. Kimutattuk, hogy a vallási megoszlás változása a szakaszok között nem spontán, hanem kimondottan egy olyan oktatáspolitikai intézkedésnek köszönhető, amely a zsidóságot érintette csak, de a többségben levő római katolikusokat nem, így a római katolikusokra nem is gyakorolt számottevő hatást. A tömegesedés vallási összetételre vonatkozó állításunkat úgy finomítottuk, hogy a tömegesedés hatására a felekezeti kategóriák határai nem tágulnak (nem is értelmezhető), hanem a felekezeti összetétel változik meg az addig korlátozott felekezet számára előnyösen.

3. A rekrutációs bázis alakulásában kimutatható mértékűek az előnyös vertikális intergenerációs mobilitásból fakadó objektív előnyök, azaz a felsőfokú végzettségűek gyermekei nagyobb arányban lesznek felsőoktatási hallgatók.

Vizsgálataink kimutatták, hogy bár az érettségivel rendelkező apák gyermekei a legnagyobb csoport a hallgatók között (kb. egyharmada), azonban ha a doktorátusi címet birtoklók (mint a foglalkozási presztízis csúcsát reprezentáló) csoportját illetve a felsőfokú végzettségűek csoportját egy kategóriába vesszük, azt tapasztaljuk, hogy ez a csoport lényegében azonos méretű az érettségivel rendelkező apák gyermekeinek csoportjával, azaz e két csoport lényegében a hallgatók közel kétharmadát alkotja.

A korabeli Magyarországon a felsőoktatás volumene nagyságrendekkel kisebb volt a mostaninál, a felsőfokú végzettségűek aránya a teljes lakosságot vizsgálva csupán néhány százalék volt. Ehhez képest a pécsi bölcsészkar hallgatói között kb. minden harmadik hallgató eltartója felsőfokú végzettségű volt, így valóban sokszorosán felülreprezentáltak.

Vizsgálatunk kimutatta azt is, hogy a felsőfokú végzettségűek esetén a közalkalmazotti státusznak különösen erős hatása van a gyermek felsőfokú iskoláztatására, mivel arányaiban közel kilencszeres ugrást okoz csak az, hogy a gyermek eltartója közalkalmazott vagy magánalkalmazott. Természetesen a közalkalmazottak kiemelkedő aránya sejthető volt, hiszen

Klebensberg külön ösztöndíjrendszert hozott létre a közalkalmazott gyermekeinek továbbtanulására, az viszont új eredménynek tekinthető, hogy az apa közalkalmazotti státuszának megléte egyrészt ilyen mértékben, másrészt elsősorban a felsőfokú végzettségű eltartók esetében fejtette ki hatását.

4. Az adatbázisunkon kimutatható, hogy hasonló társadalmi státuszú, de eltérő kulturális attribútumú (felekezeti és etnika értelemben) csoportok országos arányukhoz képest nagyobb arányban képviseltetik magukat a karon.

4.a. Azt állítottuk, hogy az **izraelita** felülreprezentáción kívül elsősorban az **evangélikus hallgatók felülreprezentációját** várjuk, mert egyrészt az evangélikus hallgatók felülreprezentáltak a bölcsészdiplomások között, másrészt az evangélikus felekezethez tartozók tradicionálisan a második legerősebben iskolázott felekezet. Esetünkben is igaznak bizonyult ez a feltételezés. Azt tapasztaltuk, hogy az izraelita felülreprezentációhoz nagyon közeli arányban tapasztalhattunk evangélikus felülreprezentációt. Azt azonban meglepődve tapasztaltuk, hogy az iskolázottságban és a modernitásban is a legjobbak közötti számon tartott evangélikus felekezethez tartozók küldték legkisebb arányban leánygyermeküket a pécsi bölcsészkarra. Ennek okát abban kereshetjük, hogy az evangélikus egyház kiterjedt iskolarendszert tartott fent, amely sok tanárt igényelt. Mivel a tanárok többsége fiú volt, így az evangélikus fiúk viszonylagos magas arányú bölcsészkarra megjelenése (tanár-szakosként) azt eredményezte, hogy saját felekezeten belül a lányok aránya látványosan csökkent.

4.b. Munkatézisünk az volt, hogy lévén Pécs és környéke a hazai svábság egyik centruma (erdélyi szász településeket nem számítva) a Pécs és környékbeli **sváb etnikum felülreprezentációja** mindenképp várható.

Eredményünk azt mutatja, hogy a német etnikumú hallgatók valóban jelentősen felülreprezentáltak a pécsi bölcsészkaron. Megvizsgáltuk azt is,

hogy a német etnikum felülreprezentációja nem esetleg más német csoportnak (pl. szászok) köszönhető, de a vizsgálat azt mutatta, hogy a német etnikumú hallgatók döntően katolikus vallásúak voltak, származási helyüket tekintve döntően Baranya megyeiek. Ezek azok az attribútumok, amelyek alapján kijelenthetjük, hogy a német nemzetiségűek felülreprezentációját valóban a Pécs és Pécs környéki sváb hallgatók idézték elő.

5. A pécsi bölcsészkar rekrutációs mintájának alakulásában kimutatható az az összefüggés, hogy minél magasabb a diák lakhelyének urbanizációs foka, annál nagyobb valószínűséggel kerül egyetemre.

5.a. Vizsgálatunk arra irányult, hogy kimutassuk, hogy a közlekedési infrastruktúra (csak a vasút meglétét vizsgáltuk) kimutatható hatással van az egyetemre járásra.

Abból indultunk ki, hogy a korabeli Magyarországon a hallgató lakhelyén meglévő közlekedési infrastruktúra pozitívan befolyásolta hallgató továbbtanulását, azaz azonos jellegű települések illetve családi jellemzők esetén a lakhelyen meglévő vasútállomás vagy megállóhely kimutathatóan a továbbtanulás felé orientálta a hallgatót, lehetőséget kínálva, hogy a gimnáziummal nem rendelkező településekről is bejárhatott gimnáziumba a diák. Természetesen ez az összefüggés azokon a településeken érvényes, ahol a vasút megléte nem volt automatikus, így az kizárólag a kis illetve nagyközségek esetében, tehát az összehasonlítás alapja nem a falu-város viszonylatában merül fel, hanem falu vasútállomással illetve vasútállomás nélkül.

A vizsgálatunk egyértelműen bizonyította, hogy eltérő mértékben ugyan, de mind a kis, mind a nagyközségek esetében a vasúttal (megállóhellyel) rendelkező falvakból arányaiban több hallgató érkezett a pécsi karra.

Újdonságként jelenthetjük ki, hogy a vasút megléte kimondottan a nagyközségek esetében látszik olyan tényezőnek, amely valóban a továbbtanulás irányába ösztönzi az egyént.

Egyértelműen nem tudtuk megerősíteni, hogy a vasút megléte önmagában is elég-e az egyetemre-járás elősegítéséhez, vagy az a tény, hogy egy településen vasút van, az olyan urbanizációs előnyt jelent, hogy a társadalmi rétegződés olyan módon változik, hogy inkább megy egyetemre az egyén. Ennek az ok-okozati összefüggésnek a vizsgálata egy másik tanulmány témája is lehet.

5.b. Az urbanizációs jellemzőt nem csupán a közlekedési infrastruktúrára értjük, hanem azokra a nagyobb **gazdasági szereplőkre** (pl. részvénytársaság, gyárak) is, amelyek megléte egy adott településen azt eredményezhette, hogy a településen lakók társadalmi összetétele **inkább hasonlít a városokéhoz** mint a falvakéhoz. Ez utóbbi kijelentésünket azzal tudtuk alátámasztani, hogy az a körülmény, hogy egy településről több arányaiban több nő kerül egyetemre (itt természetesen csak a pécsi bölcsészkarra gondolunk) az nem csupán a modernség, hanem az urbánus vonások egyik legbiztosabb jelzője. Megvizsgáltuk, hogy egy részvénytársaság, kastély vagy bíróság megléte vagy annak hiánya illetve az onnan érkező férfi illetve nők aránya hogy alakul. Vizsgálatunk azt mutatta, hogy ha az adott településen van részvénytársaság (praktikusan nagyobb ipari vagy szolgáltatói egység), kastély (illetve uradalom) illetve bíróság, mindhárom esetben a férfi/női arány sokkal kedvezőbb, tehát ezekről a településekről a nők aránya magasabb, mint az ezeket a facilitásokat nélkülöző településekről.

5.c. Tézisünk harmadik kijelentése az volt, hogy kimutatható hogy a tanulmányi eredmény valamint a hallgató lakhelyének mérete között kapcsolat van. Azt állítottuk, hogy a kistelepülésekről származók tanulmányi eredménye átlagban gyengébb, mint a nagyobb településekről származóké. Vizsgálatunk kimutatta, hogy a három legkisebb

településtípusból (kisközség, nagyközség, rendezett tanácsú város) érkezők nem csak gyengébb eredménnyel kerültek egyetemre, hanem ez a gyengébb teljesítményt az egyetemen is megőrzik. Ugyanakkor azt az eredményt is mutatta a vizsgálat, hogy ez az összefüggés alapjaiban igaz, de ezzel az összefüggéssel nem tudjuk megmagyarázni, hogy a rendezett tanácsú városokból (kisebb városok) származó hallgatók tanulmányi eredményei miért a faluról származókéhoz hasonlítanak sokkal inkább, mint a városlakókéhoz. Bizonyítani nem tudjuk, de feltételezzük, hogy ezen kisebb városok voltak a faluról származó bevándorlás centrumai, tehát lényegében szociológia értelemben falusi lakosságról van szó.

6. A pécsi bölcsészkar mintáján kimutatható, hogy a tanulmányok során szerzett érdemjegyek valamint a tanulmányi mérföldkövek időbeli teljesítése között összefüggés van. Tézisünk az, hogy az előírt időponthoz időben közelebb letett vizsgák átlagban jobb eredménnyel zárultak, tehát minél korábbi életkorban fejezte be a hallgató a vizsgáit, azt annál jobb eredménnyel tette.

Az adatbázis számos lehetőséget kínált a tanulmányi eredményesség illetve a különböző időfaktorok közötti összefüggés vizsgálatára. Számos vizsgálatot végeztünk, aminek eredményeképp a legfontosabb összefüggéseket úgy foglalhatjuk össze, hogy tézisünk igaz, az érettségikor betöltött életkorok átlaga valamint a tanulmányi eredményesség közötti összefüggés nem csak az érettségi vizsgára érvényes, hanem az is, hogy a minél később érettségit szerzett populációnak nem csupán az érettségi eredménye lesz gyengébb, hanem ez a gyengébb tanulmányi teljesítmény az egyetemi előmenetel alatt is megmarad. Tovább az is egyértelműen bebizonyosodott, hogy a vizsgakötelezettségek előrehaladtával (érettségi vizsga, alapvizsga, szakvizsga illetve pedagógia képesítő vizsga) a középiskolában még jutalmazott előnyök egy semleges környezetben elvesznek. Már majdnem az első egyetemi vizsga (alapvizsga) esetében

kiegyenlítődik a később szignifikánsan a doktorátust szerzők előnyére
változó vizsgaeredmények minősége

12. Összefoglalás

A dolgozat elején feltett kérdésekre úgy igyekeztük megválaszolni, hogy a feltételezett összefüggések mélyebb vonatkozásait is megmutassuk. Talán nem mindig sikerült maradéktalanul, de úgy ítéljük meg, hogy a jelenlegi eszközökkel és adatokkal ennél sokkal mélyebb összefüggéseket nem lehet feltárni. Igyekeztünk, hogy a pécsi bölcsészkar hallgatói bázisának főbb jellemzőit feltárjuk, úgy érezzük, hogy ha maradéktalanul nem is, de főbb vonalakban sikerült.

Összességében kijelenthetjük, hogy a Kar rekrutációs bázisának alakulását befolyásoló tényezőket eredetüket tekintve különböző szinteken tudtuk azonosítani:

- Kimutattuk, hogy időtől és kultúrától függetlenül igaz és **generikusnak** is tekinthető az az összefüggést, hogy magasabb társadalmi státuszú csoportok gyermekei nagyobb mértékben részesülnek az oktatási, esetünkben felsőoktatási javakból. A magasabb státusz definiálása önmagában is nehéz feladat, az viszont bizonyos, hogy ennek egyik fő összetevője az eltartó iskolai végzettsége. Esetünkben is ebben a vonatkozásban látszott legszemléletesebben, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkező eltartók gyermekei kimondottan preferált helyzetben vannak, felsőoktatási részvételük záloga annak, hogy e preferált csoportok státuszpozíciója fennmaradjon.
- A korabeli magyar oktatáspolitikai és általában közélet történései és törekvései látható nyomott hagytak a rekrutációs bázison. Az **országos** jelentőségű tényezőket azonban tovább tudtuk bontani: egyrészt vannak olyan tényezők, amelyek *kényszerített* befolyással hatottak a kar rekrutációs bázisára. Itt elsősorban a numerus clausus zsidók egyetemi felvételijét megnehezítő döntésre, valamint arra az

oktatáspolitikai döntésre gondolunk, amely alapján a nőket lényegében csak a bölcsészkarra engedték tanulni korlátozás nélkül. Másik, szintén országos jellegű, de *spontán* tényezők főképp azokkal a kulturális attitűdökkel kapcsolatosak, amelyek legfőbb indikátora a hallgató felekezeti hovatartozása. Láttuk, hogy a pécsi bölcsészkar esetében is igaznak bizonyult más hallgatói populáción már bizonyított összefüggés, hogy bizonyos felekezethez tartozók tanulmányi eredményessége messze az átlag feletti (pl. zsidók, evangélikusok), vagy átlag alatti (görög katolikusok).

- Végezetül a **helyi erők** spontán befolyását is meg kell említeni. Láthattuk, hogy az egyetem bölcsészkara alapvetően regionális beiskolázású volt, kimondott pécsi felülreprezentációval. Sikerült kimutatnunk, hogy önmagában az a tény, hogy a környéken illetve az adott városban egy egyetem működik alapvetően felülírja a szokásos szelekciós mechanizmusokat, lehetőséget kínálva bárkinek az egyetemi tanulmányokra, s amely lehetőségekkel a helyiek nem egyformán élnek, ugyanakkor a spontán szelekció mintái eltérnek az országostól.

Jelen disszertáció illetve a téma folytatását három, egymást nem kizáró, irányban tartjuk lehetségesnek.

- A korabeli bölcsészkarok hallgatóinak adatbázisban való felvétele ismereteink szerint befejeződött. Bizonyára nem lenne minden tanúság nélküli hasonló elemzések elvégzése és összehasonlítása. Várhatóan számos hasonlóságot és szemléletes különbségeket találunk a pécsi, szegedi, debreceni és budapesti hallgatói rekrutáció mintái között. Azért is kívánatos lenne egy ilyen összehasonlítás, mert ez a Horthy-korszak összes magyarországi bölcsészkarát érintené, így a korabeli felsőoktatás egy jelentős szegmenséről vitathatatlanul összképet kapnánk.

- A pécsi egyetem orvosi, jogi és az egyetemhez tartozó soproni evangélikus hittudományi kar hallgatóinak adatfelvétele szintén megtörtént, az NKFP kutatás birtokában van. A karok közül a bölcsészkar volt a legkisebb, a jogi illetve az orvosi kar hallgatói száma a bölcsészeknek sokszorososa, az adatbázisok struktúrája teljesen analóg a bölcsészhallgatók adatbázisával. Ezért is tűnik kézenfekvőnek, hogy az Erzsébet Tudományegyetem összes beiratkozott hallgatóján hasonló komparatív vizsgálatot érdemes lenne elvégezni. Ezzel két célt is el tudnánk érni: világossá válhat, hogy van-e szignifikáns eltérés a bölcsész, orvos vagy jogász hallgatók rekrutációs mintáiban, illetve van-e mindegyikre jellemző, általános „pécsi” rekrutációs minta.
- Végezetül saját adatbázisunkban rejlő lehetőségeket sem használtuk ki teljesen, hiszen a változók viszonylag nagy száma között további, értelmes összefüggések lehetnek (különösen a szakválasztási preferenciákat illetően). Nem vállalkoztunk az adatbázis teljes feldolgozására elsősorban idő és terjedelmi korlátok miatt, azonban egy későbbi időpontban erre szeretnénk sort keríteni.

Természetesen ebben a dolgozatban erre nem is vállalkoztunk a fentiek elvégzésére, amennyiben azonban a jövőben ilyen komparatív kutatásokra lehetőség nyílik, örömmel veszünk benne részt.

Köszönetnyilvánítás

Sok embernek sok okból kifolyólag tartozok köszönettel, hogy, akár tudtuk nélkül is, de segítettek disszertációm elkészítését.

Mindenekelőtt családomat illeti a köszönet, hogy apai és családfői funkcióimból fakadó kötelezettségek elvégzése alól átmenetileg könnyítést kaptam.

Szakmailag két, a szó legnemesebb értelmében vett vezetőnek tartozok köszönettel. Nem csupán a történelmi kronológia miatt legelőször Nagy Péter Tibornak, akit ugyan az élet viharai ugyan kicsit távolabb sodortak, de folyamatos és önzetlen baráti tanácsaiért, javaslataiért, a vizsgálati konceptusok kidolgozásában nyújtott segítségével mindenképp kiemelt köszönet illeti. Hasonló mennyiségű és minőségű köszönetemet szeretnék kifejezni Géczi János felé, akinek bár nem volt könnyű dolga, mégis témavezetőként rászoktatott a tudományos igényességű írásra.

Végezetül külön szeretném megköszönni Prof. Forray Katalinnak folyamatos erkölcsi támogatását, és hogy lehetőséget kaptam arra, hogy az általa vezetett doktori iskolában, a vizsgálataim tárgyát képező pécsi bölcsészkaron, védjem meg téziseimet.

Legutoljára, de a legkevésbé sem utolsó helyen, köszönetet szeretnék mondani Karády Viktornak illetve a Hanadiv Foundation-nek, hogy az általuk biztosított anyagi lehetőségeket kihasználva sikerült olyan adatbázisokat összeállítani, amelyek nem csupán a lehetséges PhD dolgozatok számát gyarapítja, hanem komolyan segít feltérképezni a magyar felsőoktatás e speciális szegmentumát.

Hivatkozások

Anderson, A. (1955): Inequalities in schooling in the South. In: *The American Journal of Sociology*, **1955**. 6. sz. 547-561. The University of Chicago Press, Chicago

Anderson, A., Foster, P.J. (1964): Discrimination and Inequality in Education. In: *Sociology of Education*, **1964**. 1. sz. 1-18. American Sociological Association, Washington

Anderson, A., Scudder, R. (1954): Migration and Vertical Occupational Mobility. In: *American Sociological Review*, **1954**. 3. sz. 329-334. American Sociological Association, Washington

Andorka, R. (1978): *The social mobility in Hungary and Poland : comparative analysis of the surveys performed in 1972-1973*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest

Andorka, R. (1979a): *A társadalmi mobilitás Magyarországon és Lengyelországban: az 1972 és 1973 évi adatfelvétel összehasonlító elemzése*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest

Andorka, R. (1979b): Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele 1898-1942. In: *Statisztikai Szemle*, **1979**. 9sz.

Andorka, R. (1982): *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Gondolat, Budapest

Andorka, R. (1994): *The Rich and the Poor: Social Differentiation in Hungary*. Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest

Asztalos, J. (1934): A magyar egyetemi és főiskolai hallgatók száma. In: *Magyar Statisztikai Szemle*, **1934**. 1. sz. 14-25. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest

Bendixen-Noe, M.K., Hall, L.D. (1996): The Quest for Gender Equity in America's Schools: From Preschool and Beyond. In: *Journal of Early Childhood Teacher Education*, **1996**. 2. sz. 50-57. Taylor and Francis, Philadelphia

Biró, Zs., Nagy, P.T. (2007): Nemi esélyek és nemi döntések a két világháború közötti bölcsészkarokon. In: *Educatio*, **2007**. 4. sz. 565-590. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest

Bourdieu, P. - Passeron, J.C.(1977): *Reproduction in Education, Society and Culture*. Sage Publications, London

Bowles, S., Gintis, H. (1975): The Problem with Human Capital Theory - A Marxian Critique. In: *The American Economic Review*, **1975**. 2. sz. 74-82. American Economic Association, Nashville

Buchman, C. & Hannum, E. (2001). Education and Stratification in Developing Countries. *Annual Review of Sociology*, 2001. Vol 27, 77–102. Annual Reviews, Palo Alto

Buchmann, C. (2000): Family Structure, Parental Perceptions, and Child Labor in Kenya: What Factors Determine Who Is Enrolled in School?. In: *Social Forces* 2000, Vol. 78, No. 4 1349-1378, University of North Carolina Press, Chapel Hill,

Clignet, R. (1966): Urbanization and Family Structure in The Ivory Coast. In: *Comparative Studies in Society and History*, **1966**. 4. sz. 385-401. Cambridge University Press, Cambridge

Clignet, R., Foster, P.J. (1964): Potential Elites in Ghana and The Ivory Coast A Preliminary Comparison. In: *The American Journal of Sociology*, **1964**. 3. sz. 349-362. The University of Chicago Press, Chicago

Coleman, J. et al. (1966): *Equality of Educational Opportunity*. Department of Health, Education, and Welfare, Washington

Connor, W. (1979): *Socialism, Politics, and Equality: Hierarchy and Change in Eastern Europe and The USSR*. Columbia Univ. Press New York

Cote, G. (1997): Socio-Economic Attainment, Regional Disparities, and Internal Migration. In: *European Sociological Review*, **1997**. Vol. 13, No. 1, 55-77. Oxford University Press, Oxford

Csapo, M. (1983): Universal Primary Education in Nigeria: Its Problems and Implications. In: *African Studies Review*, 1983, No. 1, 91-106, African Studies Association, Rutgers

Davis, K. Moore, W. (1945): Some Principles of Stratification. In: *American Sociological Review*, **1945**. 2. sz. 242-249. American Sociological Association, Washington

Featherman, D. L., Hauser, R. M., Sewell, W. H. (1974): Toward Comparable Data On Inequality and Stratification: Perspectives On The Second Generation of National Mobility Studies. In. *Current Sociology*, **1974**. 22. sz. 383–97. Sage Publications, Thousand Oaks

Featherman, D. L., Hauser, R. M. (1978): *Opportunity and change*. Academic Press. New York.

Fekete, Sz. (2005): Pécsi joghallgatók az 1930-as évek elején. In: *Educatio*, **2005**. 2. sz. 413-416.. Oktatókutatató és -Fejlesztő Intézet, Budapest

Foster, P.J. (1963): Secondary Schooling and Social Mobility in A West-African Nation. In: *Sociology of Education*, **1963**. 2. sz. 150-171. American Sociological Association, Washington

Fox, T. G., Miller, S. M. (1965): Economic, Political and Social Determinants of Mobility: An International Cross-Sectional Analysis. In: *Acta Sociologica*. **1973**. Vol 9. 76-79. Sage Publications, London.

Fuller, B.- Rubinson, R. (1992, szerk.): *Does the state expand schooling? Review of the evidence..* The Political Construction of Education, Praeger, New York

Glass, D. V.(1954, szerk.): *Social mobility in Britain*. Routledge, London

Gockel, G.L. (1969): Income and Religious Affiliation: A Regression Analysis. In: *American Journal of Sociology*, **1969**. 6. sz. 632. University of Chicago, Chicago

Goldthorpe, J. H. (1985): On Economic Development and Social Mobility. In: *British Journal of Sociology*. 1985. Vol.36, 549-573, Blackwell Publishing, London

Goldthorpe, J. H., Payne, C., Llewellyn, C. (1978): Trends in Class Mobility. In: *Sociology*. 1978, Vol. 12, No. 3, 441-468 , Sage Publications, London

Halász, G. Lannert, J. (2003): *Jelentés a magyar közoktatásról*, 2003. Országos Közoktatási Intézet, Budapest

Hauser, R. M., Dickinson, P. J., Travis, H. P., Koffel, J. N. (1975): Structural Changes in Occupational Mobility Among Men in The United

States. In: *American Sociological Review*, 1975. Vol. 40, No. 5, 585-598.
American Sociological Association, Washington

Hauser, R.M., Warren, J.R. (1997): Socioeconomic Indexes for Occupations: A Review, Update, and Critique. In: *Sociological Methodology*, 1997. 27. sz. 177-298. American Sociological Association, Washington

Heyneman, S. (1976): Influences On Academic Achievement: A Comparison of Results From Uganda and More Industrialized Societies. In: *Sociology of Education*, 1976. 3. sz. 200-11. American Sociological Association, Washington

Heyneman, S., Loxley, W.A. (1983): The Effect of Primary-School Quality On Academic Achievement Across Twenty-Nine High- and Low-Income Countries. In: *American Journal of Sociology*, 1983. 6. sz. 1162-94. The University of Chicago Press, Chicago

Hope, K. (1972): The Analysis of Social Mobility: Methods and Approaches. In: *The British Journal of Sociology*, 1972. Vol. 23, No. 4, 493-494. The London School of Economics and Political Science, London

Hrubos, I.(1999): *A felsőoktatás dilemmái a tömegessé válás korszakában*. Oktatókutató Intézet, Budapest

Jacobs, J. (1996): Gender Inequality and Higher Education. In: *Annual Review of Sociology*, 1996. 22. sz. 153-185. Annual Reviews, Palo Alto

Kaelble, H.(1986): *Modern Europe: Industrialisation and Social Inequality in 19th Century Europe*. St. Martin's Press, New York

Karády V.(1997a): *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867-1945)*. Replika Kör, Budapest

Karády V.(1997b): *Felekezet, rétegződés és mobilitás: az egyenlőtlen modernizáció néhány kulcskérdése a magyar társadalomtörténetben*. Akadémiai székfoglaló. Akadémia Kiadó, Budapest

Karády V.(1997c): *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció: tanulmányok*. Cserépfalvi, Budapest

Karády, V. (2000): Zsidó orvostanhallgatók a kolozsvári magyar egyetemen (1872-1918). In: *Múlt és Jövő*, **2000**. 1. sz. 112-121. Múlt és Jövő Lap és Könyvkiadó, Budapest

Karády, V. (2002): A kolozsvári egyetem medikusai a magyar orvosi piacon: (1872-1918). In: *Educatio*, **2002**. 2. sz. 237-252. Oktató- és Fejlesztő Intézet, Budapest

Karády V., Nastasa, L.(2004): *The University of Kolozsvár and The Students of The Medical Faculty*. Central European University, Budapest

Karády, V. (2005): Budapest iskolaváros a magyarországi képzési piacon 1944 előtt. In: *Educatio*, **2005**. (14. évf.) 1. sz. 95-119, Felsőoktatási Kutatóintézet, Budapest

Karády, V. (2007): A bölcsészkarok oktatói és az egyetemi piac szerkezete a dualista korban. In: *Educatio*, **2007**. 3. sz. 393-417. Oktató- és Fejlesztő Intézet, Budapest

Karády, V. (2008): Multikulturális szakértelmiség a dualista korban? A felekezet és etnikum a kolozsvári egyetem medikusainak rekrutációs jellemzői között (1872-1918). In: *Új Pedagógiai Szemle*, **2008**. 4. sz. 74-120. Oktató- és Fejlesztő Intézet, Budapest

Kerepeszki, R. (2005): A Numerus Clausus 1928. évi módosításának hatása Debrecenben. In: *Múltunk*, 2005. 4. sz. 42. Politikatörténeti Intézet Közhasznú Nonprofit Kft, Budapest

Kertesi, G., Varga, J. (2005): Foglalkoztatás és iskolázottság Magyarországon. In: *Közgazdasági Szemle*, 2005. 6. sz. 633–662. MTA Közgazdaságtudományi Bizottság, Budapest

Kurz, K., Müller, W. (1987): Class Mobility in The Industrial World. In: *Annual Review of Sociology*, 1987, Vol. 13, 417-442. Annual Reviews, Palo Alto

Ladányi A.(1999): *A magyar felsőoktatás a 20 században*. Akadémia Kiadó, Budapest

Ladányi A. (2002): *A gazdasági válságtól a háborúig: a magyar felsőoktatás az 1930-as években*. Argumentum Kiadó, Budapest

Laky D.(1931): *A magyar egyetemi hallgatók statisztikája: 1930*. M. Kir. Statisztikai Hiv, Budapest

Lannert, J: (2003): Differenciálás és szelekció a magyar iskolákban. In: *Iskolakultúra*, 2003, 1. sz. 70-73. Pécsi Tudományegyetem, Pécs

Lenski, G.E.(1966): *Power and Privilege: The Theory of Social Stratification*. Mcgraw Hill, New York

Lenski, G. (1953): Social Correlates of Religious Interest. In: *American Sociological Review*, 1953. 5. sz. 533-544. American Sociological Association, Washington

Lenski, G. (1954): Status Crystallization: A Non-Vertical Dimension of Social Status. In: *American Sociological Review*, **1954**. 4. sz. 405-413. American Sociological Association, Washington

Lipset, S.M. (1963): The Value Patterns of Democracy: A Case Study in Comparative Analysis. In: *American Sociological Review*, **1963**. 28. sz. 515-531. American Sociological Association, Washington

Lipset, S.M, Dobson, R. (1973): Social Stratification and Sociology in The Soviet Union., In: *Survey*. **1973**. vol. 19 . 114-185., Springer, New York

Müller, W, Karle, W. (1993): Social Selection in Educational Systems in Europe. In: *European Sociological Review*, **1993**. 1. sz. 1-23. Oxford University Press, Oxford

Nagy, P.T. (1995): A Numerus Clausus - hetvenöt év után. In: *Világosság*, **1995**. 2. sz. 72. Tudástársadalom Alapítvány, Budapest

Nagy, P.T.(2000): *Járszalag és aréna: egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon*. Új Mandátum, Budapest

Nagy, P.T. (2003): A középfokú nőoktatás huszadik századi történetéhez. In: *Iskolakultúra*, **2003**. 3. sz. 3-14. Pécsi Tudományegyetem, Pécs

Nagy, P.T.(2005): *Az állami befolyás növekedése a Magyarországi oktatásban 1876-1945*. Iskolakultúra-Pécsi Tudományegyetem, Pécs

Nagy, P.T. (2006): A kolozsvári bölcsészkar és természettudományi kar hallgatóságának felekezeti rekrutációja (1872–1918). In: *Magyar Pedagógia*, **2006**. 1. sz. 5-28. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest

Nagy, P.T. (2008): Az iskolai elitek és az iskolázott elitek kutatása. In: *Új Pedagógiai Szemle*, **2008**. 4. sz. 80-95. Oktatókutató és -Fejlesztő Intézet, Budapest

Nagy, P.T. (2009): Történezdipomások a két világháború között. In: *Magyar Tudomány*, **2009**. 2. sz. 143-152. Akaprint Kft., Budapest

Nagyné, Sz.K., Ladányi, J.(1976): *Nők az egyetemen*. Felsőoktatási Pedagógia Kutatóközpont, Budapest

Olasz, I. (1999): Az Erzsébet Tudományegyetem bölcsészkarának munkássága. A kor szellemi áramlatai. I-II. In: *Pécsi Szemle*, **1999**. 3. sz. 55-62. Pécsi Szemle Várostarténeti Alapítvány, Pécs

Parish, W.L., Willis, R. J. (1993): Daughters, Education, and Family Budgets: Taiwan Experiences,. In: *Journal of Human Resources* , 1993. Vol.4, 863-898. University of Wisconsin, Madison

Parsons, T.(1960): *Structure and Process in Modern Societies*. Free Press, Glencoe

Parsons, T. (1940): An Analytic Approach to the Theory of Social Stratification. In: *American Journal of Sociology*. 1940. Vol. 45, No. 6, 841-862, The University of Chicago Press, Chicago

Perrin, E. (1904): On The Contingency Between Occupation in The Case of Fathers and Sons. In: *Biometrika*, **1904**. 3. sz. 467-469. Oxford Journals, Oxford

Plowden, B.H. (1967, szerk.): *Children and Their Primary Schools*. A Report of the Central Advisory Council for Education, Her Majesty's Stationery Office, London

Polóny, I.- Timár, J.(2001): *Tudásgyár vagy papírgyár?*. Új Mandátum, Budapest

Ponesz, A.(1936): *Pécs város középiskoláinak népessége 1900-tól 1935-ig*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, Pécs

Radó, P. (2000): Esélyegyenlőség és oktatáspolitikai. In: *Új pedagógiai szemle*, 2000, 1. sz. 33-48., OKI, Budapest.

Róbert P.(1986): *Származás és mobilitás*. MSZMP KB Társ. Tud. Int., Budapest

Robinson, R, Bell, W. (1978): Equality, Success and Social Justice in England and The United States. In: *American Sociological Review*, **1978**. 43. sz. 125- 143. American Sociological Association, Washington

Rokkan, S (1951): The Work of The International Sociological Association. In: *International Social Science Bulletin*, **1951**. 3. sz. 851-856

Shavit Y. -Blossfeld, H-P(1993a): *Persistent inequality: changing educational attainment in thirteen countries*. Westview Press, Boulder

Shavit Y. -Müller W.(1997): *From school to work: a comparative study of educational qualifications and occupational destinations*. Oxford University Press, Oxford

Sorokin, P.(1927): *Social mobility*. Harper, New York

Szabari, V. (2002): A társadalmi struktúra és mobilitás kutatása Magyarországon az 1960-as években. In: *Századvég*, **2002**. 23. sz. 65. Századvég Kiadó, Budapest

Szabó P.(1940): *A M. Kir Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Pécs

Szántó J.(1998): *Vallásosság egy szekularizált társadalomban*. Új Mandátum, Budapest

Tawney, R.H.(1931): *Equality*. Unwin Books, London

Tilly, C. (2003): Changing Forms of Inequality. In: *Sociological Theory*, 2003, Vol. 21, No. 1, pp. 31-36, Wiley-Blackwell, San Francisco

Treiman, D.J.(1970, szerk.): *Industrialization and Social Stratification*. Social Stratification, Research and Theory of the 1970s, Bobbs-Merri, Indianapolis

Treiman, D.J. Terrell K. (1975): The Process of Status Attainment in The United States and Great Britain. In: *American Journal of Sociology*, 1975. 81. sz. 563-583. University of Chicago, Chicago

Turner, R. H. (1960): Sponsored and Contest Mobility and The School System. In: *American Sociological Review*, 1960. 25. sz. 855-867. American Sociological Association, Washington

Weber, M.(1946): *Essays in sociology*. Oxford University Press, New York

Áttekintő irodalom

Andor M. -Liskó I.(1999): *Iskolaválasztás és mobilitás*. Iskolakultúra, Budapest

Andorka R.- Kolosi T. - Vukovich Gy.(1996): *Társadalmi riport*. Társadalomtudományi Informatikai Egyesülés, Budapest

Andorka, R., Harcsa, I., Kulcsár, R.(1975): *A társadalmi mobilitás történeti tendenciái*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest

Andorka, R. (1981): *Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest

Andorka, R., Simkus, A. (1982): Inequalities in Educational Attainment in Hungary, 1923-1973. In. *American Sociological Review*, **1982**. 6. sz. 740-51. American Sociological Association, Washington

Andorka, R. (1983): Age, Cohort, and Historical Factors Influencing Inter- and Intragenerational Mobility of Men and Women in Hungary. In: *Research in Social Stratification and Mobility*, **1983**. 2sz.. Elsevier, Amsterdam

Andorka, R., Simkus, A. (1983): Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete. In. *Statisztikai Szemle*, **1983**. 6sz.. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest

Andorka, R. (1984): *Stratification and inequalities*. Inst. for Social Sciences, Budapest

Andorka, R. (2003): *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest

Angelusz, R. (1997, szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei: válogatott tanulmányok*. Új Mandátum,, Budapest

Breen, R. (1997): Inequality, Economic Growth and Social Mobility. In: *The British Journal of Sociology*, **1997**. 3. sz. 429-449. The London School of Economics and Political Science, London

Erikson, R., Goldthorpe, J. H.(1987): *Work Life and Intergenerational Class Mobility: A Comparative Analysis*. CasMin Work. Pap. 10, Mannheim

Erikson, R., Goldthorpe, J. H. (1987): Commonality and Variation in Social Fluidity in Industrial Nations. In: *European Sociological Review*, **1987**. 3. sz. 145–66. Oxford University Press, Oxford

Erikson, R., Goldthorpe, J. H., Portocarero, L (1979): Intergenerational Class Mobility in Three Western European Societies: England, France and Sweden. In: *British Journal of Sociology*, **1979**. 30. sz. 450. The London School of Economics and Political Science, London

Featherman, D. L. (1971): A Research Note: A Social Structural Model for The Socioeconomic Career. In. *American Journal of Sociology*, **1971**. 77. sz. 293–304. University of Chicago, Chicago

Featherman, D. L. (1981): Social Stratification and Mobility: Two Decades of Cumulative Social Science. In. *American Behavioral Scientist*, **1981**. 24. sz. 364–85. Sage Publications, Thousand Oaks

Ferge Zs.(1969): *Társadalmunk rétegződése*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Forray, K. (1998): Nemzetiségek, kisebbségek. In: *Educatio*, **1998**. 1. sz. 50-66. Oktatókutatató és -Fejlesztő Intézet, Budapest

Forray, K., Kéri, K. (2007): Társadalmi nem és iskola. In: *Educatio*, **2007**. 4. sz. 543-550. Oktatókutatató és -Fejlesztő Intézet, Budapest

Ganzeboom, H. B. G., De Graaf, P. (1984, szerk.): *Intergenerational occupational mobility in the Netherlands in 1954 and 1977: a log linear analysis..* Social Stratification and Mobility in the Netherlands, SISWO, Amsterdam

Ganzeboom, H. B. G., Luijkx, R., Robert, P. (1989): Intergenerational Occupational Mobility in Hungary Between 1930 and 1986: A Loglinear Analysis With Logmultiplicative Scaled Association Models. In: *Sociology Working Papers*, **1989**. 3sz.. Univ. Tilburg, Tilbur

Ganzeboom, H. B. G., Luijkx, R., Treiman, D. J. (1989): Intergenerational Class Mobility in Comparative Perspective. In: *Research in Social Stratification and Mobility*, **1989**. 9. sz. 3–79. Elsevier, Amsterdam

Ganzeboom, H.G., Treiman, D.J., Ultee, W.C. (1991): Comparative Intergenerational Stratification Research: Three Generations and Beyond. In: *Annual Review of Sociology*, **1991**. 17. sz. 277-302. Annual Reviews, Palo Alto

Gazsó F.(1971): *Mobilitás és iskola*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest

Gazsó F.(1976): *Iskolarendszer és társadalmi mobilitás*. Kossuth Kiadó, Budapest

Gaszó F.(1988): *Megújuló egyenlőtlenségek: társadalom, iskola, ifjúság.*
Kossuth Kiadó, Budapest

Giddens A.(1973): *The Class Structure of The Advanced Societies.*
Hutchinson and Co., London

Goldthorpe(1980): *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain.*
Clarendon Press, Oxford

Goldthorpe J.H. - Hope K.(1974): *The Social Grading of Occupations A
New Scale and Approach.* Clarendon Press, Oxford

Goldthorpe, J. H. (1987): *Social Mobility and Class Structure in Modern
Britain.* Clarendon Press, Oxford

Goldthorpe, J. H., Llewellyn, C. (1977): Class Mobility: Intergenerational
and Worklife Patterns. In: *The British Journal of Sociology*, 1977. 28. sz.
269-302. The London School of Economics and Political Science, London

Gouldner A.(1979): *The Future of Intellectuals and The Rise of New Class.*
Macmillan, London

Hankiss E.(1983): *Kényszerpályán?: a magyar társadalom
értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között.* Magyar Tudományos
Akadémia Szociológiai Kutató Intézet, Budapest

Harcza I. - Kulcsár R.(1986): *Társadalmi mobilitás és presztízs.* Központi
Statisztikai Hivatal, Budapest

Hauser, R.M., Warren, J.R., Huang, M., (1996): Occupational Status,
Education, and Social Mobility in The Meritocracy. In: *Cde Working Paper*,

1996. 96.sz.. Center for Demography and Ecology University of Wisconsin,
Madison

Hegedűs A.(1971): *A szocialista társadalom struktúrájáról*. Akadémia
Kiadó, Budapest

Karády V.(1990): *Egy országos vonzáskörű szegedi főiskola: a polgári
iskolai tanárképző diplomásai (1928-1950)*. Móra Ferenc Múzeum, Szeged

Karády V.(1993): *Beyond Assimilation: Dilemmas of Jewish Identity in
Contemporary Hungary*. Collegium Budapest, Budapest

Karády V. - Nagy, P.T.(2003): *Educational Inequalities and
Denominations: Database for Transdanubia, 1910*. Oktatókutató Intézet,
Budapest

Kelemen E.(2002): *Hagyomány és korszerűség*. Új Mandátum, Budapest

Kerckhoff, A.C., Campbell, R.T., Trott, J.M. (1989): The Transmission of
Socioeconomic Status and Prestige in Great Britain and The United States.
In: *Sociological Forum*, **1989**. 2. sz. 155-177. Springer, London

Kéri, K. (1994): A katolikus elemi iskolák állapota Baranyában (1868-
1914). In: *Baranya: Történelmi és Honismereti Folyóirat*, **1994**. 1.sz.
Baranya Megyei Levéltár, Pécs

Kéri, K. (2002): Nőkép és lánynevelés az 1960-as évek Magyarországon - a
tantervek tükrében. In: *Acta Paedagogica*, **2002**. 4. sz. 14. Pécsi
Tudományegyetem, Pécs

Kéri, K.(1996): *Magyar nők a dualizmus korában, 1867-1914 között : Phd
értekezés*. Phd. Disszertáció, Pécs

Kolosi T.(1980): *Réteghelyzet - rétegtudat*. Kossuth, Budapest

Kolosi T.(1982): *Társadalomszerkezet és rétegződés*. Kossuth, Budapest

Kolosi T.(1987): *Tagolt társadalom: struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Gondolat, Budapest

Kolosi T.(1989): *Egyenlőtlenségek a nyolcvanas években*. Társki, Budapest

L. Nagy, K.(1994): *Az iparosok, a kereskedők és az iskola*. Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet, Budapest

Ladányi A. (1991): *A felsőoktatás összehasonlító statisztikai elemzése*. Oktatókutató Intézet, Budapest

Ladányi A.(1991): *A felsőoktatás irányításának történeti alakulása*. Ts-4 Programiroda, Budapest

Ladányi A.(1994): *Nemcsak a gazdasági életben van szükség racionalizálásra, hanem kultúrpolitikánk terén is" : Klebelsberg törekvései a felsőoktatás intézményhálózatának átalakítására*. Oktatókutató Intézet, Budapest

Ladányi A.(2000): *Klebelsberg felsőoktatási politikája*. Argumentum Kiadó, Budapest

Ladányi J.(1983): *Szelekció az általános iskolában*. Magvető, Budapest

Ladányi J.(1994): *Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban*. Educatio, Budapest

Lannert, J. (évszám nélkül): A továbbtanulási aspirációk társadalmi meghatározottsága. In: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. On-line publikáció: <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=hogyan-lannert-tovabbtanulasi>

Léderer, P.(1977): *A foglalkozások presztízse*. Gondolat, Budapest

Lipset, S. M.- Bendix, R.(1959): *Social Mobility in Industrial Societies*. University of California Press, Berkeley

Lipset, S.M.-Zetterberg, H.L.(1970): *A Theory of Social Mobility*. Prentice Hall, New Jersey

Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (1934): *A magyar egyetemi hallgatók statisztikája az 1932/33 tanévben*. M. Kir. Statisztikai Hiv, Budapest

Müller, W. - Shavit, Y.(1997, szerk.): *The Institutional Imbeddedness of The Stratification Process: A Comparative Study of Qualifications and Occupations in Thirteen Countries.. From School To Work. A Comparative Study of Educational Qualifications and Occupational Destinations*, Oxford, University Press., Oxford

Nagy, P.T.(1991): *Tanügyigazgatás és a gazdasági válság: részletek a harmincas évek oktatástörténetéből*. Oktatókutató Intézet, Budapest

Nagy, P.T.(1992): *A magyar oktatás második államosítása*. Educatio, Budapest

Nagy, P.T.(1992): *A magyar tanügyigazgatás egyensúlyi hagyománya*. Oktatókutató Intézet, Budapest

Nagy, P.T.(1997): *Neveléstörténeti előadások: előadások a nevelés társadalomtörténetéből*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár

Nagy, P. T. (1999): Vallásos nevelés 1949 előtt. In: *Magyar Pedagógia*, 1999, 4 szám, 389–412. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest

Nagy, P.T.(2002): *Hajszálcsövek és nyomáscsoportok*. Új Mandátum - Oktatókutató Intézet, Budapest

Nagy, P.T. (2007): Módszertani megfontolások az iskolai mobilitás vizsgálatához. In: *Szociológiai Szemle*, 2007. 3-4. sz. 82-92. Magyar Szociológiai Társaság, Budapest

Parsons T.(1937): *The Structure of Social Action*. McGraw Hill, New York

Róbert P. (1998): Hipotézisek az oktatás és a társadalmi mobilitás összefüggéseiről. In: *Századvég 1998*. Tavasz, 156–164. Századvég Kiadó, Budapest

Róbert P.(2000): *Társadalmi mobilitás - a tények és vélemények tükrében*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég Kiadó, Budapest

Sáska, G. (2004): A társadalmi egyenlőség antikapitalista és demokrácia ellenes képzete a XX. századi pedagógiai ideológiákban. In: *Magyar Pedagógia*, 2004. 4. sz. 471-497. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest

Sáska, G. (2005): A társadalmi egyenlőség antikapitalista képzete a posztoszocialista oktatáspolitikai ideológiákban. In: *Magyar Pedagógia*, 2005. 1. sz. 83-99. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest

Sáska, G. (2006): Az oktatási ideológiák változékonyságáról: a 19. és a 20. Századi liberális oktatáspolitikák. In: *Új Pedagógiai Szemle*, **2006**. 10. sz. 36-55. Oktatókutató és -Fejlesztő Intézet, Budapest

Shavit, Y.- Blossfeld, H.P.(1993, szerk.): *Persistent Inequality*. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries, Westview Press, Boulder

Simkus, A. (1981): Comparative Stratification and Mobility. In: *International Journal of Comparative Sociology*, **1981**. 22. sz. 213—36. Sage Publications, Thousand Oaks

Svalastoga, K. (1959): *Prestige, Class and Mobility*. Gyldendal, Copenhagen

Temesi, M.(1942): *A Dunántúl egyeteme és kutató intézete*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.-T., Pécs

Treiman, D. J., Ganzeboom, H. B. G (1990): Comparative Status Attainment Research. In: *Research in Social Stratification and Mobility*, **1990**. 9. sz. 105—27. Elsevier, Amsterdam

Treiman, D.J. Terrell K. (1975): The Process of Status Attainment in The United States and Great Britain. In: *American Journal of Sociology*, **1975**. 81. sz. 563-583. University of Chicago, Chicago

Turner, R. H. (1966): Acceptance of Irregular Mobility in Britain and The United States. In: *Sociometry*, **1966**. 29. sz. 334-352. American Sociological Association, Washington